

HelyNévTörténet

HELYNÉVTÖRTÉNET

TANULMÁNYOK
A BARANYAI NÉVTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

Csorba Győző Könyvtár – Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2025

CSORBA GYŐZŐ KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI 11.

Sorozatszerkesztő:
Miszler Tamás

Szerkesztette:
Erdős Zoltán

Kiadja
a Csorba Győző Könyvtár és a Pro Pannonia Kiadó

Felelős kiadó:
Miszler Tamás

ISBN 978-963-9043-62-6
ISSN 2064-3616

© Szerzők
© Szerkesztők
© Csorba Győző Könyvtár
© Pro Pannonia Kiadó

Tartalom

Előszó	7
--------	---

A helynévkutatás nyelvészeti jelentősége

Gábor Olivér	
Avar eredetű helynevek Baranyában?	11
Barics Ernő	
A BMFN jelentősége a horvát nyelvtudomány számára	37
Gerstner Károly	
A <i>Baranya megye földrajzi nevei</i> német nyelvű helyneveiről	45

A helynévkutatás művelődéstörténeti hozadéka

Vörös Ferenc	
A kelet-szlavóniai Rétfalu 18. századi anyakönyvének helyneveiről	57
Erdős Zoltán	
A középkor és a török hódoltság emlékezete földrajzi nevekben Villány és Siklós környékén	81

A baranyai helynévkutatás történetéből

Pesti János	
A baranyai és pécsi helynévkutatás története, a <i>Baranya megye földrajzi nevei</i> tudománytörténeti helye	95
Gózszy Zoltán, Csibi Norbert	
A földrajzi nevek gyűjtői Baranyában A Pesty Frigyes-féle helynévtár adatközlői, hagyományozói	123
Wéber Adrienn	
„Ma még csak leltározzuk az anyagot, hogy abból a tudományt megalkotni lehessen” – Gondolatok Németh Béla névtudományi munkásságának ókori vonatkozásairól	133

A Baranya megye földrajzi nevei **előmunkálatai és közzététele**

Turós Lászlóné	
A BMFN egyik közzétevője voltam	167
Tarr Ágnes	
Emlékek tarlójáról	175
Borsy Judit	
Borsy Károly szerepe a <i>Baranya megye földrajzi nevei</i> létrejöttében	177

Függelék

Dokumentumok a <i>Baranya megye földrajzi nevei</i> munkálatairól és szakmai fogadtatásáról	185
A kötet szerzői	229
A Csorba Győző Könyvtár kiadványai. A sorozatban megjelent kötetek	231

Előszó

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a névtan számos tudományterület, így többek között a helyismereti, művelődéstörténeti, nyelvészeti, néprajzi és történeti ökológiai kutatások szürke eminenciása. Olyan mögöttes tudásanyagot szolgáltat ezen diszciplínák művelői számára, amelyek nem pusztán érdekes színtelt jelentenek, hanem nélkülözhetetlenek egy-egy jelenség, egy-egy folyamat megértéséhez. Ahhoz, hogy újragondoljuk a névtan tudományos jelentőségét, kiváló apropót jelentett a *Baranya megye földrajzi nevei* című monumentális munka megjelenésének negyvenedik évfordulója. Ebből az alkalomból, 2024. március 26-án a Csorba Győző Könyvtár – együttműködve a Baranya Honismereti Egyesülettel – tudományos emlékülést rendezett a pécsi Tudásközpontban. A program, amelyen az érintett tudományágak nagy öregjei mellett a középnemzedék tagjai és fiatal kutatók is részt vettek, igazolta, hogy a mű nemcsak időtállóan bizonyult, hanem mindmáig újabb és újabb kutatásokat inspirál.

Az 1960-as, 1970-es években éltek fénykorukat a honismereti szakkörök, és ekkor ért zenitjére a széles rétegeket megmozgató helytörténeti, néprajzi gyűjtőmunka is. A korszak vitathatatlan csúcsteljesítményét jelentette a *Baranya megye földrajzi nevei*, mind a gyűjtés mélységét, mind a szerkesztői munka gondosságát, mind pedig a nyomdász precizitását tekintve. Ebben az egyedülálló pillanatban egy olyan munkaközösség alakult ki, amely szinte kimeríthetetlenül gazdag tudástárat hozott létre, és ma is a szakmai elhivatottság és kollegialitás mértékadó példajaként szolgál. Kötetünk tanulmányai e munkaközösség tagjai és munkájuk eredménye előtt tisztelgnek.

Az első fejezet három tanulmánya a névtan nyelvészeti jelentőségét emeli ki. Gábor Olivér hatalmas irodalmi apparátust mozgató dolgozata az avarok művelődéstörténeti hagyatékának egy nehezen megragadható, épp ezért mindeddig kevésbé ismert szegmensét, Baranya avar eredetű helynévanyagát mutatja be. Barics Ernő és Gerstner Károly dolgozata a horvát és a német névanyag elemzésére nyújt kiváló példát; a két szerző ahhoz szolgáltat fontos adatokat, hogy árnyaltabban lássuk a történeti Baranya népi kultúráját, jobban értsük a sokféle nemzetiség együttélésének dinamikáját.

A második egység a névtan társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásaiba nyújt bepillantást. Vörös Ferenc a 18. századi Magyarrétfaluba kalauzolja az olvasót. A kor kartográfiai dokumentumainak helynévanyaga és Rétfalu első anyakönyvében fellelhető személynevek elemzése nyomán részletgazdag és életteli képet kapunk a település helyi társadalmának működéséről, és külső, regionális kapcsolatainak alakulásáról. A fejezet második tanulmánya a történeti emlékezet lenyomataiként értelmezi a település- és dűlőneveket, melyek Villány és Siklós térségének középkori és kora újkori faluhálózatának rekonstrukciójához, egy-egy jelentős esemény – így a harsány-hegyi csata – lokalizációjához segítenek hozzá.

A harmadik fejezet a névtani kutatások történetéről nyújt áttekintést. Pesti János hatalmas erudícióval, tengernyi személyes tapasztalat birtokában megírt tanulmánya körképet ad a Baranyát érintő és a Baranyában zajló névtani kutatásokról. A legnagyobb hatású szerzők munkásságának áttekintése után a szerző bőven kitér arra, hogy milyen, napjaink tudósnemzedékei számára is megszívlelendő módszertani megfontolásokhoz vezettek a korábbi kutatások. Az összegző dolgozatot két esettanulmány követi: Csibi Norbert és Gőzsy Zoltán közös dolgozata Pesty Frigyes munkásságát helyezi új megvilágításba, Wéber Adrienn cikke pedig Német Béla adatgyűjtésének forrásértékét elemi, a kéziratok anyag okori vonatkozású szócikkei alapján.

A kötet negyedik egysége a *Baranya megy földrajzi nevei* előkészületeinek és megjelenésének korszakába vezeti az olvasót. Turós Lászlóné és Tarr Ágnes visszaemlékezése a terepmunkában részt vevő gyűjtők és közlétevők munkájába nyújt egyedülálló betekintést, Borsy Judit írása pedig a kötet megjelenésének szerkesztési feladatait és nyomdai munkafolyamatait mutatja be. Ezek az írások már csak azért is rendkívül értékesek és tanulságosak, mert a munkának olyan tudományszervezési és technikai összetevőiről tájékoztatnak, amelyeket napjainkban, a digitális eszközökkel támogatott projektek világában szinte elképzelni sem igen tudunk.

Ehhez az egységhez kapcsolódik a kötet függeléke, melyben egykorú dokumentumokat – a névtani gyűjtésekről szóló sajtóhíreket, interjúkat, a gyűjtési útmutató szövegét, a megjelent köteteket értékelő recenziókat – adunk közre. Ezek egy sajátos perspektívából mutatják be a gyűjtőmunka előkészítését, a *Baranya megye földrajzi nevei* munkálatait és szakmai fogadtatását, további támpontokat nyújtanak a mű szakmai jelentőségének értékeléséhez, tudománytörténeti helyének meghatározásához.

Abban a reményben bocsátjuk közre a konferencia anyagán alapuló tanulmánykötetet, hogy igazodási pontként szolgál majd a névtan tudománytörténete számára, és újabb kutatásokhoz járul hozzá a legkülönbözőbb tudományterületeken.

Pécsett, 2025 novemberében

Erdős Zoltán
szerkesztő

A helynévkutatás nyelvészeti jelentősége

Avar eredetű helynevek Baranyában?

I. Az avarok

Három korszakból, három helyről, legalább három különböző avar nép ismert. Ők a belső-ázsiai,¹ a Kárpát-medencei és a kaukázusi avarok. Népeveik és történeti összefüggéseik írott források alapján kikövetkeztethetők,² etnikai és nyelvi folytonosságuk azonban nehezen bizonyítható. A legkorábbi avarok a Kr. u. 3. században Belső-Ázsiában, Kína határai mentén, a hunok közelében (*xiongnu*³ / 匈奴) tűnhettek fel a *xianbi*⁴ népek között, amikor megjelent ott az első ismert nomád kaganátus. A Kr. u. 450-es években kínai források ugyanitt már a *rouan ruan*⁵ nép háborúját említették, amit a *tie-lö* (鐵勒) népcsoport⁶ ellen vívott. (Valószínűleg ebből a népcsoportból eredtek a *heftaliták*, azaz fehér hunok is.) A *rouan ruan* népet (蠕蠕/柔然) Joseph DeGuignes, 18. századi francia orientalista próbálta meg azonosítani a később Európában felbukkanó avarokkal,⁷ bár ezt régészeti bizonyítékokkal még ugyanúgy nem sikerült alátámasztani,⁸ mint ahogy az avarok *heftalita* (*abdelok*⁹) származtatását¹⁰ sem. A nyugaton használt *avar* nevet Priszkosz rétor említette először (*Αβαροι*) a Kr. u. 5. században. Szerinte az onogur nomád népek Kr. u. 463 után keletről nyugat felé tartó vándorlását éppen ők indították el.¹¹ A Kr. u. 6. századból már valóban ismert Kínából az *uarhuá/vuhun* (滑 orxun, *uarxun* – fehérhun?) népnév is.¹² Priszkosz Kr. u. 5. századi leírása tehát összekötő kapocs lehet az 5. században még keleten harcoló *rouan ruan*-ok, és a Kr. u. 6. századra már Európába érkező avarok között.

¹ DE GUIGNES 1756. 187-189.; LIGETI 1986. 30.

² Az azonosnak tűnő népek keleti és nyugati forrásokban eltérő módon megjelenő leírása valószínűleg abból adódik, hogy ezen népek vándorlásuk során több ágra szakadtak. CZEGLÉDY 1954.

³ Az átírás pontosításáért köszönet Csajághy Györgynek. Régebbi átírása: *hsziung-nu*.

⁴ Az átírás pontosításáért köszönet Csajághy Györgynek. Régebbi átírása: *hszien-pi*.

⁵ Az átírás pontosításáért köszönet Csajághy Györgynek. Régebbi átírása: *zsuan-zsuan*.

⁶ Valószínűleg törökös nyelvű népekből álló népkonglomerátum. LIGETI 1986. 132.

⁷ DE GUIGNES 1756. 187-189.

⁸ ERDÉLYI 1982. 16.

⁹ Theophylactus Simocatta VII 7,7-8,6., SZÁDECZKY 1998. 14.

¹⁰ MARQUART 1914. 74.; CZEGLÉDY 1954.; ERDÉLYI 1976.; 16. Kínai források szerint a *heftaliták* nyelve nem azonos a *zsuan-zsuanokéval* (LIGETI 1986. 131.), és a krónikák valóban meg is különböztetik őket.

¹¹ BOOR 1903. 586.; MORAVCSIK 1930. 5-6.; MORAVCSIK 1986. 53-54.

¹² CHAVANNES 1903. 402-405. (A *heftalitákról* és a *tie-lö* népekről); Az avarok nyugatra vándorlását valójában a kínaiaktól és türköktől elszenvedett vereség idézhette elő.

Az avarok Kárpát-medencéig vezető útjuk során sok néppel keveredtek. Justinianus bizánci császár (Kr. u. 527–565) idején nem is tudták egyértelműen megnevezni magukat, és az avar nevet csak felvett névnek mondták (*pszeudo avarok*).¹ Ugyanakkor az valóban tény, hogy az útvonalukba eső Csaris-folyónál² és az Orchon-folyónál³ levő későbbi kőfeliratokon is szerepel még ez a nevük *apar* alakban.⁴ A Kárpát-medencében a Kr. u. 567–568-ban letelepedő „ál-avarok” aztán további népekkel keveredtek. Ez a második etnogenezis a régészet által feltárt tárgyi kultúra és a mitológia ábrázolt elemei alapján a 8. századra érte el az etnikai egységesülés fokát.⁵ Végül időben előre haladva megkülönböztethető még egy máig fennmaradt, harmadik avar nép is a kaukázusi avarok (főleg Dagesztán területén),⁶ amelynek régi neve *auhar* (Аѡхар / *Awhar*) volt.⁷ A jelen cikkben vizsgált baranyai helynevek szempontjából természetesen az Európában kialakult „második avar nép” emlékei az érdekesek.⁸ Ez volt a Kárpát-medencei Avar Kaganátus népe, vagy ahogy a 18. századi magyar történeti irodalomban szerepel: Avar Nyugat-Hunnia.⁹

A Kárpát-medence avarsága a következőképpen határozható meg.¹⁰ Történeti szempontból ők voltak a terület urai a Kr. u. 6–9. században. Régészeti szempontból nézve egy itt letelepedő és a Kr. u. 8–9. században egységesé váló könnyűlovas nép,¹¹ embertani vizsgálatok szerint pedig főleg europid, és kisebb részben ázsiai típusú emberek voltak.¹² Fennmaradt szavaik alapján nyelvük jobbára török lehetett, de a kettős, illetve hármas honfoglalás elméletei legalább részben magyar nyelvűnek tartják őket,¹³ míg a környező országok nemzeti elméletei is saját nyelvük eredetét keresik az itt élt népekben.¹⁴ Valójában a Kárpát-medencébe érkező avarság egyfajta népkonglomerátum, vagy vándorló hadi

¹ Theophylactus Simocatta VII 7,7-8,6., SZÁDECZKY 1998. 15.

² ТЕНИШЕВ 1958. 63.

³ Kül tegin feliratán (Kr. u. 8. század): KAKUK 1986. 60.

⁴ ERDÉLYI 1976. 16.

⁵ POHL 1998. 19.; GÁBOR 2017. 315, 322.

⁶ Az Kaukázusban már a Kr. u. 5–12. században létezett az avarok keresztény *Sarir* állama, utána pedig a 18. századi orosz hódításig az iszlám *Avarisztáni Kánság*.

⁷ ХАПИЗОВ 2016.

⁸ Töredékesen ismert nyelvük kutatásához azonban referencia nyelvként valószínűleg segítséget nyújthat a dagesztáni avarok nyelve. Erre Vikár Béla hívta fel a figyelmet: GOMBOCZ 1916. 7.; VIKÁR 1916.; VIKÁR 1920.

⁹ TOMKA SZÁSZKY 1751.; SZENTPÉTERI 2016. 702.

¹⁰ GÖCKENJAN 1993. 278.; BÁLINT 2011. 5-6.

¹¹ A Kárpát-medencei avarság pontos régészeti belső kronológiáját az alattyáni temető kapcsán sikerült meghatározni. KOVRIG 1963.; Ennek segítségével bebizonyosodott, hogy tárgyi kultúrájuk a 8. századra egységesült. Bővebben: VIDA 2003. 302–304.

¹² FÓTHI 1991.

¹³ A kettős honfoglalás elméletéről, tehát a magyar nyelv 895 előtt való Kárpát-medencei megjelenésének lehetőségéről: NAGY 1895.; LÁSZLÓ 1970.

¹⁴ TAKÁCS 1991.; SIKLÓSI 2006.

királyság (*Herrkönigtum, Stammesherzogtum, military kingship*) lehetett.¹ Ezen avarok etnogenezisét pedig legalább harminc ismert néppel történt találkozás alakította, aminek következtében eredeti – talán onogur² - alapnyelvüket is sokféle hatás érthette.³

II. Az avar nyelvről

Történeti írott forrásokból biztosan csak 29 avar névszó ismert: 10 népnév, 11 személynév és 8 tisztségnév.⁴ Ezek nagyobb része külső forrásokban, vagyis az avarokkal ellenséges birodalmak írott emlékeiben, tőlük idegen nyelvű auctorok által hallás után lejegyezve maradt fenn. Azonban még e néhány szó sem feltétlenül mutathat nyelvi egységet, hiszen egyetlen nép és egyetlen nyelv sem önmagában való statikus állapot. Minden egyes nyelv külső és belső hatások, keveredések során alakul, egy-egy időpontban meg lehet nevezni, le lehet írni őket, de folyamatos változásuk nem áll meg.

Kr.e. 330-ból ismert a legkorábbi proto-türk szöveg a kínai Shi-Jiao által írt *Shizi* filozófiai műből. Az avarok elődei Belső-Ázisiában leginkább ezzel a nyelvvel érintkezhettek, és valószínűleg maguk is ezt beszélték. Maguk a *zsuan-zsuanok* azonban csak Kr. u. 554-ig éltek együtt a *göktürkökkel* (kéktürkök), de mikor azok felülkerekedtek rajtuk, akkor egy részük elmenekült a *taugastokhoz* (*tabgacs-ok*,⁵ azaz kínaiak), másik részük pedig a *mukrikhoz* (*bökli-k*, azaz *ko-reaiak*?)⁶.⁷ Kr. u. 557-ben az avarok nyugat felé húzódó törzsei (bizánci felbujtásra?)⁸ leigázták az *ogurokat*, *szabiokat*, és a *barsalois* (*barsélt, zal / sal?*)⁹ népeket.¹⁰ Sztyepei vándorlásuk során valószínűleg (a Kárpát-medencében pedig biztosan) találkoztak *finnugor* nyelvű néppel is. Kr. u. 567-től viszont

¹ SCHLESINGER 1956. 125-126.; SZÜCS 1992. 57.; Ehhez hasonlóan több népcsoport politikai egységéről lehet szó a heftaliták esetében is. CZEGLÉDY 1954. 149.

² Theophylactus Simocatta már az elsőként ideérkező avarok (*Uar Chunni*) nagy részét onogurnak mondta (Theophylactus Simocatta VII 7,7-8,6., SZÁDECZKY 1998. 15.), nem beszélve arról, hogy később további *gur* nevű népek költöztek be a Kárpát-medencébe.

³ Valószínűleg már a legkorábban ideérkező avar nép (Kr. u. 567) is több nyelvű lehetett. BELITZKY 1989. 21.

⁴ Avar köznév, ige vagy melléknév nem ismert, a korábban említett 28 szót (FELFÖLDI 2017. 214-215.) pedig feltételesen kiegészíthetjük a *Conversio bagoariorum et carantanorum*-ban (Kr. u. 870 körül) említett iráni jegyeket mutató *Unzat* személynévvel (WOLFRAM 2013. 188, 280.; SCHWING 2019. 121-124.)

⁵ Észak-Kína szogd (iráni) neve? LIGETI 1986. 134.; SZÁDECZKY 1998. 15.

⁶ SZÁDECZKY 1998. 15.

⁷ Theophylactus Simocatta VII 7,7-8,6., SZÁDECZKY 1998. 14-15.

⁸ SZÁDECZKY 1998. 19.

⁹ Elképzelhető, hogy hun nép és nyelv. SZÁDECZKY 1998. 19-20.

¹⁰ Menander Protector EL 442,28 – 443,9., SZÁDECZKY 1998. 19.

már a Kárpát-medence korábbi lakóival éltek együtt. Ezek voltak a *szarmaták*,¹ *gepidák*,² *langobardok*,³ *romani*,⁴ illetve az általuk később betelepített *bizánciak*.⁵ Ugyanekkor, éppen az avarok által áttört hágókon keresztül a nyugati irányú szláv vándorlás⁶ is átlépte a Kárpátok vonalát.⁷ Kr. u. 599-ben keletről nomád *tarniach*-ok,⁸ *zabender*-ek⁹ (*szabirok?*), és *kotzagir*-ek¹⁰ (*kotzagér, kotzagéros, kutrigur?*,¹¹ *akatzir?*) költöztek az Avar kaganátus területére. Kr. u. 602-ben Gostun avar helytartó a sztyeppén semmisítette meg a szláv *antok* (*anták*) népét.¹² Kr. u. 670 körül a Don vidékéről a bolgár Kuber (Kuvrat fia) vezetésével *utigur*¹³ és újabb *kutrigur* (*kotzagir, kotragir*) népek érkeztek ide (a Dunántúlra?).¹⁴ A *fehér horvátok* valószínűleg avar területeken vonultak le a Balkán felé, ennek

¹ Az alföldi szarmata uralmat a hunok söpörték el a Kr. u. 5. század elején. Egy részük nyugat felé menekült, más néptöredékeik a Duna-Tisza közén még megélhették az avar honfoglalást Kr. u. 567-ben. A Kárpát-medence legkésőbbi ismert szarmata sírjáról (Jánoshida): VADAY 2018.

² A Gepida Királyság Kr. u. 567-ben elbukott. A nép maradékai Itáliába vándoroltak, vagy avar uralom alá kerültek a Kárpát-medencében. Paulus diaconus I. 27., SZÁDECZKY 1998. 33.

³ A langobardok Kr. u. 568 húsvétján a Dunántúlról Itáliába költöztek. Paulus diaconus II. 7., SZÁDECZKY 1998. 34.

⁴ A római maradványlakosság Kr. u. 5-7. századi továbbélését támasztják alá az ún. Keszthely kultúra leletei, a garnizon-elmélet (SALAMON-ERDÉLYI 1971. 70-71.), illetve a korai avar sírokban talált római tárgyak egy része.

⁵ *Miracula Sancti Demetrii* II. 179, 181, 196, 284-288., SZÁDECZKY 1998. 157-159, 161, 219.

⁶ CURTA 2001.

⁷ Kunimund gepida király még katonai erővel tartotta országán kívül a szlávokat, ám az avarok áttörték a Keleti-Kárpátok hágóinak torlaszait, így szabaddá vált az út a szláv betelepülők előtt is. Ezt bizonyítja az a szláv jellegű régészeti anyag (halomsír, hamvasztás, kengyelfibulák, prágai kerámia stb.), ami már a 6-7. századtól megjelent az Avar Kaganátus peremvidékein.

⁸ Avarnak mondja őket: Theophylactus Simocatta VII 8, 11 16-17., SZÁDECZKY 1998. 107-108.

⁹ Avarnak mondja őket: Theophylactus Simocatta VII 8, 11 16-17., Talán azonosak a szabirokkal: SZÁDECZKY 1998. 107-108.

¹⁰ Avarnak mondja őket: Theophylactus Simocatta VII 8, 11 in, et 16-17., SZÁDECZKY 1998. 107-108.

¹¹ Amennyiben a kutrigurok azonosak a kotzagérokkel, úgy néptöredékeik több hullámban csatlakoztak az avarokhoz. A görög források így hol avarnak, hol pedig hunnak említik őket. Menander Protector, Agathias, SZÁDECZKY 1998. 17, 19, 20, 21, 27, 37, 38, 74, 108, 218, 219, 227, 243.

¹² Az avarok Kr. u. 602-ben elpusztították a bizánciakkal szövetséges szláv antok népét, akik a Dnyeper és a Dnyeszter között éltek (Пениковская культура). SZÁDECZKY 1998. 21, 61, 86, 137, 138, 140, 233.

¹³ A görög források hol avarnak, hol pedig hunnak említik őket. Menander Protector, Agathias, SZÁDECZKY 1998. 20, 27, 37, 38, 74, 227, 252.

¹⁴ A kettős honfoglalás elmélete éppen hozzájuk köti a magyar nyelv első megjelenését a Kárpát-medencében.

okán a 7. századi leírások szerint a *horvát* nép etnogenezisében Salónánál avarok is részt vettek.¹ Hasonló kapcsolatuk lehetett a kialakuló *szerbséggel* is. Végül a Kr. u. 9. századra a Karolingok (főleg *nyugati germánok*) döntötték meg az avar kaganátust, és a Dunántúlon léltrehozott új *mark*-ba (határőr grófság) szláv *karantánok* (*Köttlach* kultúra), *dulebek* (törzsszövetség), és talán *wilzek* (északról) telepedtek be.²

A Kr. u. 6–7. században valószínűleg a beolvadó gepidák keleti germán és a betelepülő onogurok nyelvei voltak legnagyobb hatással az avar nyelvre, míg a 9. században a Dunántúlt meghódító Karolingok nyugati germán (*frank, szász, bajor, thuring*) és keleti germán (*burgund*), valamint a Kárpát-medencét körbevevő szlávok nyelvei. Ugyanekkor a kaganátus keleti végei *bolgár* uralom alá kerültek,³ amivel erősödött a bolgár és szláv jelenlét is. A Felvidéken *morva* uralom alatt az avarság maradványai pedig már valóban az elszlávosodás jeleit mutatták.⁴ Végül Kr. u. 895-ben a maradék avar népesség még biztosan találkozott a *magyar* (7 törzs) és *kabar* (3 törzs) honfoglalókkal. A Kárpát-medence avarsága így a szomszédságok, betelepülések és hódítások okán a Kr. u. 6–9. század folyamán végig biztosan kapcsolatban volt a török, germán, görög és szláv nyelvekkel,⁵ amik persze nem csupán saját jogon, de közvetítő nyelvként⁶ is hathattak az avar nyelvre. Összegezve tehát, a történeti adatok alapján a Kína határainál megjelent feltételezhetően altáji típusú avar nyelv az avar nép vándorlása és Kárpát-medencei letelepedése során a következő népekkel és nyelvekkel érintkezhetett:

Sino-tibeti nyelvcsalád:

- kínai nyelv⁷

¹ Constantinus Porphyrogenitus: *De adminisirando imperio* 29, 1-53; 30, 6-61; 31y 8-20; 32, 18-27; 33, 6-11; 35, 1-10; 36, 6-10.; Thomas Archidiaconus: *Historia Salonitana* 7, 23-28; 8, 28-29; 9, 31., SZÁDECZKY 1998. 152-155.

² A terület megbízott urai Ratbod, valamint Pribina és fia, Kozel voltak. Pribina (*Priwina*) több szláv népet telepített ide (*Conversio*). Pribina népeiről: SZÓKE 1996. 25.

³ A bolgár Krum, és fia Omurtag kánok legyőzték az avarokat. SZÁDECZKY 1998. 304-305.

⁴ *Blatnica – Mikukčice* régészeti horizont.

⁵ Nem csupán az avarok Kr. u. 9. századi elszlávosodásával, de a szlávok Kr. u. 7-9. századi elavárosodásával is számolhatunk. Cs. SÓS 1973. 80.; FELFÖLDI 2017. 218. A vegyes etnikumú utódokról a krónikák is említést tesznek: Fredegar V 48., SZÁDECZKY 1998. 174.

⁶ FELFÖLDI 2017. 218.

⁷ Tudománytörténeti érdekesség a szóhasználatokon alapuló evenki – avar nyelv-rokonítás. BELITZKY 1989. Eszerint az avar nyelv részben a mandzsu-tunguz nyelvcsaládba tartozott volna. Annyi biztosan állítható, hogy az avarok elődeinek tekintett zsu-an-zsu-anok földrajzi elhelyezkedésük és a történeti források alapján érintkeztek a kínaiakkal (tabgacsok), a későbbi Kínában rövid ideig uralkodó második Csin-dinasztia (Kr. u. 12. század) nyelve (dzsürcsi) pedig valóban a mandzsu-tunguz nyelvcsaládba tartozott.

Altáji nyelvcsalád:

- koreai nyelv
- proto-török nyelv (az avar alapnyelv őse?)
- Ötörök: göktürk, heftalita, és barsalois nyelvek
- Csuvasos török: ogur, onogur, tarniach(?), zabender, utrigur, kotzagir, dunai bolgár nyelvek
- mongol¹

Indoeurópai nyelvcsalád:

- Kentum nyelvek:
 - Germán nyelvek:
 - Keleti germán: gepida, burgund(?)
 - Nyugati germán: langobard, frank, szász, szvéb (sváb), thuring, bajor nyelvek
 - lokális vulgáris latin nyelv (*autochton romani*)
 - középgörög nyelv (bizánci)
- Szatem nyelvek:
 - Iráni nyelvek: szarmata, alán, kabar(?) nyelvek
 - Szláv nyelvek:
 - keleti: antok nyelve (ószláv anta nyelv?)
 - nyugati: morva, karantán, fehér horvát, duleb(?) nyelvek
 - déli: óhorvát, ószerb nyelvek
 - északi: wilz nyelv?

Urali nyelvcsalád:

- volgai finn nyelvek: őscseremisiz(?), ősmordvin(?) nyelvek
- ugor nyelv: ősmagyar nyelv (honfoglalók)

III. A Kárpát-medencei avar nyelv fennmaradt szavai

Erősen feltételezhető, hogy jóval több avar jövevényszó van a magyar nyelvben, mint amiről ma tudunk. Mivel a magyar nyelv fennmaradt, ezért beszélői minden bizonnyal többségben voltak az itt élőkkel szemben, vagyis a Kárpát-medence a 9. századra nem szlávósodott el úgy, mint a Balkánra telepedett bolgár törökök. A közel ezer kimutatott szláv jövevényszó tekintélyes hánya-

¹ A legkorábbi mongol nyelvemlék a Kr. u. 584-ből származó Bugut-felirat (Бугутская надпись), egy Ikh-Tamirban (Belső-Mongólia) felfedezett kőszelvény többnyelvű felirata, melyet Taspar khagánnak dedikáltak. Az avar vezérnevek közt pedig valóban lehet mongol jellegű név (Samur?). Theophylactus Simocatta VI 3,9-6,1., SZÁDECZKY 1998. 94. Mindez a keletről érkező nomád népek esetében nem különös, hiszen az Árpád-kori helynévanyagban is vannak mongol vagy mandzsu/tunguz kapcsolátú szavak. FELDÖLDI 2017. 218. További avar kori mongol és mandzsu/tunguz szavakról (Berény, Horó): FUTAKY 2001.

dát egyébként is csak a magyar nyelvvel határos szláv területeken ismerik, vagyis azok egy része inkább közös átvétel lehet egy harmadik nyelvből.¹ A történelemből ugyan tudjuk, hogy az avar kaganátus a Kr. u. 9. század elejére összeomlott, a régészet azonban bebizonyította, hogy az avar népesség egy része megélte a magyar honfoglalást,² és az együttélés során minden bizonnyal sok szót és helynevet átvettünk tőlük. Nyilván ők voltak az említett harmadik nyelvet beszélő nép, függetlenül attól, hogy a magyar nyelv a Kr. u. 7. vagy a 9. században jelent meg a Kárpát-medencében. A fennmaradt avar szavak fonetiko-szemantikai analízissel történő további felismerése³ pedig a jövőben segítheti az avar eredetű helynevek tisztázását is.

1. Az avarok belső nevei

Varchonita:⁴ Menander protector császári testőrként a Kr. u. 6. században Konstantinápolyban találkozhatott az avar követekkel, akik maguk mondták el népük belső nevét: *varchonita* (*Ὠβαρχωνίται*).⁵ Egy másik auctor, Theophylaktus Simocatta szerint az avarok *uarhunoknak mondták magukat* (*Ὠβά + Χοννί*⁶ = fehérhun?), de valójában csak pseudoavarok.⁷ Az *uarchonita* névalak⁸ azonban Kr. .u. 595 után eltűnt,⁹ és csak a 11. századi, magyarok által avarokra használt *várkony* alakkal jött elő újra(?) - talán már külső népnévként.¹⁰ Ebből három dolog következhet. Vagy csak a korai avarok voltak tisztában népnevük eredetével, és ezért még történeti alakban használták, vagy az Avar Kaganátus fennállása idején ez a szóalak belső népnévként tovább élt, miközben a külső írott források inkább más vagy leegyszerűsített szóalakokat hagyományoztak fenn róluk, vagy pedig a Kr. u. 6. és 11. századi szavak csak alakjukban hasonlítanak egymásra, eredetükben és jelentésükben nem. Ezek közül három okból is a második

¹ BUJI 1996. 3–4.

² LÁSZLÓ 1970.; MAKKAY 2003.; SZENTPÉTERI 2014.; Lakatlan területek a neolitikum óta a mérsékelt övi Európában nincsenek.

³ BUJI 1996. 2.

⁴ GÖCKENJAN 1993.; FELFÖLDI 2001.

⁵ Menander Protector EL 203,25–28 205,10–206,21., SZÁDECZKY 1998. 45.; FELFÖLDI 2001. 30–31.

⁶ Theophylactus Simocatta VII 8,1–6., SZÁDECZKY 1998. 20.; FELFÖLDI 2001. 30–31.

⁷ Theophylactus Simocatta VII 7,7–8,6., SZÁDECZKY 1998. 15.

⁸ A szókezdő magánhangzótörklódásos rekonstrukcióval (*Obá*: CZEGLÉDY 1954. 148–151.) szemben áll a szókezdő labioveláris szemivokális(?) rekonstrukció (*W*: MARQUART 1901. 60.). FELFÖLDI 2001. 31. Ugyanakkor feltűnő, hogy a görög betűkészlet bilabiális hangot jelölő β betűjét egyik auctor sem használta e korai névalak szókezdéseként. Végül a latin oklevelekben később a *Várkony* helyneveket valóban *W*-vel írták. KNIEZSA 1928. 17.; FELFÖLDI 2001. 31.

⁹ FELFÖLDI 2001. 30.

¹⁰ *Warkun* (mai Zengővárkony) – Kr. u. 1015: hamisított oklevélben. GYÖRFFY 1963. 402.; Ugyanezen helynév első hiteles említése Kr. u. 1158-ból származik. További okleveles adatok: FELFÖLDI 2001. 36.

lehetőség tűnik legvalószínűbbnek. Egyrészt a Kr. u. 6. és 11. századi szóalakok nagy hasonlóságot mutatnak, másrészt a magyarság által átvett szóalak fejlődése talán már az avarok idején megtörtént,¹ harmadrészt ezen korai avar népnév Árpád-kori előfordulása a késő avar területeken nagyobb arányú, mint a kora avar területeken.²

Avar: a belső népnév ezen rövidebb névalakja (*Obáp*³) is a Kr. u. 6. században jelent meg. A Kárpát-medencei avarokra értve a Kr. u. 9. századig használatban maradt, sőt, a Kr. u. 7–10. században kizárólagos belső népnévként szerepel (*Αβαρις*, *Avares*, *Avari*, *Αβαρία* stb.⁴).

Az avarok belső nevei (*uarhun*, *avar*) az Avar Kaganátus bukása után is egyaránt tovább éltek a következő alakokban. **1-** *Várkony*(?):⁵ avar eredetűre bizonyíték az egykori Sárosd vármegyei *Várgony* / *Warhanowce* kettős neve.⁶ **2-** *Awarfewlde*⁷ (Kr. u. 15. századi helynév Zalaegerszegnél): e névalak *auhar* alakban a dagesztáni avaroknál is fennmaradt. **3-** *obor* / *obar* / *ombrok*: szlávok által használt megnevezés, ami valószínűleg az *avar* belső népnév átvétele,⁸ avar eredetűre pedig bizonyíték a Zemplén vármegyei *Abara* / *Oborin*⁹ kettősalakú helynév.

2. Az avarok külső nevei

- Kínai:

- *zsuan-zsuan* / *rouan*¹⁰ (Kr. u. 5. század)

- *uarhuá* / *vuhun* (Kr. u. 6. század): eredetileg belső név lehetett.

- Menander: *szkíta*¹¹ (toposzként¹² nem avar eredetű szó).

¹ A szó leírása a Kr. u. 6. század és az Árpád-kor között jelentős változást mutat. A szókezdő hang bizonytalansága (*Obá* ~ *W*) tekinthető a görög és a latin leírások közötti különbségnek, míg a szó második része kezdőhangjának változása (*X* ~ *k*) talán már az avar időszakban végbement. Felföldi 2001. 32–33.

² Felföldi 2001. 32–33.

³ Felföldi 2001. 30.

⁴ Felföldi 2001. 30.

⁵ Kilenc történeti forrásban szereplő magyarországi helynév *Kis-Várkony*, *Nyék-várkony*, *Sajóvárkony*, *Tiszavárkony*, *Vargony*, *Várgond*, *Zengővárkony* + 2 pontosabban nem meghatározható helyű Kr. u. 14. századi helynév. Felföldi 2001. 33.

⁶ Fényes 1851. 271.

⁷ Felföldi 2017. 215.

⁸ *Nestor krónika* (*obri* / *oβpu* – Kr. u. 12. század), ill. horvát helynevekben. Kovachević 1966.

⁹ Fényes 1851. 4.; Kr. u. 1221: villa *Oborin*, Kr. u. 1300: Terra *Abora*.

¹⁰ De Guignes 1756. 187–189.; Lehetséges jelentése: nyüzsi-nyüzsi? (bustling bustle)

¹¹ Avarok korabeli forrásokban történt *szkíta* megnevezéseinek felsorolása: Szádeczky 1998. 250.

¹² Czeplédy 1969. 10.; Felföldi 2001. 30.

- Nyugati források: *szkíta* és *hun*¹ (toposzokként² nem avar eredetű szavak).
- Magyar: *várkony* / *várkun*.³ (Magyar helynevek és személynévek.⁴)
- Szláv: *obor* / *obar* / *ombrok* (Kr. u. 9–12. századi horvát helynevek, ill. orosz Nestor-krónika).

3. Avar tulajdonnevek⁵

Vezérek

- *Baján*⁶ (Kr. u. 562–622): a Kr. u. 6–7. században több Baján nevű kagán lehetett egymás után (Baján-dinasztia). Egyikük sírja valószínűleg Kunbábonyban került elő.
- *Apsich* / *Apséch*⁷ (Kr. u. 569–570)
- *Samur*⁸ (mongol? Kr. u. 592)
- *Gostun* / *Gostoun*⁹ (Kr. u. 602–633?)
- *Hermitzis*¹⁰ (Kr. u. 626)
- *Boila*¹¹ (*buyla*): a nagyszentmiklósi kincs (Kr. u. 8. század) 21. edényének görög betűs török feliratán szereplő személynév (*BOYHΛA*) vagy tisztségnév.
- *Butaul*¹² (*Buta-ul* / *But-aul*): a nagyszentmiklósi kincs (Kr. u. 8. század) 21. edényének görög betűs török feliratán szereplő személynév (*BOYTAOYΛ*) vagy tisztségnév.

¹ Avarok korabeli forrásokban történt *hun* (*hunni*) megnevezéseinek felsorolása: SZÁDECZKY 1998. 240.

² CZEGLÉDY 1969. 10.; FELFÖLDI 2001. 30.

³ *Warkun* 1015, 1158: GYÖRFFY 1963. 402.; A szó avarokkal való azonosítását elfogadják: BARTAL 1847. 92.; IPOLYI 1859. 53, 154.; IPOLYI 1879. 35.; LÁSZLÓ 1970. 186.; KISS 1988.; KRISTÓ 1988. 281, 655–656.; GÖCKENJAN 1993. 277.; GYÖRFFY 1997. 144.; Az szó avarokkal való azonosítását különböző alapon megkérdőjelezzik: GOMBOCZ 1926. 10.; VÁMBÉRY 1895. 57, 63, 280.; BARTHA 1977. 7.; BUJI 1996. 22.; FELFÖLDI 2001.; FELFÖLDI 2017. 221.

⁴ A név *de genere* alakban például a Gutkeled nembeli Amadé családdhoz is köthető: *Omodeus de genere Gutkeled de Várkony* – Kr. u. 1308 – NAGY 1857. 293. Egyéb személynévi eredeztetés: SVOBODA 1964. 162.

⁵ A kutatás elsősorban török és mongol eredetűnek tekinti őket. LIGETI 1986.

⁶ SZÁDECZKY 1998. 16, 20–22, 25, 28, 31–32, 35–38, 44, 46–47, 50–51, 53–54, 63, 86, 117, 150, 166, 177, 179, 227–228.; A *Baján* személynév török, kirgiz, kazak, tatár, és mongol változatairól: GOMBOCZ 1916. 101.

⁷ SZÁDECZKY 1998. 36, 39, 44, 51, 137, 138.

⁸ Theophylactus Simocatta VI 4., SZÁDECZKY 1998. 94.

⁹ SZÁDECZKY 1998. 140, 213.

¹⁰ *Chronicon Paschale* 719,5–725,15 (Glossar B 135–138), SZÁDECZKY 1998. 185.; A *Hermitzis* névalak közel áll *Gostun* vezér *Ermi* nemzetségnévéhez. SZÁDECZKY 1998. 213.

¹¹ Ez a név bizánci krónikákban és türk feliratokon máshol is előfordul. ERDAL 1988. 225–226.; GÖBL-RÓNA-TAS 1995. 23.; Az orkhoni feliratokon egyébként külön név jelöli a törzsszövetséget vagy birodalmat: *el* (NÉMETH 1930. 9–27.; SZÜCS 1992. 197–199, 208.; GÁBOR 2017. 310.), ami talán a *buyla* szóban is megtalálható.

¹² ERDAL 1988. 226.; GÖBL-RÓNA-TAS 1995. 23.

Követek

- *Kóch*¹ (Kr. u. 570, 593): vö. tör. *kók*.²
- *Kandich*³ (Kr. u. 558): vö. tör. *tuldyk* vagy *tüldik*.⁴
- *Kunimón*⁵ (ger. Kr. u. 561): germán eredete ellenére, amennyiben helynévi alakban bárhol is fennmaradt, úgy az minden bizonnyal avar közvetítés útján történt.
- *Targitios/Tergazis*⁶ (Kr. u. 569) (toposz, vö. HEROD.: *Targitaos* szkíta kir.)
- *Solachos*⁷ / *Solak*⁸ (Kr. u. 580)
- *Unzat*⁹ (Kr. u. 9. század közepe): Pribina második fia vagy főembere, akinek valószínűleg Pannonia Inferiorban voltak birtokai. A név iráni eredetű lehet (ld. *zat* végződés).¹⁰

Az oklevelek személynévanyaga szerint a Kárpát-medencében a Kr. u. 8–9. századból döntően török személynévek maradtak fenn, a Kr. u. 10–11. századból főleg török és szláv személynévek, míg a magyar nevek csak a Kr. u. 12–13. századra kerülnek többségbe.¹¹

4. Avar tisztségnevek

- *bokolabras*¹² (*bookolabras*): főpap / fősámán.¹³
- *jugurrus*¹⁴ (*iugumis* / *yugrus* / *sigur* / *vigerius* / *vigurris* / *iugurnus* / *iugurgus* / *iugurus* / *gugurris*¹⁵): a Kr. u. 7. századtól (2. avar kaganátus?) a keleti részek ura (kettős fejedelemség?).

¹ Theophylactus Simocatta VI 6,2 - 10,3 11,1 - 21 VII 1,1., SZÁDECZKY 1998. 97.

² GOMBOCZ 1916. 102.

³ Menander Protector EL 442,3–27., SZÁDECZKY 1998. 17.

⁴ GOMBOCZ 1916. 102.

⁵ Menander Protector EL 443,29–444,31., SZÁDECZKY 1998. 22.

⁶ Corippus *In laudem Iustini* III 151–152, 231–401., SZÁDECZKY 1998. 29–30, 46.

⁷ Menander Protector EL 471,25–476,25., SZÁDECZKY 1998. 48.

⁸ GOMBOCZ 1916. 101.

⁹ *Conversio bagoariorum et carantanorum* (Kr. u. 870 körül). WOLFRAM 2013. 188, 280.

¹⁰ SCHWING 2019. 121–124.

¹¹ FEHÉRTÓI 1983.

¹² Theophylactus Simocatta I 8,1–11., MORAVCSIK 1983. 96.; SZÁDECZKY 1998. 53–54, 65, 91.

¹³ GOMBOCZ 1916. 102.; GÁBOR 2017. 324.

¹⁴ SZÁDECZKY 1998. 220, 269, 277, 284–286.

¹⁵ GOMBOCZ 1916. 97.

- **kagán**¹ (*khagan / caganus / cakanus / kapkhan / kapkan*² / *capcanus / cabuanus / hagan / cagan / chagan / kaganus*³): vezér vagy fejedelem. Elképzelhető, hogy e tisztségnév romlott alakjai találhatók a *Waltari manu fortis* mondában szereplő *Hagan* személynévben,⁴ illetve a 18. századi magyar történeti irodalom által földrajzi fogalmakként értelmezve: *hagia* (tartomány, közigazgatási terület), *hegin* (földvár, Hring).⁵

- **kamizanci**⁶ (*canizauci, camzanci, cani zauci*⁷) (Kr. u. 811): Regensburgban a kagán vagy annak követő?

- **katun**⁸ (*catuna*): a kagán első felesége (vö: Tajdula, Kr. u. 14. százdi mongol katun).

- **tarkán**⁹ (*tarchan*): az avaroknál a Kr. u. 7. századtól (2. avar kaganátus?) felbukkanó tisztségnév (főtisztviselők), de más népvándorláskori sztyeppe-i nomádoknál is előfordul.¹⁰

(Az ótörök tisztségnévből eredő szót¹¹ a magyar nyelvben avar átvételnek

¹ A *kagán* szó elsősorban a török nyelvű nomád népek legfőbb vezetőjét jelölte. Ezen kívül a *kagán* sámánnak is számított, mert hatalmát az égből nyerte (*orkhoni feliratok* – Déli old. 1. KAKUK 1986. 58.), beiktatása előtt látomása volt, és kapcsolatba került a szellemvilággal (KMOSKÓ 2000. 30.). A szó első kínai említései a Kr. u. 3. századból ismertek. Kérdéses, hogy a Kr. u. 6–7. századi sztyeppén csak egy *kagán* lehetett-e vagy minden népnek volt saját *kagánja* (DOBROVITS 2001. 99.)? Az avar *kagán* Hét nemzetség ura volt (Theophylactus Simocatta VII 7 12.; Theophanes 6171.), a türk *kagán* pedig Hét nemzetség és 7 világtáj uralkodója (Nicephorus Callistus Xantophulus XVIII 30., SZÁDECZKY 1992. 14, 108, 110, 223.) Az avar *kagánok* nemzetségének hatalmát legitimáló eredetmonda része lehetett az avar mitológiának (GÁBOR 2017. 326.).

² SZÁDECZKY 1998. 306–307.

³ GOMBOCZ 1916. 100.

⁴ A *Waltharius monda* Kr. u. 800–850 között keletkezhetett, és Ekkehardnál maradt fenn. A *Nibelunglied* legkorábbi ismert előfutárának tekinthető, amiben keverednek a hunokra és az avarokra utaló elemek.

⁵ TOMKA SZÁSZKY 1752.; Az újabb szakirodalom azonban a *hegin* szót *kerítés* jelentéssel értelmezi, a *hagia* szó esetén pedig eleve a *tartomány* jelentést. TÓTH 2004. 24.; SZENTPÉTERI 2016. 703.

⁶ *Annales Regni Francorum a. 811* (Rau I. 98.; SZÓKE 2021. 12.) Előfordulhat azonban, hogy a frank évkönyv későbbi átíratában fennmaradt szóalakja egy személynév rontott formája. Ebben az esetben talán az utolsó (megtért) avar *kagánok* egyikéről van szó, a megkeresztelkedéskor felvett *Izsák*, *Ézsaiás* vagy *Izaiás* ótestamentumi név rontott alakjával. PÜSPÖKI 1985.

⁷ GOMBOCZ 1916. 98.

⁸ *Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica* (Glossar A1221), SZÁDECZKY 1998. 292–294.

⁹ *Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica* (Glossar A1221), SZÁDECZKY 1998. 292–294.

¹⁰ POHL 1998. 293–302, 305–306, 449–456

¹¹ VÁMBÉRY 1914. 212.

tartják,¹ de felmerült a honfoglaló *Tarján* törzshöz való kötés lehetősége is.²)
 - *tudun*³ (*thudun* / *thudun* / *tudum* / *iudmi* / *tridun* / *tuduin* / *todanus* / *zodan* / *zotan* / *zotanus*⁴): a Kr. u. 7. századtól (2. avar kaganátus?) a nyugati részek ura (kettős fejedelemség?), illetve a Kr. u. 9. századtól a nyugati gyepek ura.
 - *zsupán* (*zoapan*): a nagyszentmiklósi kincs 21. edényének görög betűs török feliratán kétszer is szereplő tisztségnév (*ZOΑΠΑΝ* / *ZΩΑΠΑΝ*): *a nagy zsupán, két Getia ura*. A morva Szvatopluk főembere is *zsupán* (*subang* / *szubandzs*) volt.⁵

5. További lehetséges avar eredetű Kr. u. 9. századi helynevek Baranyán kívül

- *Marcha uuangariorum*.⁶ hegy a Ny-Dunántúlon.
 - *Uuitinesberch*⁷ (Karoling *Unitanesperch*): ma *Vütöm* (Kőszegi-hg). Ezzel esetleg összefügg a *Vetvár*⁸ (Kirchbach) Kr. u. 9. századi helynév?⁹
 - *Ouguturenensis* (Pilgrim passauai püspök hamis oklevele Kr. u. 973-ból): A szó a bolgár *bagatur* tisztségnévvel vethető össze,¹⁰ de említése egykori avar területre vonatkozik.

6. Avar kori rovásírásos emlékek¹¹

A rovás arámi gyökerű betűírás, főleg mássalhangzók lejegyzése jobbról balra. Kr. u. 600 körül alakult ki a Talas-völgyében (Kínától északnyugatra). A Kárpát-medencében török (Kr. u. 7–9. század), avar (Kr. u. 7–8. század), kazár (Kr. u. 9. század), magyar és székely (Kr. u. 9–16. század) rovásírásokkal számolhatunk. Több, mint 30 avar kori rovásírásos emlék ismert, ám felsorolásukat itt most mellőzzük, hiszen eddig egyik sem vitt közelebb az „eredeti” avar nyelv megismeréséhez. Vagy megfejtetlenek maradtak, vagy pedig magyar nyelven próbálták megfejtetni őket. Ez utóbbi lehetőség persze a baranyai avar eredetű helynevek keresését is megkérdőjelezheti. Ha ugyanis a kettős honfoglalás elmélete alapján a késői avarság nyelve magyar volt, akkor már nem beszélhetünk ezen időszakban avar nyelvű helynévadásról, másrészt bármely felté-

¹ SIMONYI 1968.; LÁSZLÓ 1970. 186.; KISS 1988. 620.

² LIGETI 1986. 148.

³ SZÁDECZKY 1998. 269, 285–286, 288–289, 292, 294, 296–297, 299, 302–304, 307.

⁴ GOMBOCZ 1916. 98–99.: vö. türk *totunpat*, *totun*, *budun*, mongol *tudan*, *dutum*, *dudum*. ill. jenyiszeji feliratokban *tutuk*.

⁵ Ibn Ruszta: FÜGEDI 1946. 326.

⁶ Frank oklevél Kr. u. 860 körül. OLAJOS 1969. 87–90.

⁷ KISS 1997. 196.; Elképzelhető, hogy nem avar, hanem ófelnémet eredetű helynév.

⁸ *Vetvár* Kr. u. 826-ra datált pecsétjén szerepel az Anno név: idősebb Anno Kirchbachban alppüspök, unokaöccse (junior Anno) pedig freisingi püspök volt. BAUTZ 1975. 2.; BELITZKY 1938. 116.; JERNEY 1838. 48–78.; A helynév avar kori eredetét kétségbe vonja: FELFÖLDI 2017. 217.

⁹ VÍG 1994. 60.

¹⁰ GYÖRFFY 1997. 142–143.; FELFÖLDI 2017. 213.

¹¹ Az avar kori Kárpát-medencei rovásírásról szóló összefoglaló művek: VÉKONY 1987.; HARMATTA 1992.; FEHÉR 2020.

telezett Kr. u. 8–9. századi „magyar” helynevet írott források hiányában nehéz lenne elkülöníteni a későbbi felbukkanásoktól, harmadrészt pedig, a középkori helynévanyagban esetlegesen mégis felbukkanó avarnak vélhető (korai török nyelvű?) helynevek nagy részét a Kr. u. 670-es évek előttről kellene származtatni. Ilyen korai helynevek fennmaradására pedig az időbeli távolság miatt még kisebb az esély, nem beszélve arról, hogy a korai avarok (Kr. u. 567–626) még inkább nomádok voltak, és jóval kevesebb településük volt,¹ sőt, az avar etnikai egységesülés is csak a Kr. u. 8. századra valósult meg.

IV. Lehetséges avar eredetű szavak baranyai helynevekben²

A régészeti ásatások tanúsága szerint az avar kori települések döntő hányadát a Kr. u. 9. század végéig felhagyták.³ Ezzel magyarázható, hogy helyneveik többsége nem maradt fenn a Kárpát-medencében.⁴ Az ismert vagy vélelmezett avar szavak felsorolására a fentiekben azért volt szükség, hogy tisztában legyünk miféle szóalakok kereshetők mégis Baranya helynevei között. Példának okáért a *várkony* szó mellett régebbi helynevek közt a mai Szlovákia területén a *Kattuny* helynév⁵ is szerepelt, vagy az avarok esetleg használt földrajzi kifejezésként szóba jöhetnek a *hagia* (kaganátus?, tartomány?, kerület?) és a *hegin* (hring?, földvár?) szavak is?⁶ Az alábbiakban felsorolandó baranyai helynevek avar eredete azonban nem bizonyítható kétséget kizáróan. Sok esetben csak felvetésről, illetve lehetőségéről van szó.

A hódoltság előtti Kárpát-medencéből ismert török és iráni szavak természetesen nem jelentenek automatikus avar eredeztetést, hiszen azokat a honfoglalók is használhatták. A mandzsu-tunguz szavak avarokhoz kötése⁷ azonban logikus lenne, hiszen ők valóban távolabbról indultak el, ám ezen szavak etimológiai értelmezése elég bizonytalan.

1. Az *avar* szó valós és lehetséges előfordulásai:

- *Avar-gyűrű*⁸ (Kővágószőlős): a Jakab-hegy tetején található kora vaskori földsánc népi elnevezése. Az avarok egykori megtelepedésére azonban nincs sem korai helynévi, sem korabeli régészeti bizonyíték.

¹ Az avarság csak a Kr. u. 7. század második felére vált letelepült néppé, így településnevek tömeges megjelenésére csak ettől az időszaktól számíthatunk.

² A baranyai helynevek vizsgálatakor a BMFN I–II. által közölt helyneveket vettem alapul.

³ Avar települések katasztere: SZENTPÉTERI 2002.

⁴ Felföldi 2017. 217.

⁵ Fényes 1851. 187. A helynévről nem állítható, hogy avar eredetű, legfeljebb a szóalak mutat közeli egyezést a kagán feleségének *katun* megnevezésével.

⁶ Tomka Szászky 1751.; Szentpéteri 2016. 703.

⁷ Belitzky 1989.; Futaky 2001.

⁸ BMFN 1982.I. 669, 798.

- Baranyavár (Horvátország): *Baranawar* (Kr. u. 1232–35), *Barana-war* ~ *Baranawar* (Kr. u. 1332–35), *Baranavar* (Kr. u. 1341).¹ Népvándorlás kori földvár(?) és Árpád-kori ispáni központ. A szó származhat a terület első ispánjának nevéből (*Brangna* ispán), a szláv *bara* (mocsár) szóból, vagy esetleg egy eltűnt szókezdő magánhangzó feltételezése alapján az avar népnévből (*Abaranya*?).

- Székelyszabar² / Herczegszabar (Kr. u. 1389, *Zabar*): *Zobor* személynévből, vagy a szláv *posobije* (segítség, szövetség) szóból eredhet, esetleg az avarok egyik belső neve (avar) vagy szláv külső neve (*obor*) sejthető benne?³

2. A *Baján*⁴ szó lehetséges előfordulásai:

- Baáni út⁵ (Ivándárda): Ez a szóalak csak késői úrbéri jegyzékből ismert. Kapcsolata az avar *Baján*⁶ szóval lehetséges. A *Baján* személynévből 7–8. században kialakult(?) óhorvát *bán* tisztségnév⁷ azonban Árpád-korban lehetkezett helynévre is utalhat.

- Bajcs⁸ (Nagyótfalu), Bajmi⁹ (Pécs), Bajmót¹⁰ (Boda), Bajom¹¹ (Szentkatalin), Bajomi föld¹² (Drávapalkonya), Bajta¹³ (Kozármisleny) helynevek *Baján* avar személynévből való eredeztetése nehézkes, mivel a *baj* szó később a magyar nyelvben is használatos volt. A *Baj*, *Baja*, *Bajcs*, *Bán* nevek avar vonatkoztatásánál erősebb lábakon áll a *Bajánháza* típusú helynevek¹⁴ összekötése a *Baján* névvel, hiszen azok valóban személynévi eredetűek lehetnek,¹⁵ de esetükben is valószínűbb, a későbbi, magyar nyelvi eredet.

- Bánfa¹⁶ (Kr. u. 1289 *Baanfolua*¹⁷): *Baján* személynévből való lehetséges származtatás lehetőségét lásd fentebb a *Baáni út*-nál.

¹ HOFFMANN 2005. 45.

² BMNF 1982.II. 304–305.

³ Ehhez hasonló a *Zobor* / *Zubur* (Anonymus) szó lehetséges etimológiája: szláv szókezdő „z” + *obor*. FEHÉR 1971. 332.

⁴ A *baj*, *bajcs*, *baja*, *bán* alapú helynevek avar eredeztetését (VÁCZY 1971. 55–56.) cáfolják: SZÖKE 2006. 512.; HORVÁTH 2008.; FELFÖLDY 2017. 216.

⁵ BMFN 1982.II. 594.

⁶ KNIEZSA 1974.I. 75.; MAKAY 2004. 6.

⁷ TESZ 1:236 (*bán* címszó). Constantinus Porphyrogenitus: *De adminisirando imperio* 30,83: *zsupánok*, illetve 31,78: *Pribina bán*, MORAVCSIK 1949. 144–145, 150–151.; MORAVCSIK 2003. 87.; MAKAY 2004. 6–7.; POHL 1998. 305.

⁸ BMFN 1982.II. 750.; A Kr. u. 16. században elpusztult falu. GYÖRFFY 1963. 276.

⁹ BMFN 1982.I. 761.

¹⁰ BMFN 1982.I. 643.

¹¹ BMFN 1982.I. 299.

¹² BMFN 1982.II. 913.

¹³ BMFN 1982.I. 860.

¹⁴ *Bajánháza* Vas és Ungh vármegyékben. FÉNYES 1851. 70.

¹⁵ BÉNYEI 2012. 104.

¹⁶ BMFN 1982.I. 516.

¹⁷ CSÁNKI 1897. 470.

- **Bános**¹: A falu neve az 1332–35 között lejegyzett névalak (*Paluanus*²) alapján nem a *bán* szóból, hanem összevonással a *bálványos* szóból származik.

- **Baranyabán** (Horvátó., Baranya-háromszög): neve összefügghet a közelében húzódó *Báni-hegy* (Horvátó. Baranya-háromszög) nevével, a vízrajzi és domborzati helynevek pedig nagyobb eséllyel őrzik ősibb alakjukat. A falunév legkorábbi előfordulásai: *Ban* (Kr. u. 1227), *Baanfolua* (Kr. u. 1289). Utóbbi alak még őrizhette a *bán* szó *Baján* személynévből való eredetének nyomát, de a falunév a területet az Árpád-korban tulajdonló bánok tisztségnevéből is eredhet.

- A **Boj** / **Boly** típusú helynevek³ szintén az avar *Baján* személynévvel hozhatók kapcsolatba?

- **Boja**⁴ (Aranyosgadány, vö. ugyanitt: **Bajai-hegy**).

- **Bója-gödör**⁵ (Vásárosdombó).

- **Bóly** város neve: *Bool* (Kr. u. 1421 után).⁶

3. A *Butaul* / *Botaul* személynévvel (Nagyszentmiklósi kincs 21. edény, Kr. u. 8. század) esetlegesen összekapcsolható helynevek. A szófejeményben a török *Bota* személynév és az *ul* (fiú) szó összetétele sejtethető.⁷ A *Báta*⁸ típusú helynevek azonban későbbi eredetűek is lehetnek. Anonymus szerint Ed és Edömén kun vezérek unokája *Pata* volt.⁹ Bíborbanszületett Konstantin szerint a Csaban-törzs feje Kr. u. 890–891 körül *Bata* (*Bota*) volt, de az Aba-család néhány tagját is így hívták.

- **Bata**¹⁰ (Gyűrűfű)

- **Bátamindszent**¹¹ (Bogádmindszent): Középkori magyar falu.¹²

- Baranyai helynevek „**Bát**”, „**Báta**” és „**Bátai**” típusú előtagjai: elsősorban a tolnai Bata közelében levő baranyai településeken találhatóak (pl. Duna-szekcső¹³).

- **Bati legelő** / **Felső-Batony**¹⁴ (Botykapeterd).

- **Batta-fők**¹⁵ (Mohács).

¹ BMFN 1982.I. 322.

² GYÖRFFY 1963. 278.

³ A szó lehetséges avar eredetére Pesti János hívta fel a figyelmemet.

⁴ BMFN 1982.I. 896.

⁵ BMFN 1982.I. 126.

⁶ GYÖRFFY 1963. 289.

⁷ GYÖRFFY 1958. 596–597.

⁸ A szó lehetséges avar eredetére Pesti János hívta fel a figyelmemet.

⁹ PAIS 1986. 159.

¹⁰ BMFN 1982.I. 423.

¹¹ BMFN 1982.II. 628.

¹² GYÖRFFY 1963. 341.

¹³ BMFN 1982. II. 222–226.

¹⁴ BMFN 1982.I. 476.

¹⁵ BMFN 1982.II. 509.

- A *Pata*¹ előtagú helynevek:² *Pata-erdő* (Mecsekpölöske), *Patai-föld* (Zádor), *Patai-határ* (Basal), *Patai-út* (Molvány), *Patapoklosi*³ (Pathaa, Kr. u. 1283).

4. *becs*⁴ (érték, kincs, őrzőhely?) helynevek.

- *Becefa*⁵ (Szigetvár): *Bethezege* (Kr. u. 1258).⁶

- *Begy-kút*⁷ / *Begykuta* (Bakonya): A szóösszetétel első tagja összevethető az avarnak tartott *becs*⁸ szóval, míg második tagjának archaikusabb alakja pedig a szintén avarnak tartott *kuta*⁹ (mélyedés, völgy) szóval.

- *Pécs*¹⁰ város nevének etimológiai vizsgálata során Bécs-hez hasonlóan¹¹ szintén felmerült a *becs* szóból való eredeztetés lehetősége.¹²

5. Az *Ed* helynevek¹³ előfordulására leginkább Dunaszekcsőn lehetne számítani, mivel Anonymus szerint a honfoglalás idején ott telepedett le *Ed* (*Ód*) kun vezér.¹⁴ Anonymus krónikájában több történeti személyt a honfoglalás korából kunnak nevez: *Ed*, *Edumen*, Örsur és Taksony felesége.¹⁵ Dunaszekcsőn azonban ilyen helynév nem szerepel.

6. A húsételt készítő jelentésű *horo* szót esetleg a madzsu-mongol nyelvből lehet eredeztetni (mandzsu: *xari*, újmongol: *xuurga*), ami a magyarokat megelőzően az avarokkal jutott volna a Kárpát-medencébe.¹⁶

¹ BMFN 1982.II. 1170–1171.

² BMFN 1982.II. 1170–1170.

³ BMFN 1982.I. 436.

⁴ Ótörök eredetűnek tartották (kemence jelentéssel): VÁMBÉRY 1914. 139.; KISS 1980. 96.; A szó avar eredetét hangsúlyozza: KÖRMENDI 2006.; A szó *besenyő* népnévből való származtatása sem kizárható.

⁵ BMFN 1982.I. 457.; A helynévre Csajághy György hívta fel a figyelmem.

⁶ GYÖRFFY 1963. 282.

⁷ BMFN 1982.I. 655.

⁸ Vámbéry Ármin a *becs* szót ótörök eredetűnek tartotta. VÁMBÉRY 1914. 139.

⁹ VÁMBÉRY 1914. 186.

¹⁰ SCHWING 2009. 46–67.

¹¹ Vienna magyar nevét (*Bécs*) a magyar *becs* szóból eredeztetik: BERZEVICZY 1797.; CZUCOR–FOGARASI 1862.; KÖRMENDI 2006.

¹² A *Pécs* szót a határ jelentésű *bács* szóból eredeztette Somogyi Géza. SOMOGYI 1956. 5.

¹³ *Ed* (avar?) + *ling* (ger. képző): *Edling*, *Edelény*, *Odol(j)en*, *Edumon* (Damony). LESSIAK 1913.; Továbbá az *Ed* helynevek esetleg összeköthetők a Kr. u. 9. századi forrásokból ismert *Uuitinesberch* (*Vütöm*) és *Vetvár* helynevek szókezdő *et* hangpárjaival?

¹⁴ PAIS 1986. 172.

¹⁵ FEHÉR 1971. 330.; Mivel a honfoglalás a Kr. u. 9. század végén volt, a kipsak kunok csak Kr. u. 1055-ben jöttek Európába (törzsszövetségük is valószínűleg ekkor alakult meg), Anonymus pedig a Kr. u. 12. század végén – 13. század elején élt (még a kunok Kárpát-medencei betelepítése előtt), ezért nála a kun valószínűleg visszavetített megkülönböztető jelző a honfoglaló népességén belül.

¹⁶ FUTAKY 2001.; KARA 2002. 496.

- Horó (Csikóstöttös¹) - Horó-út (Mágocs²) - Horó-föld (Gerényes³): ugyanannak a hosszan elnyúló mélyútnak (*horhos*) a részei. Valószínűleg avar korutáni helynévadás. Meződ,⁴ Köblény,⁵ Godisa,⁶ Mecsekszakál,⁷ Bakonya,⁸ és Szentlőrinc,⁹ *Horó* helynevei esetén ugyanez állítható.

7. *Kandich* személynévhez kapcsolható helynevek. Iráni-perzsa nyelvekben a *kent* / *kand* végződés erődöt, várost jelent. A tatár *kanda* kaukázusi eredetű szó, illetve az *nd* törökös jellegű hangcsoport¹⁰ (ld. honfoglaló *kende* méltóságnév).

- Kanda¹¹ (Tófü,¹² Mohács-sziget,¹³ Dunafalva¹⁴).

- Kandár¹⁵ (Kővágótöttös).

8. A *káva*¹⁶ szó előfordulásai:

- Kávás kút¹⁷ (Babarc): az eltűnt középkori *Kávás* nevű falu emlékét őrzi.¹⁸ A helynév avar eredetűtése a kaukázusi avar nyelv azonos szóalakjai alapján lehetséges.

9. *Okor*¹⁹ előtagú földrajzi- és helynevek eredetként ld. az avarokra vonatkozó szláv *obor* szót, ill. a későbbi oszmán török *akar* (folyó, folyékony) szófejléményt. Baranyában ezek a helynevek az *Okor-patakhoz* (*Okorvíz*, *Okor-csatorna*) és *Okorág*²⁰ faluhoz (*Okur*, Kr. u. 1183²¹) kapcsolódnak.

¹ BMFN 1982.I. 52.

² BMFN 1982.I. 64.

³ BMFN 1982.I. 97.

⁴ BMFN 1982.I. 122.

⁵ BMFN 1982.I. 140.

⁶ BMFN 1982.I. 214.

⁷ BMFN 1982.I. 319.

⁸ BMFN 1982.I. 654.

⁹ BMFN 1982.I. 839.

¹⁰ MUNKÁCSY 1901. 327.

¹¹ A szó lehetséges avar eredetére Pesti János hívta fel a figyelmemet.

¹² BMFN 1982.I. 115.

¹³ BMFN 1982.II. 495.

¹⁴ BMFN 1982.II. 253.

¹⁵ BMFN 1982.I. 663.

¹⁶ TESZ 2. 412.: *kava* címszó alatt avar *kavu* (*kau*, ajtó); BUJI 1996. 4.

¹⁷ BMFN 1982.II. 382.

¹⁸ GYÖRFFY 1963. 322.

¹⁹ A szó lehetséges avar eredetére Pesti János hívta fel a figyelmemet.

²⁰ BMFN 1982.II. 610.

²¹ GYÖRFFY 1963. 248.

10. *vár* szó? (ld. *avar, várkony, Vetrár*): A talán valóban török¹ vagy iráni² eredetű szó avar kori helynévként való azonosítása nehézkes, mivel a magyar nyelvben később is használatos volt, így avar helynévként önálló alakban való baranyai felbukkanása nem bizonyítható.

11. *Várkony / Barakony*(?)³ / *Vargánya / Varsány*

- *Zengővárkony*: Legkorábbi ismert alakja az Árpád-kori *Varkun* helynév (Kr. u. 1220 körül, illetve 1323 és 1404).⁴ A szó avar eredete valószínű.⁵

- *Vargánya*⁶ (Bikal, Szalatnak): a középkori *Vargánya* falu nevét őrzi (Kr. u. 1325 *Villa Vorgan*⁷). A *várkony* népnév szerepelhet benne a zöngétlen *k* hang zöngés *g* hanggá válásával, vagy az avar népnév a szókezdő magánhangzó eltűnésével: *(a)vargánya*?

12. A *zsupán*⁸ egy esetben fordul elő. A *Baján* vagy *zsupán* török szavakból eredő szláv és magyar tisztségnév (*bán*) későbbi használata azonban elfedheti a *zsupán* szó esetleges korábbi helynévként való megjelenését.

- *Zsuppon-parrag*⁹ / *Zsuppan* (Pécs). Avar eredeztetése nem bizonyítható.

V. Avar kori (Kr. u. 9. századi) nem avar eredetű helynevek Baranyában

Az egykorú írott forrásokból ismert, Kr. u. 9. századra tehető baranyai helynevek a *Conversio bagoariorum et carantanorum* című, Kr. u. 870 körül készült salzburgi egyházi vitairatban szerepelnek.

- *Quinque basilicae*:¹⁰ Pécs neve. Késő antik, latin nyelvű keresztény névadás. Többes számú névalak, mely időrendben a kelta eredetű(?), de latin

¹ VÁMBÉRY 1914. 221.

² TESZ 3. 1090.

³ A *Barakony* helynév *várkony* szóból való eredeztetése (ld. korai magyar helynévként: *Barkun*: GYÖRFFY 1963. 598.), így avar eredete elképzelhető (FELFÖLDI 2001. 32.). Egy másik származtatási lehetőség: *(a)barakony*?

⁴ GYÖRFFY 1963. 402.

⁵ SIMONYI 1968.; BMFN 1982.I. 574

⁶ BMFN 1982.I. 80.; Köszönet Máté Gábornak, hogy felhívta a figyelmet erre a helynévre!

⁷ CSÁNKI 1897. 456.

⁸ Az óhorvát közvetítésű *bán* szó esetleg eredeztethető a török eredetű (dunai bolg. előfordulása: POHL 1998. 305.) *zsupán* szóból is? A *zsupán* szót már a nagyszentmiklósi kincs (21. tábl: ΖΟΑΠΑΝ / ΖΩΑΠΑΝ felirat) megtalálása (Kr. u. 1799.) előtt avar tisztségnévnek tartották (GUDOR 2010. 170.; SZENTPÉTERI 2016. 704.), mégpedig valószínűleg más írott források alapján: a kremsi apátság Kr. u. 777-ből származó alapító levelében szerepel *Physo Jopan* (POHL 1998. 305.), illetve ld. Szvatopluk idézett főemberének tisztsége is *zsupán* volt.

⁹ BMFN 1982.I. 795.

¹⁰ SCHWING 2009. 17–21.

többszámú, antik *Sopianae* alakot követi, illetve megelőzi az ugyancsak többszámú, de már középkori latin *Quinque Ecclesiae*, és német *Fünfkirchen* megnevezéseket. Jelentése valószínűleg öt nagyméretű egyházi épületre utal. Ez Kr. u. 4-5. századi ókeresztény helynévadási szokást tükröz,¹ amikor a kereszténnyé váló települések és püspöki központok már vallási brandet is kaptak. Az *ad quinq. basilicas* rövidített pluralis locativus latin névalakban megjelenő helynév azonban ennek ellenére csak a Kr. u. 9. századból ismert. - ***Termperch***:² *Terehegy* feltételezett 9. századi megnevezése. Kr. u. 864-ben Adalwin salzburgi püspök Szent Lőrinc tiszteletére templomot szentelt itt. A Kr. u. 9. századi helynév feltételes azonosítása a mai *Terehegy* helynévvel a *Therमारum Mons* kikövetkeztetett antik latin szóalak alapján történt. Középkori említései: *Bothteremehele*³ (Kr. u. 1322), *Theremheg*⁴ (Kr. u. 1332). - ***Cele***:⁵ Mohács mellett az egykori *Csele* falu⁶ nevéből (Kr. u. 1591. évi defter: *Cseli*). Ma többek közt a *Csele-patak* őrzi a nevét. Az antik latin eredetű *cella* szó őrződött meg benne.

VI. A feltételezett avar és avar kori helynevek, valamint az avar kori régészeti lelőhelyek viszonya Baranyában

A feltételezett avar eredetű helynevek és az avar régészeti lelőhelyek alig esnek egybe. Összesen csak öt esetben van átfedés: *Babarc*, *Bóly*, *Harkány*, *Kővágótöttös*, *Mohács*, *Pécs*. E kevés egyezésnek több oka is lehet. Míg a régészeti lelőhelyek létezése objektív tapasztalati adatokon alapul (terepbejárás, ásatás, szórvány leletek előkerülése), addig a helynevek eredeztetése nagyrészt spekulatív, ami jóval gyengébb bizonyíték. Az avar eredetűnek feltételezett helynevek többségének tehát vagy nem igazolható régészeti adatokkal az avar eredete, vagy pedig még nem kerültek elő a hozzájuk kapcsolható korabeli lelőhelyek. Nagyobb az egyezés az avar kori (9. század) nem avar eredetű helynevek és az ismert régészeti lelőhelyek közt. Itt mindhárom feltételezett baranyai helynévhez lelőhely is rendelhető: *Harkány* – *Termperch*, *Mohács* – *Cele* és *Pécs* – *Quinque basilicae*.

¹ MÓCSY 1965.

² SCHWING 2019. 126–128.

³ GYÖRFFY 1963. 353.

⁴ ZichyOkm 1. 399.

⁵ SCHWING 2019. 124–125.

⁶ BMFN 1982.II. 191.

Irodalom

- Annales Regni Francorum* = *Annales regni Francorum*. Ed.: Kurze, Fr. Hannover, 1895. (Monumenta Germanica Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, 6.)
- BÁLINT 2011 = Bálint Csanád: Kik voltak az avarok? *Rubicon*, 22:11 (2011), 4–21.
- BARTAL 1847 = Bartal, Georgius: *Commentariorum ad historiam status, jurisque publici Hungariae aevi medii libri* 15. Posonii, 1847.
- BARTHA 1977 = Bartha Antal: Feltételezések és igazságok (László Gyula: Régészeti tanulmányok). *Népszabadság*, 35:190 (1977. aug. 13.), 7.
- BAUTZ 1975 = Bautz, Friedrich Wilhelm: Anno, Bischof von Freising. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, Band 1*. Verlag Bautz, Hamm, 1975. 2.
- BELITZKY 1938 = Belitzky János: *Sopron vármegye története, I. kötet*. Stephaneum, Bp., 1938.
- BELITZKY 1989 = Belitzky János: Az 567–568. évi avar honfoglalók hely-, személy- és egyéb – név hagyományának kérdése. In: *Nógrádi Történeti Évkönyv Belitzky János emlékének tiszteletére*. Szerk.: Bagyinszky Istvánné – Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1989. (A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XV.) 19–41.
- BÉNYEI 2012 = Bényei Ágnes: *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
- BERZEVICZY 1797 = Berzeviczy, Gregorius: *De industria et commercio Hungariae. Leutschoviae*, 1797.
- BMFN 1982.I-II. = *Baranya megye földrajzi nevei, I-II. kötet*. Szerk.: Pesti János. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- BOOR 1903 = Boor, Carl de: *Excerpta de legationibus*. Weidmann, Berlin, 1903.
- BUJI 1996 = Buij Ferenc: A kány-szócsalád. *Magyar Szemle*, 5:7–8 (1996), 732–745. és 5:9 (1996), 900–916.
- CHAVANNES 1903 = Chavannes, Edouard: Voyage de Song Yun dans l'Udyána et le Gandhára. *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* 3 (1903). 379–441.
- CSÁNKI 1897 = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1897.
- CS. SÓS 1973 = Cs. Sós, Ágnes: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. Beck, München 1973. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 22.)
- CURTA 2001 = Curta, Florin: *The making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- CZEGLÉDY 1954 = Czeglédy Károly: Heftaliták, hunok, magyarok, onogurok. *Magyar Nyelv*, 50:1–2 (1954. júl.), 142–151.
- CZEGLÉDY 1969 = Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 8.)
- CZUCOR-FOGARASI 1862 = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862.
- DE GUIGNES 1756 = Guignes, Joseph de: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux, avant et depuis Jésus-Christ jusqu'à présent, Tome I–IV*. Paris, 1756–1758.

- DOBROVITS 2001 = Dobrovits Mihály: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. Balassi Kiadó, Bp., 2001. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 14.) 86-105.
- ERDAL 1988 = Erdal, Marcel: The Turkic Nagy-Szent-Miklós inscription in Greek letters. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42:2-3 (1988), 221-234.
- FEHÉR 1971 = Fehér Mátyás Jenő: Avar elemek Anonymus helynévismeretében. *Magyar Történelmi Szemle*, 2:3 (1971. szept.), 329-341.
- FEHÉR 2020 = Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye, I. kötet*. Magyarságkutató Intézet, Bp., 2020. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai, 12.)
- FEHÉRTÓI 1983 = Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. (Nyelvészeti tanulmányok, 25.)
- FELFÖLDI 2001 = Felföldi Szabolcs: Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. Balassi Kiadó, Bp., 2001. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 14.) 28-39.
- FELFÖLDI 2017 = Felföldi Szabolcs: Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében, II. In: *Az Alföld a 9. században II.* Szeged, 2017. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, 4.) 209-230.
- FÉNYES 1851 = Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.
- FÓTHI 1991 = Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence avar korának összehasonlító embertani vizsgálata. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984-85-2. A népvándorlások fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1991. 483-502.
- FUTAKY 2001 = Futaky István: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Universitas Könyvkiadó, Bp., 2001.
- FÜGEDI 1946 = Fügedi Erik: Avarok és morva-szlávok. *Archaeológiai Értesítő*, III. folyam, 7-9 (1946-1948), 312-327.
- GÁBOR 2017 = Gábor Olivér: Az avarok meghatározása és mitológiája. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 54. Szerk.: Gáti Csilla. Pécs, 2017. 305-346.
- GOMBOCZ 1916 = Gombocz Zoltán: A pannóniai avarok nyelvéről. *Magyar Nyelv*, 12:3 (1916), 97-102.
- GOMBOCZ 1926 = Gombocz Zoltán: Örs és Örkény. *Magyar Nyelv*, 22:1 (1926), 6-12.
- GÖBL-RÓNA-TAS 1995 = Göbl, Richard - Róna-Tas, András: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós: Eine paläographische Dokumentation*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
- GÖCKENJAN 1993 = Göckenjan, Hansgerd: Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters (Teil 1)*. Hrsg.: Müller-Wille, Michael. Sigmaringen, 1993. (Vorträge und Forschungen, 41:1) 275-302.
- GUDOR 2010 = Gudor Botond: Kartográfia, történelem és eredetkutatás Bod Péter (1712-1769) térképében. *Orpheus Noster*, 2:1 (2010), 161-175.
- GYÖRFFY 1958 = Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, II. rész. *Századok*, 92:5-6 (1958), 565-615.
- GYÖRFFY 1963-1998 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I-IV. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963-1998.
- GYÖRFFY 1986 = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Bp., 1986.

- GYÖRFFY 1997 = Györffy György: Az avarok nyelve. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Balassi Kiadó, Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel, 3.) 141–144.
- ХАПИЗОВ 2016 = ХАПИЗОВ, Ш. М.: К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭТНОНИМА АВАР. *ВЕСТНИК ИНСТИТУТА ИАЭ*, :2 (2016), 99–106.
- HARMATTA 1992 = *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Harmatta János. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1992.
- HOFFMANN 2005 = *Korai magyar helynévszótár 1000-1350. I. kötet*. Szerk.: Hoffmann István. Debrecen, 2005. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 10.)
- HORVÁTH 2008 = Horváth László: A Baján, Bán avar kori eredetű személy-, méltóság- és településnevekről. *Eleink*, 7 (2008), 57–69.
- IPOLYI 1859 = Ipolyi Arnold: Magyar műemlékek, I. A Csallóköz műemlékei. *Archaeológiai Közlemények*, 1:1 (1859), 1–173.
- IPOLYI 1879 = Ipolyi Arnold: A magyar hadtörténelem tanulmánya. *Századok*, 13 (1879), 3–93.
- JERNEY 1838 = Jerney János: Anno, vetvári kún-avar püspök pecsétnyomója DCCCXXVI-ból. In: *Tudománytár*, 4:1 (1838), 48–78.
- KAKUK 1986 = Kakuk Zsuzsa: Az orkhoni feliratok. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Bp., 1986. 57–75.
- KARA 2002 = Kara György: Futaky István: Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 98:4 (2002. dec.), 491–496.
- KISS 1988 = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- KISS 1997 = Kiss, Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Balassi Kiadó, Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel, 3.) 187–197.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a sztyeppe népeiről. Földrajzi irodalom, I/3*. Balassi Kiadó, Bp., 2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 23.)
- KNIEZSA 1928 = Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1928. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 25.) 1–32.
- KNIEZSA 1974 = Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I-II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
- KOVAČEVIĆ 1966 = Kovačević, J.: Avari na Jadranu. In: *Materijali. Savez Arheoloških Društava Jugoslavije*, 3 (1966), 53–81.
- KOVRIG 1963 = Kovrig, Ilona: *Das Avarzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Bp., 1963. (Archaeologia Hungarica. Series nova, 40.)
- KÖRMENDI 2006 = Körmendi Ferenc: Földrajzi neveink és jövevényszavaink más megközelítésben. *szgnye.vmmi.org*, (2006. nov. 2.) [<http://szgnye.vmmi.org/kormendi2006.html>] (letöltés: 2024. márc. 26.)
- KRISTÓ 1988 = Kristó, Gyula: Toponomastica unna ed avara in Ungheria. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Vol. I*. Spoleto, 1988. (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXXV.) 273–281.
- LÁSZLÓ 1970 = László Gyula: A „kettős honfoglalásról”. *Archaeológiai Értesítő*, 97:2 (1970), 161–190.

- LESSIAK 1913 = Lessiak, Primus: Edling-Kazaze. Ein Beitrag zur Ortsnamenkunde und Siedlungsgeschichte der österreichischen Alpenländer. *Carinthia*, I. 103 (1913), 81–94.
- LIGETI 1986 = Ligeti Lajos: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82:2 (1986), 129–151.
- MAKKAY 2003 = Makkay János: *Magyarok – avarok – szlávok az ADAM alapján*. Bp., 2003. (Tractata Minuscula, 31.)
- MAKKAY 2004 = Makkay János: *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás*. Bp., 2004.
- MARQUART 1914 = Marquart, Josef: Über das Volkstum der Komanen. *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 13:1 (1914), 25–238.
- MÓCSY 1965 = Mócsy András: Késő római helynévváltozások a Duna-vidéken. *Antik Tanulmányok*, 12 (1965), 103–105.
- MORAVCSIK 1930 = Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez, I. *Magyar Nyelv*, 26:1-2 (1930. jan.–feb.), 4–18.
- MORAVCSIK 1949 = Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*. Ed.: Moravcsik, Gyula. Bp., 1949.
- MORAVCSIK 1983 = Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica, Vol. II. Sprachreste der Türkoölker in den byzantinischen Quellen*. Leyden 1983.
- MORAVCSIK 1986 = Moravcsik Gyula: Priszkosz rétor. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Bp., 1986. 53–54.
- MORAVCSIK 2003 = *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gyula. Lucidus Kiadó, Szeged, 2003. (Kisebbségkutatók könyvek)
- MUNKÁCSY 1901 = Munkácsy Bernát: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 1. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1901.
- NAGY 1857 = Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, VII. kötet*. 1857. Pest.
- NAGY 1895 = Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története, I. kötet*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Atheneum, Bp., 1895. CCCLIII–CCCLII.
- NÉMETH 1930 = Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930.
- PAIS 1886 = Béla király jegyzője: A magyarok cselekedeteiről. Ford.: Pais Dezső. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Bp., 1982. 133–181.
- POHL 1998 = Pohl, Walter: Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: *Debating the Middle Ages. Issues and Readings*. Eds.: Little, Lester K. – Rosenwein, Barbara H. Blackwell, 1988. 15–24.
- PÜSPÖKI 1985 = Püspöki Nagy Péter: *A tények erejével, 2. rész*. 1985. [http://www.magtudin.org/Puspoki%202.htm] (letöltés: 2024. márc. 26.)
- SALAMON–ERDÉLYI 1971 = Salamon, Ágnes – Erdélyi, István: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. (Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae)
- SCHLESINGER 1956 = Schlesinger, Walter: Über germanisches Heerkönigtum: In: *Vorträge und Forschungen, III. Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen*. Hrsg.: Mayer, Theodor. Lindau-Konstanz, 1956. 105–141.

- SCHWING 2009 = Schwing József: *Pécs város nevei*. Neuhausen, 2009.
- SCHWING 2019 = Schwing, Josef: Pannónia keleti része is Karoling fennhatóság alatt állt a 9. században? In: *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 15 (2019), 121-130.
- SIKLÓSI 2006 = Siklósi Zsuzsanna: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall*, 24-25 (2006), 73-88.
- SIMONYI 1968 = Simonyi Dezső: Tárkány helységeink és az avarság. *Magyar Nyelv*, 64 (1968.), 438-445.
- SOMOGYI 1956 = Somogyi Géza: *A mi városunk*. Pécs, 1956.
- SVOBODA 1964 = Svoboda, Jan: *Staročeska osobní jména a naše příjmení*. Praha, 1964.
- SZÁDECZKY 1992 = Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai, I. kötet*. Szeged, 1992.
- SZÁDECZKY 1998 = Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Bp., 1998.
- SZENTPÉTERI 2002 = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, Band I-II. Hrsg.: Szentpéteri, József. Archäologisches Institut der UAW, Bp., 2002. (Varia Archaeologica Hungarica, XIII/1-2.)
- SZENTPÉTERI 2014 = Szentpéteri József: Kritikai megjegyzések az avar-magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsk Gaabriella – Zsidai Zsuzsanna. Bp., 2014. (MTA BTK MÖT Kiadványok, 1.) 43-53.
- SZENTPÉTERI 2016 = Szentpéteri József: Az avar hatalmi központok kutatástörténetének kezdetei: Tomka Szászky János Hunnia Occ. Abarica című térképlapja 1751-ből. In: *Beatus homo Qui invenit sapientiam. Ünnepi köszöntő Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs Teréz – Takács Miklós. Győr, 2016. 701-720.
- SZÓKE 1996 = Szóke Béla Miklós: Mosaburg-Zalavár. In: *Zala megye ezer éve*. Főszerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 1996. 25-30.
- SZÓKE 2006 = Szóke Béla Miklós: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben. In: *Arrabona, 44/1. Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére*. Főszerk.: Székely Zoltán. Győr Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 2006. 497-522.
- SZÓKE 2021 = Szóke Béla Miklós: *Die Karolingerzeit in Pannonien*. Mainz. 2021. (Römisches-Germanischen Zentralsmuseum, 145.)
- SZÜCS 1992 = Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1992. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 3.)
- TAKÁCS 1991 = Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984-85-2. A népvándorlások fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1991. 503-529.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1-3. kötet*. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967-1976.
- ТЕНИШЕВ 1958 = Тенишев, Э. Р.: Руническая надпись на утесе р. Чарыша (Алтай). *Эпиграфика Востока*, 12: (1958), 62-66.

- TOMKA SZÁSZKY 1751 = Tomka Szászky, Johannes: *Hunnia Occ[idental]is Abarica per Pannoniam atque Daciam sec[ulis] VII. VIII. prorogata*. Posonii, 1751.
- TÓTH 2004 = Tóth Gergely: Tomka Szászky János: Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza (Pozsony, 1751). Térképmagyarázatok. In: *Magyarország első történelmi atlasza*. Szerk.: Tóth Gergely – Török Enikő. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 2004.
- VÁCZY 1971 = Váczy Péter: A város az ókor és a középkor fordulóján. In: *Győr. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Dávid Lajos – Lengyel Alfréd – Z. Szabó Lajos. Győr Megyei Város Tanácsa, Győr, 1971. 51–78.
- VADAY 2018 = Vaday Andrea: Késő szarmata periódus sírja Jánoshalmán. In: *Relationes Rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk.: Korom Anita – Bajor Csilla – Major Balázs – Türk Attila. Archeolingua, Bp., 2018. 269–290.
- VÁMBÉRY 1895 = Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin Társulat, Bp., 1895.
- VÁMBÉRY 1914 = Vámbéry Ármin: *A magyarság bölcsőjénél*. Athaeneum, Bp., 1914.
- VÉKONY 1987 = Vékony Gábor: Késő-népvándorlaskori feliratok a Kárpát-medencében. 1987. Szombathely.
- VIDA 2003 = Vida Tivadar: A népvándorlás kora. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zsolt. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 281–317.
- VÍG 1994 = Víg István: A Moson helynév eredete. *Magyar Nyelv*, 90:1 (1994), 54–65.
- VIKÁR 1916 = Vikár Béla: A pannóniai avarok nemzetisége. *Magyar Nyelv*, 12:5 (1916), 207–210.
- VIKÁR 1920 = Vikár Béla: A kaukázusi hunnok. (A dagesztáni avarok fizikai antropológiája, nyelve, néptörténete.) *Budapesti Hírlap*, 40:10 (1920. jan. 11.), 5–6.
- WOLFRAM 2013 = Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Ljubljana–Laibach, 2013.
- Zichy okm. = A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, I. kötet. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Magyar Történelmi Társulat, Pest, 1871.

A BMFN jelentősége a horvát nyelvtudomány számára

Magyarország mai területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek többségének közös vonása, hogy évszázadok óta élnek a magyar állam keretei között, s ez a megállapítás érvényes a magyarországi horvátokra is. A hazai horvátok nem tömbben élő kisebbség. Szórványokban élnek, földrajzilag viszonylag távol egymástól. Nagyobb részük a magyar-osztrák, magyar-horvát és a magyar-szerb határ mentén, illetve nem messze az országhatártól. Ez azért alakult így, mert a mohácsi csatát követő időszakban, tehát 1526 után, a horvátországi és magyarországi birtokokkal is rendelkező világi és egyházi főurak, így pl. a Batthyányak, Erdődyek, Nádasdyak, Esterházyak stb. elősorban gazdasági okoktól motiváltan a kieső, hiányzó munkaerő biztosításának reményében a törököktől kifosztott és kipusztított egykori magyar falvakba, vagyis az akkori Magyarország ritkábban lakott térségeibe Baranya, Somogy, Zala, Vas, Győr-Sopron-Moson megyébe, több, egymást követő hullámban, a mai Horvátország és Bosznia-Hercegovina egyes területeiről a törökök elől menekülő különböző horvát szubetnikai csoportokhoz tartozó lakosokat telepítettek le. Ekkor még természetesen nem beszélhetünk egységes horvát etnikai tudatról. Köztudott tény, hogy csak a 19. században alakultak ki az egységes nemzeti nyelvre és tudatra épülő modern európai nemzetek. A horvátok esetében is az egységes horvát nemzeti nyelv és tudat kialakulását a 19. század közepén az ún. illír mozgalom gyorsította fel. Ezen tények ismeretében a magyarországi horvátok legfontosabb történelmi, társadalmi és etnikai meghatározó jegyei között szerepel az a tény is, hogy többnyire a szabályozott irodalmi nyelv, mai terminussal a horvát sztenderd nyelv létrejötté előtt hagyták el eredeti etnikumuk lakterületét, és így lettek az eredetileg többségi etnikumot képező horvát populációból menekülő, vándorló kisebbség, s e tényből következően napjainkban beszélt élő nyelvük, nyelvjárásaik jelentős része archaikus nyelvi változatokban őrződött meg. Természetesen a hazai horvát dialektusok mindegyike elhelyezhető a megfelelő horvát (országi) nyelvjárási mozaikba, annak ellenére, hogy az anyaországi nyelvi környezetből kiszakítva, az évszázadok során hol lazább, hol pedig semmilyen kapcsolatban nem lévén az anyaországgal, szűkségszerűen erodálódott a nyelvük, illetve számos új nyelvi sajátosság alakult ki, legfőképpen a szókincs területén.

A magyarországi horvát közösség történetének és nyelvi sajátosságainak kutatása szempontjából külön jelentőséggel bír a horvátok által is lakott települések földrajzi neveinek számbavétele, elemzése és leírása. A földrajzi nevek, vagyis a toponímák és mikrotoponímák az adott nemzet, de a kisebbségek szellemi és anyagi kulturális örökségének fontos tényezői is. Ezt erősíti meg

az UNESCO Nemzetközi Onomasztikai Bizottságának megállapítása is, amely egyértelműen a védett kulturális örökség részének tekinti őket.

Tanulmányom címében jelzett témának megfelelően a Magyarország területére irányuló horvát etnikai migrációs folyamatok összefüggésében, egy sajátos nyelvi-nyelvészeti területről, a helynév kutatásról, a földrajzi nevekről és azok eredetéről kívánok beszélni, történeti és jelenkori metszetben, vagyis arról, hogy az említett migrációknak, illetve letelepedéseknek milyen horvát nyelvi nyomai lelhetők fel, esetünkben a Pesti János szerkesztette Baranya megye földrajzi nevei két kötetes kiadványban, és miért fontosak ezek a horvát nyelvtudomány számára. Valójában ezek emlék- és múltidéző, a nyelvtudomány tárgykörébe tartozó szavak, olyanok, amelyek lehetővé teszik az őket hordozó és éltető közösség múlt- és jelenbeli életének a felidézését. Tudvalevő ugyanis, hogy a földrajzi nevek világa „megkövült művelődéstörténet”, tehát megfelelő nyelvészeti, de néprajzi és történelmi ismeretek birtokában következtetéseket tudunk levonni belőlük az adott közösség anyagi és szellemi kultúrájára vonatkozóan.

Először vizsgáljuk meg a mai, horvátok által is lakott települések helységneveinek alakulását a letelepedéstől napjainkig. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint (1873–2019) az alábbi baranyai horvátok által is lakott településeken a magyar nyelvű helységnévtábla mellett a horvát nyelvű település elnevezés is található: *Áta – Ata, Kásád – Kašad, Kátoly – Katolj, Drávakeresztúr – Križevce, Kökény – Kukinj, Felsőszentmárton – Martinci, Monyoród – Minjorod, Kozármisleny – Mišljen, Mohács – Muvač, Olasz – Olas, Pécs – Pečuh, Pogány – Pogan, Szalánta – Salanta, Szemely – Semelj, Drávasztára – Starin, Szőkéd – Sukid, Magyarsarlós – Šaroš, Versend – Vršenda.* Horvátok laknak még az alábbi településeken is: *Németi – Nijemet, Pécsudvard – Udvar, Nagykozár – Veliki Kozar, Alsószentmárton – Semartin.* Ez utóbbi település magyar elnevezésében az Alsó- előtag, az ugyancsak horvátok lakta Felsőszentmártontól – Martinci – való megkülönböztetésére szolgál, jóllehet e települések horvát lakói anyanyelvükön nem használják falvaik elnevezéseiben sem az alsó, sem a felső előtag megfelelő horvát elnevezéseit, tehát *Semartin*, illetve *Martinci* elnevezéssel illetik településüket. A felsorolt települések horvát elnevezéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a horvátok, kisebb eltérésektől eltekintve, szinte teljes egészében átvették az egykori magyar helységneveket, természetesen a horvát nyelvi, pontosabban nyelvjárási kiejtési és jelentésbeli sajátosságoknak megfelelően, a horvát nyelv fonémadisztribúciós szabályaihoz igazítottan. Ezen a tényen nem kellene meglepődni, ha figyelembe vesszük, hogy a török hódoltság ideje alatt Baranya megyében a 650 lakott településből 367 pusztult el, s az elpusztított települések egy jelentős részébe idegen, így horvát ajkú lakókat telepítettek be. A mostani, nemzetiségek által is lakott települések nemzetiségi nyelvű elnevezésének és a helységnévtáblán való feltüntetésével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy Magyarországon ezek a magyar elnevezéstől eltérő színnel és külön táblán vannak feltüntetve. Ezzel a hazai gyakorlat eltér a szomszédos országok (Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna és Románia) helységnévtábla elhelyezésének gyakorlatától, ahol a két, nemritkán háromnyelvű nemzetiségi nyelvű

helységelnevezések a többségi nyelvű elnevezéssel azonos táblán és azonos színnel szerepelnek.

A magyarországi horvátoknak az új hazába történt több évszázaddal korábban lezajlott letelepedésének köszönhetően nemcsak az egykori magyar falvak elnevezéseinek a horvát nyelvre adaptált változatait használták és használják az odatelepült horvát népcsoportok tagjai, de a szűkebb és tágabb környezetük magyar településneveit is átvették, és a horvát nyelvre jellemző kiejtési szabályokhoz igazították. Azaz megtörtént e földrajzi nevek ortográfiai (az írásos emlékek tanúsága szerint) és fonetikai adaptációja a horvát lakosság nyelvhasználatának mindennapos gyakorlatában: *Barča* (Barcs), *Siget* (Szigetvár), *Kapuš* (Kaposvár), *Pečuv* (Pécs), *Selurince* (Szentlőrinc), *Šeljin* (Sellye), *Vajslovo* (Vajszló), *Đud* (Máriagyűd), *Rigovce* (Középrigóc), *Trnovac* (Somogytarnóca), *Dekla* (Teklafalu), *Totince* (Tótszentgyörgy) stb. Érdekességgént említjük meg, hogy egyes magyar települések korábbi magyar lativusi (hová kérdésre felelő) név alakját éppen a nyolc Dráva menti horvát település (Drávasztára, Révfalu, Drávakeresztúr, Felsőszentmárton, Szentborbás, Lakócsa, Tótújfalu és Potony) horvát lakossága őrizte meg, illetve nyelvükben a magyar lativusi (archaikus) alak nominatívusszá értékelődött át az idők folyamán, az alábbi esetekben: *Verešidba* – *Vörösibe* – *Vörösi pusztá*, *Vejtiba* – *Vejtibe* – *Vejti*, *Ivanidba* – *Ivániba* – *Drávaiványi*, *Marcaliba* – *Marcaliba* – *Marcali*, *Apatidba* – *Apátiba* – *Somogyapáti*. Kiss Lajos szerint (Kniezsa Istvánra és Hadrovics Lászlóra hivatkozva) a horvát-magyar határmenti *Kotoriba* is ide sorolható. Ők a település elnevezését a magyarból határozóragos alakban a horvátba átkerült helységnévformának tekintik.

Míg a helységnevek esetében a horvátok átveszik, a fent ismertetett módon, a magyarok által használt helységneveket, a helység-rész neveket csak horvát nyelvi kifejezéssel jelölik pl. *Gornji kraj* (Pécsudvard, Szemely, Kökény, Szőkéd, Németi, Felsőszentmárton) és *Dolnji kraj*, ugyanezeket és más településeken. A *Gornji kraj* és *Dolnji kraj* a település felső, illetve alsó részét jelenti. Nem ritkán kereszt- és ragadványnév jelöli az adott falurészt, mint például Pogányban a *Marjanov kraj*, *Blaškin kraj*, *Božin kraj*, a vegyes horvát-német etnikumú településeken Pogányban, Pécsudvardon vagy Szőkédén a németek által lakott falurészt *Švapski kraj*nak nevezték.

Az ún. mikrotoponímák vagy másképpen a dűlőnevek megnevezése tekintetében ugyancsak sajátos helyzet alakult ki. Szembetűnik a kétnyelvű horvát-magyar földrajzi nevek impozáns mennyisége, és bár számuk az idő múlásával csökkent, amihez jelentős mértékben hozzájárult az 1960-ban befejezett kényszerű téjesztés, a precízen vezetett földhivatali és levéltári birtokkönyveknek, térképeknek valamint ezeknek a mai lakosság által használt élő földrajzi nevekkkel való összevetésnek köszönhetően olyan kétnyelvű mikrotoponíma adatállomány áll rendelkezésünkre, amely használatát illetően megmaradt napjainkig függetlenül attól, hogy e települések horvát lakossága többségében elmagyarosodott. A tipológiaiilag különböző csoportokba sorolható kétnyelvű földrajzi nevek közül kettőt emelek ki.

1. Az első csoportba tartozó földrajzi neveknél mint motivációs tényező az erdő, növény és állatvilág megnevezése a meghatározó: *Soma Erdő*, *Susnya*

Haraszt, Ruscsik Körtés, Lipik Hárs, Bukvik Bükkös, Brezik Erdő, Lestyé Mogyorós, Szinokosa Kaszáló, Borék Erdő, Borik Erdő, Bora Erdő, Bazik Bodzás, Dubrova Tölgyes, Dubravka Tölgyes, Dubravá Tölgyes, Gáji Erdő, Gájác Liget, Grablik Gyertyános, Gustya Erdő, Jazovina Borzas, Zsabják Békás, Klenovác Gyertyános, Klenőce Gyertyános, Luzsanyak Liget, Luzsnyák Liget, Verbovka Füzes stb.

2. Második csoportban a földrajzi nevek elnevezését a térszinforma, víz, talaj minősége és szerkezete motiválta. Ilyenek a: *Bordó Hegy, Berdó Hegy, Pergyóc Berdóc, Toplica Forrás, Toplica Árok, Rika Jó, Réka Patak, Bereg Part, Ropa Gödör, Dolina Völgye, Petrova Dolina Völgye, Lazina Irtásföld, Lázina Antalék Írtása, Palika Írtás, Nyíva Föld, Pod Bunári Kút, Dugai Hosszú Rét stb.*

A felsorolt nevek egy része a ma magyarok által lakott Baranya megyei Hedrehely, Felsőegerszeg, Abaliget, Kisvaszar, Bános, Magyaregregy, Nagy-hajmás, Mágocs, Bikal és az egykori szigetvári járáshoz tartozó Almamellék, Szulimán, Mozsgó, Ibafa települések földrajzi névadattárában található.

Rövid megjegyzés az elhangzott földrajzi nevekkal kapcsolatban. Eredetüket tekintve ezek horvát–magyar kétnyelvű földrajzi nevek, amelyek úgymond összeolvasva ejtendők, mai használóik tudniillik ebben a formában sajátították el elődeiktől, mit sem tudva eredetükről, s természetesen a magyar nyelvre jellemző hangtani, hangsúly sajátosságoknak és szabályoknak megfelelően. Így aztán a horvát *Brdo* 'hegy' dűlő névből magyar változatban *Berdó Hegy*, a később odatelepített németek nyelvváltozatában *Perdó Berg* lesz, de ugyanennek a folyamathoz az eredménye a *Borik* helynév sorsa is, amely fenyőerdőt, fenyvest jelent, itt pedig *Borék Erdő, Bora Erdő* és *Porik Erdő* formában használatos. Ezeknek a megduplázott, valójában azonos jelentésű földrajzi neveknél a jellegéről, illetve történetéről szólva megállapítható, hogy az asszimilációs folyamat előrehaladásával, az eredeti jelentés elhomályosulása után kapcsolta a névtudat az elsődleges névhez az azonos vagy némi jelentésbeli eltolódással bíró utótagot. E folyamat egyfajta (nem tudatos) nyelvi abszurditásnak a legkirívóbb példája a *Pod-bunári Kút* dűlőnév, melynek magyar nyelvre történő szószerinti fordítása: A kutak (forrás(ok) jelentésben) alatti kút. Valójában arra akar utalni a földrajzi név, hogy a források alatt található a mezőben nyáron dolgozók számára a szomjúságot oltandó oly fontos kút. Jelentéstani összefüggésben jelzésképpen kiemelnék a gazdag és értékes földrajzi névadattárból egyet-egyet a horvát és a magyar dialektológia, különösen a történeti nyelvjáráskutatás számára fontos földrajzi nevek közül. A *Rika + jó* 'folyó' földrajzi név, ma Magyaregregyen: Rikájó. Lásd még: jó a Sajó folyónévben, azon túlmenően tehát, hogy adatot szolgáltat a horvát dialektológia számára az ún. i-ző kiejtésű szavak szóföldrajzi elterjedéséről, amint látjuk a magyar nyelvtudomány számára is fontos.

Külön szólunk a ma is horvátok által lakott települések határrészeit jelölő földrajzi nevekről. Míg az ide érkező horvátok a helységneveket a már említett módon egyszerűen átvették a korábban ott lakó magyar lakosságtól, a mikrotoponímák esetében a horvát nyelvi jelleg dominál. Kisebb számban előforduló, helyenként nyelvi szubsztrátumként átvett magyar földrajzi nevek a *Tekeres – Tekeruš, Berek – Berec, Diós – Dijaš*, az azonos jelentésű horvát *Oreše, Orašje* mellett, vagy a *Sziget – Sighetac – Sighetec* földrajzi név az ugyancsak azo-

nos jelentésű *Otok*, (*V*)*ada*, *Vadička* mellett. A letelepedés és az azt követő évszázadok során kialakult egzisztenciát biztosító struktúrák szerves részeként kiépült, kialakult egy komplett horvát nyelvű mikrotoponíma rendszer, amely szerencsére belekerült – a több évtizeden keresztül tartó, nagy erővel végzett magyarországi írott és élő földrajzi (nemzetiségi településeket is magába foglaló) névgyűjtő munka eredményeként közzétett – adattárba is, így valóságos nyelvi kincsesbányaként hozzáférhetővé vált a horvát nyelvészeti kutatások számára is. Miről tanúskodnak e földrajzi nevek? A néhány pontban felsorolt, a földrajzinév-tudományban meghonosodott osztályozási szempontok szerint csoportosított földrajzi nevek számos felvetett kérdésre egyértelmű választ adnak. A letelepedéssel és a gazdálkodáshoz szükséges élettér biztosításával kapcsolatos földrajzi nevek pl. „irtásföld” jelentésben: *Krčevina*, *Krčevine*, *Paljika*, *Paljičica*, *Laz*, *Lazinac*, *Selišće*, *Ledina* (*Gornja*, *Dolnja*), *Ledinka*. Az őshazából hozott szavak utalnak a régmúlt idők nyelvi-nyelvjárási sajátosságaira: *Vugunja*, *Otok* (Áta), *Vuroš* (Pécsudvard), *Plana* (Kökény), *Vlaško polje* (Pogány), *Zastava* (Szőkéd), *Buban*, *Čuprija*, *Čuprijica* (Szalánta), *Čajrica* (Németi), *Zidina* (Belvárdgyula), *Prnjavor* (Szóke), *Gušća*, *Balukana* (Lothárd), *Lazinac* (Birján), *Ritić* (Nagykozár) stb.

A történelmi események okozta változásokra, földrajzi terepviszonyokra, földművelési módokra, a természet mezőgazdasági kultúrákra utaló földrajzi nevek: *Tursko groblje*, *Turbe*, *Turski bunar*, *Pašina gušća*, *Ledina*, *Bara*, *Crvenka*, *Kučerina*, *Rijetko*, *Sadovi*, *Bukvik*, *Brestik*, *Dijaš*, *Abljani*, *Bedenikovce*, *Kostanjevo*, *Trnovac*, *Trnjiče*, *Oreše*, *Laz*, *Krčenik*, *Češljuga*, *Grabrik*, *Vrelo*, *Šiljac*, *Konopljišće*, *Kleišće*, *Proišće*, *Kupusišće*, *Močilo*, *Brođ*, *Brodec*, *Brođance*, *Gradec*, *Mrtovica*, *Podrovska*, *Otok*, *Sigetac*, *Ada*, *Vadička*, *Sabatske*, *Proletar*, *Orlovac* stb.

A horvát nyelv legrégebbi, összsláv nyelvi rétegéhez tartozó mikrotoponímák. A Dráva-mente tipikus fafajtája a tölgy, horvátul (*h*)*rast*, az ottani horvát falvakban az alábbi nyelvi változatait találjuk: *Rasti*, *Rastovce*, *Rastik*, *Rastiće*, *Raščine*, *Rastine*. A *Lug*, *Lužec*, *Lužanjak*, *Mlaka*, *Cret*, *Cretek*, *Cretić*, *Čret*, *Bistrica*, *Struga* szintén összsláv eredetűek.

Az *-ište* képzővel képzett, egykori település, építmény helyére utaló földrajzi nevek ugyancsak a legrégebbi, tehát összsláv nyelvi réteghez tartoznak. A magyar nyelvben kölcsönzött szláv jövevényszavak egyike szelistye formában került át. Az *-ište* képző *-išće* változata az ún. keletboszniai és szlavón *što* nyelvjárások legfőbb fonológiai sajátosságai közé tartozik, nagyobb számban fordul elő az említett nyelvjárásokat beszélő baranyai horvátok lakta települések földrajzi névtárában, lévén, hogy e falvak horvát nyelvjárásai e két nyelvjáráscsoportba sorolhatók. A *Kučišće* (Szőkéd) 'hely, ahol egykor ház állt', *Željersko Kučišće*, ahol a zsellérek laktak, *Vodeničišće* a *vodenica* főnévből képzett földrajzi név (Bere mend), *Vodenišće* (Kátoly) 'az a hely, ahol egykor vízimalom volt.' A ma szántóföldként bejegyzett *Risišće* és *Drovarišće* földrajzi nevek a juttatott birtokrész, illetve fatároló helyre utal. Itt utalunk a mohácsi csata eseményeit idéző földrajzi nevek közül az e helyen letáborozott török seregek emlékét őrző *Šatorišće* – Sátorhely dűlőnévre, ahol a későbbi időkben azonos nevű major, majd a mai Sátorhely település található. Ugyancsak *-išće*

képzőkkel képzett nagyszámú földrajzi név fordul elő a különböző mezőgazdasági kultúrákkal bevetett, illetve ültetett termőföldrészek megnevezésére: *Gravorišće*, *Graovišće* 'babföld, babbal bevetett föld' (Pécsudvard), *Gravorine* (Kásád), *Kupusišće*, *Kupusina* 'káposztaföld' (Lothárd, Áta, Németi). E települések lakói napjainkig is híres káposztatermelőként ismeretesek. A pécsi piacon a legjobb savanyúkáposztát ma is ők termelik és árusítják. *Krumpirišće* 'krumpli-föld' (Birján), *Kleišće* 'palántázóhely' (Maráza), *Ječmenište* 'árpával bevetett föld' (Alsószentmárton), *Ječmišće* (Maráza), *Zobišće* 'zabbal bevetett föld' (Kásád). *Konoplišće* 'kenderföld' (Kásád, Lánycsók, Szőkéd, Kökény), *Konoprišće* (Pécsudvard), *Konopljaš* (Magyarsarlós), az azonos jelentésű szinonimával ugyancsak a kender termesztésére utaló *Kudiljišće* (Belvárdgyula, Kátoly, Szemely, Márok), *Kudilnjak* (Monyoród), a 'len termesztését' jelentő *Lanišće* (Maráza, Szemely). Itt jegyezzük meg, hogy egyebek mellett az egykori népviselet, a ruházat számos kelléke a saját földön termesztett lenből és kenderből készült. Az egykori kenderáztató hely(ek) nevét őrzi a *Močilo* dülönév (Versend, Pogány.) A Zselic falvaiban *Mocsilla*, *Mocsillyák* formában őrződött meg. Az említett *-išće* képző produktív jellegére utal az egykori életformát jól példázó, emiatt számos település dülönévtárában megtalálható *Plandišće*, *Plandovišće* 'delelő' (Birján, Kásád, Maráza, Pécsudvard) és a *Gumnišće*, *Guvno* 'szérű, a gabonaasztagok, illetve a cséplés számára előkészített hely', a *Kamarišće* pedig a 'szalmakazal elhelyezésére alkalmas helyre' utal.

Az 1945-öt követő időszakban a társadalmi, gazdasági, szociális és közgazgatási változások eredményeképpen, a korábban etnikailag domináns horvát falvakban a horvát nyelv mellett, annak használatát visszaszorítva, egyre nagyobb hangsúlyt kap a magyar nyelv magas szintű ismerete, a nemzetiségi szempontokat mellőző téteszesítés, valamint iskolai és közigazgatási körzetesítés. Az 1945-öt követő változások természetszerűen nem kerülhették el a horvát nyelvű dülőneveket sem, még „nyelvi szempontból” sem. Az említett időszakban és az azóta – különböző céllal és igényességgel – készült térképeken már a többnyire szószerinti fordítással keletkezett nem eredeti ún. kétnyelvű dülőnevek találhatók, mint pl.: *Ležaje* – *Delelő* (Nijemet – Németi), *Duge njive* – *Hosszúföld* (Salanta – Szalánta), *Lanik* – *Lenföld* (Áta – Áta), *Bara* – *Mocsár* (Salanta – Szalánta), *Sokolovac* – *Solymos* (Kukin – Kökény), *Blaževa dolina* – *Balázsvölgy* (Lotar – Lothárd), *Staro groblje* – *Öregtemető* (Semelj – Szemely), *Grabina* – *Gyertyános* (Olas – Olasz) stb.

A régi mikrotoponímák jelentéséhez nem kapcsolható, önkényesen, bürokratikus eszközökkel „kiokoskodott”, az eredeti dülönév jelentését figyelmen kívül hagyó, hozzá nem értést mutató elnevezések: *Lešće* ('Mogyorós') – *Nándorliget*, *Orašje* ('Diás') – *Szántás*, *Uzbrdica* ('Domb') – *Szabadföldek*, *Rastina* ('Tölgyes') – *Bokros*, *Novi sad* ('Új telepítés') – *Ujhegy*, *Stara crkva* ('Régi templom') – *Szent Katalin templom*, *Srkajić* – *Szarkaföld*, *Veliki put* ('Nagy út') – *Öreghegy*, stb. Az eredeti jelentésben egyértelműen értelmezhető dülőneveknek az abszurditásig „elferdített” változatai: *Mekota* ('Szántóföld') – *Makota*, *Cerje* ('Cserfás') – *Céria*, *Orašje* ('Diás') – *Óráshegy*, *Vugunja* ('Sárgarigótól elnevezett vízenyőrs hely') – *Vágonya*, *Brset* – *Börsöd*, *Pisak* ('Homok') – *Piszok*, *Fraka* – *Ferka* stb.

Mindezen megtévesztő elnevezések ellenére a *Baranya megye földrajzi nevei* két kötetében regisztrált, levéltári adatokkal hitelesített és élő nyelvi változatban megerősített horvát nyelvű földrajzi nevek fontos adatai a több évszázada itt élő horvátok életmódjának és életvitelének, egyben fontos forrásul szolgálhatnak a horvát nyelvészeti kutatások számára az itteni horvát nyelvjárások földrajzi neveken kifejezésre jutó sajátosságainak bemutatására is.

Irodalom

- Baranya megye földrajzi nevei, I-II. kötet.* Szerk.: PESTI János. Baranya megyei Levéltár, Pécs 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- BARICS Ernő: A horvát etnikai csoportok magyarországi letelepedésnek vizsgálata (anya)nyelvi metszetben a földrajzi nevek tükrében. In: *Hungarológiai Évkönyv*, 12 (2011). Szerk.: Kárpáti Eszter – Nádor Orsolya – Szűcs Tibor. PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék, Pécs, 2011. 57–65.
- BARICS Ernő: A Baranya megyei horvát-magyar kétnyelvű toponimákról. In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. Név és társadalom a magyar nyelvterület peremén.* Szerk.: Vörös Ferenc – Lehocki-Samardžić Anna. Savaria University Press – Glotta Nyelvi Intézet, Szombathely – Eszék, 2018. 159–164.
- BARIC, Ernest: Hrvatski toponimi i mikrotoponimi (u Mađarskoj) u žrvnju povijesnih i političkih mijena. In: *XIV. Međunarodni kroatistički skup. Zbornik radova.* Ur.: Blažetin, Stipan. Pečuh, 2019. 416–424.
- KOLENIĆ, Ljiljana: Proučavanje slavonskog dijalekta danas. In: *Riječki filološki dani, zbornik radova 1.* Ur.: Badurina, Lada – Bačić-Karković, Danijela. Rijeka, 1996. 201–210.
- LISAC, Josip: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja.* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- SZABÓ T. Attila: Isztambul-illetőleg a Malomba-típusú helynévkölcsonzás kérdéséhez. In: *Magyar Nyelvjárások, VII.* Szerk.: Kálmán Béla. Tankönyvkiadó, Bp., 1961. 3–22.
- VULIĆ, Sanja: O štokavskim govorima Hrvata u mađarskom dijelu Podravine. In: *Šokačka rič 1. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Slavonski dijalekt.* Ur.: Bilić, Anica. Vinkovci, 2004. 101–116.

Online forrás

- A helynevek helységnevtáblára kiírt nemzetiségi neveinek listája. KSH, 2024.
https://www.ksh.hu/apps/hntr.nemzetisegi?p_lang=HU (letöltés: 2024. aug. 12.)

A Baranya megye földrajzi nevei német nyelvű helyneveiről

1. Bevezetés

A földrajzi nevek elsődleges és alapvető feladata az embernek a szűkebb vagy tágabb környezetében való tájékozódás elősegítése. Ez a „fizikai” jelleg azonban kikerülhetetlenül nyelvi és kulturális vonatkozásokat is tartalmaz. Nyelveket azért, mert a körülöttünk levő világ elemeit nyelvi eszközökkel – hangokból álló szavakkal – különítjük el egymástól, kulturálisakat pedig azért, mert a különféle nyelveket beszélő népek a szavakban – és ennek következtében a nevekben is – világlátásukat is rögzítik.

A földrajzi nevek tehát gyakorlati hasznukon túl kiváló alapanyagul szolgálnak tudományos vizsgálatokhoz. Elsősorban a nyelvészeti kutatásokhoz kínálnak sokoldalú és sokszínű anyagot, de a tárgyi és szellemi néprajz, a tárgy- és gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és más terület is érvkészlete részeként bőven meríthet a földrajzi nevek óriási halmazából. Ehhez persze az szükséges, hogy ennek a hatalmas anyagnak minél nagyobb része valamilyen rendszerezett formában hozzáférhető legyen mind a kutatók, mind pedig a laikus érdeklődők számára. Nem célom a földrajzi nevekkal kapcsolatos tudománytörténet összefoglalása, hiszen ezt Ördög Ferenc a nyelvtudomány doktora cím elnyeréséért írt disszertációjában kiválóan megtette.¹ Pusztán arra utalnék, hogy az 1960-as években elkezdődött megyei, illetve járási földrajzinévgyűjtő munka eredményeként 1964-ben megjelent a *Zala megye földrajzi nevei* című kötet. Ezt az ország jó néhány megyéjében és járásában követte a gyűjtőmunka, és számos kötetben sikerült a hatalmas névanyagot közzé is tenni. A gyűjtés és a publikálás lendülete az 1990-es évek elején-közepén megtört, azóta csak szórványosan jelenik meg egy-egy járási vagy régiós kötet. Baranya megye földrajzi neveinek gyűjtése 1973-ban kezdődött, a két vaskos kötetből álló névgyűjtemény 1982-ben jelent meg; ennek történetét Pesti János foglalta össze jelen tanulmánykötetünkben.

A Zala megyei kötet után megjelent adattárakba a magyar nyelvű anyagon kívül a magyarországi nyelvi-etnikai kisebbségek körében használt névanyag is bekerült, így a hazai németiség helynévanyaga is. Különösen sok és jó anyagot tartalmaz a baranyai, tolnai és veszprémi gyűjtemény, de egyéb területekről is értékes anyag gyűlt össze.

Ez az adathalmaz lehetővé teszi, hogy a magyarországi németek által használt neveket – legyen szó makro- vagy mikrotoponimákról, nagyobb területek vagy kisebb helyek megnevezéséről – több szempontból is megvizsgáljuk.

¹ ÖRDÖG 2010.

Tanulmányomban a következő kérdésekkel foglalkozom röviden: a helynevek keletkezésében milyen szerepük volt a fonetikai tényezőknek vagy a tüköralakzatoknak; milyen mérvű és jellegű volt a saját nyelven történő névadás; milyen sajátosságok mutatkoznak a települések és a külterületi helyek megnevezése körében; a korábbi névhagyomány megléte vagy hiánya hogyan befolyásolja az újabb névadást; az eltérő szemléletű nevek.

2. Rövid történeti áttekintés

Közismert, hogy a történelmi Magyarország területére az évszázadok során több szakaszban érkeztek betelepülők a nagy kiterjedésű német nyelvterületről. A magyarság Kárpát-medencei letelepedését követő évtizedek lazább népi-nyelvi kapcsolatai az államalapítás idején és azt követően váltak szorosabbá, majd a 12. század közepén kezdődött meg a német földről származók tömegesnek mondható betelepítése. II. Géza uralkodása alatt (1141–1162) jött létre Észak-Magyarországon a Szepességben, illetve Erdélyben a Királyföldön (Nagyszeben környékén) az a viszonylag nagyobb terület, amelynek kultúráját és fejlődését alapvetően meghatározta a német városi polgárság. Ugyancsak az Árpád-korban honosodott meg a németiség a Dunántúl nyugati peremén, ahol egyes helyeken abszolút többséget alkotott, s a német nyelvterülettel való szoros földrajzi kapcsolat következtében német nyelvűségét hosszú ideig jól megőrizte.

A hazai németiség betelepülésének harmadik, mennyiségi és területi szempontból egyaránt legjelentősebb (és vizsgált témánkat tekintve is legfontosabb) szakasza a 18. századra tehető. A másfél évszázados török megszállás, valamint a felszabadító és kuruc háborúk következtében az akkori állam nagy területei váltak pusztasággá. Az ország újjáépítéséhez és felvirágoztatásához a lélekszámban igen erősen megfogyatkozott és kivérzett magyarság nem volt elegendő, ezért földesúri magánkezdeményezésre, majd a királyi kamara irányításával külföldön kerestek munkára fogható tömegeket. A Német-római Birodalomban gazdasági-társadalmi okok miatt százezrek álltak készen a kivándorlásra, s a németek betelepítése mellett szólt az is, hogy mezőgazdasági módszereik jobbára fejlettebbek voltak, mint a hazai lakosságéi. A lakatlanná vált területeknek németekkel történő benépesítése bizonyára politikai célokat is szolgált: a birodalom vezetői úgy gondolhatták, bennük támaszra lelhetnek a Habsburg-ellenes magyarokkal szemben.

A 18. századi szervezett telepítések során a középkori eredetűek mellett a következő területeket népesítették be tömbszerűen németek: 1. a Dunántúli-középhegység, valamint Buda és Pest környéke; 2. a Dunántúl délkeleti része: Baranya, Tolna és részben Somogy megye; 3. a Bácska és a Bánát; 4. Szatmár megye. A 19. század elejére nagyrészt lezajlott a belső elrendeződés is, és az egyes településeken, jellegzetesen a faluközösségekben végbement a német nyelvterület különböző részeiből érkezett kisebb-nagyobb csoportok elsődleges

nyelvi kiegyenlítődése. Ezt követte a nagyobb tájegységek szerinti etnikai egyesülés is.

A betelepült németiség döntő hányada a parasztság körébe tartozott, kisebb, de azért jelentős számban érkeztek kézművesek is, akik szintén inkább falvakban éltek. A fent említett területeken a német anyanyelvűek aránya átlagban meghaladta az 50%-ot, és igen sok olyan település is volt, ahol a németeken kívül csak néhány más anyanyelvű lakos élt. Joggal tételezhetjük fel, hogy az adott falvak bel-, illetve külterületi részeinek megnevezésében a németiség meghatározó szerepet játszott.

Az első világháborút követően a történelmi Magyarország német nemzetiségi tömbjei közül csupán a dunántúli területek maradtak az új államhatárok között. A németajkúak száma ekkor mintegy 450.000–500.000 volt, s a külföldre menekülés miatt folyó asszimiláció ellenére is a falvak nyelvi és etnikai homogenitása viszonylag magas fokú volt.

A második világháborút követően a kollektív bűnösség elvét alkalmazva, az 1945 júliusában megtartott potsdami konferencia döntése értelmében 1946 és 1948 között a hazai németiségnek mintegy a felét telepítették ki Németországba. A szülőföldjükön maradtakat is politikai diszkrimináció és gazdasági hátrányok sora sújtotta, a kitelepítettek helyét magyar anyanyelvűek foglalták el, így tiszta német nyelvű falvak szinte egyáltalán nem is maradtak, és igen sok községben a németajkúak aránya meg sem közelítette a 40–50%-ot. Jelenleg a két tucatot sem éri el azoknak a községeknek a száma, amelyekben a német anyanyelvű lakosság aránya meghaladja a 25%-ot. Mindezek következtében felgyorsult az asszimiláció, valamint a kétnyelvűvé válás és a nyelvcseré folyamata, aminek hatása a helynevek használatában, illetve újabb nevek létrehozásában is megfigyelhető.¹

3. Helynévhasználat, helynévalkotás.

Régi és új közösségek viszonya a névadásban

Az új földrajzi környezetben tartósan letelepedő embereknek is szükségük van helynevekre ahhoz, hogy új lakó- vagy szállásterületükön tájékozódni tudjanak. Ez ugyanúgy vonatkozik a magányosan vándorló egyénre, mint a nagyobb csoportokra vagy egész népekre. Az, hogy az újonnan érkezettek nyelvi szempontból milyen módon lesznek részesei az általuk megismert terület névi fel-tárásának, több tényezőtől is függ.

Alapvető kérdés, hogy az újonnan elfoglalt területen van-e korábbi lakosság, vagy nincs. Névadási szempontból egyszerűnek látszik a helyzet akkor, ha lakatlan vidék földrajzi objektumait kell megjelölni, hiszen ilyenkor az idegen hatásoktól függetlenül, az addig megszokott módszereket követve lehet neveket adni. Más a helyzet akkor, ha a jövevények lakott területre érkeznek, ahol a

¹ HUTTERER 1963.; HUTTERER 1975.; MANHERZ 1977.; MOLLAY 1982.

helyi lakosság a saját eszközeivel már nyilván kialakított egy bizonyos névállományt: ilyenkor a betelepülők többféleképpen vehetnek részt a névhasználatban.

Kézenfekvő megoldás a már használt nevek átvétele, ami idegen nyelvek találkozásakor „jövevénynevek”-et eredményezhet az átvevő, új közösségben. Ez különösen olyan nevek esetében történhet meg könnyen, amelyek nyelvi, elsősorban szemantikai szempontból megfejthetetlenek – az átvevő közeg számára mindenképpen, de talán még az átadó számára is.

Ha az újonnan érkezettek valamilyen fokon (már) ismerik új környezetük nyelvét, és az azon alkotott eredeti helyneveket nyelvi szempontból értelmezni tudják, könnyen megformálhatják azokat saját nyelvükön is, azaz a „tükörnevek” különféle formáit hozhatják létre. Természetesen az is előfordulhat, hogy a betelepülők az új földrajzi környezetet másként osztják fel, és részeit akár eltérő motívumok alapján nevezik meg, mint azt a helyi lakosság tette – így párhuzamos vagy kettős nevek jöhetnek létre. Az is előfordulhat, hogy a jövevények ugyan elhagyott területre érkeznek, de bizonyos „névnyomok” fennmaradtak pl. hivatalos iratokban vagy a tágabb környezetben élők nyelvében, emlékeztében. Ilyenkor ugyanúgy szóba jöhet a névátvétel, a tükörformák létrehozása, illetve a saját nyelvi névalkotás, mint a fent vázolt esetekben.

Az, hogy a régi és az új közösség névhasználat, névalakító tevékenysége melyik irányba fejlődik, csak igen kis mértékben függ nyelvi tényezőktől, sokkal inkább játszanak szerepet társadalmi, gazdasági, lélektani, politikai és egyéb okok.

Egy korábbi tanulmányomban¹ a rövid népességtörténeti áttekintést követően az 1970-es évektől megjelent dunántúli földrajzinév-kötetek anyagán végeztem egy általánosabb szemléletű vizsgálatot arra vonatkozóan, hogy a földrajzi nevek körében milyen formában jelenik meg a magyar és német nyelvűség. Akkori kutatásom anyagát a Komárom megyei, a Vas megyei, a Tolna megyei, illetve Veszprém megyéből az Ajkai járási és Veszprémi járási adattárak mellett természetesen a Baranya megyei két vaskos kötetből is gyűjtöttem: mindegyik kiadvány igen gazdag a szóban forgó terület német anyanyelvű lakosságától (egykor) használt nevekben is. Azonban a dolog természeténél fogva – miként arra utaltam – ez nem mélyfúrás volt, hanem inkább a figyelem ráirányítása a földrajzi neveket érintő nyelvi viszonyokra. Jelen tanulmányom a korábbi írásomhoz főbb vonalakban igazodva a baranyai névállományból vett példákkal igyekszem bemutatni a magyar és német nyelvi kapcsolatokat.

Mielőtt erre rátérnék, igen röviden szólok a mai Magyarország területén található német nyelvvaltozatokról. 1. A Nyugat-Dunántúlon, a Bakonyban, a Vértesben és Buda környékén összefoglaló megnevezéssel a felnémet nyelvjárásterület alapvető jegyeit hordozó, főleg bajor(-osztrák) típusú változatok találhatók. 2. A Dél- és Délkelet-Dunántúlon a német nyelvjárásban közép-német jellegűnek nevezett, főleg hesseni és frank típusú változatok élnek.

¹ GERSTNER 2008.

Mindkét területre érvényes, hogy a helyi német nyelvjárások többnyire még a 18-19. században kialakult keverékváltozatok, valamint az is, hogy például bajor típusú nyelvjárás előfordul a Dél-Dunántúlon is, miként frank típusú a Dunántúl közép-ső részein is.¹

A következőkben a helynevek körében megfigyelhető magyar-német nyelvi kölcsönhatásokat a településnevek és a külterületi nevek csoportjában vizsgálom. A belterületi nevek figyelmen kívül hagyásának egyrészt az az oka, hogy a település- és külterületi nevek tartósabbak, hosszabb időre vonatkozóan is számos információt tartalmaznak, ezzel szemben a belterületi nevek sokkal inkább ki vannak téve rövid távú és esetleg gyorsabban változó tényezőknek, eseményeknek. Mindazonáltal a belterületi nevek is számos tanulsággal szolgálhatnak a magyar-német kettősség szempontjából, de ez egy másik tanulmány témája lehet.

4. Településnevek

A történeti áttekintésben szó esett arról, hogy a török kiűzését követő években, évtizedekben bevándorló németeket általában olyan területeken telepítették le, amelyeknek korábbi magyar lakossága elpusztult vagy elmenekült, s a megszállás és a háborúk után is csak kis számban vagy egyáltalán nem tért vissza. A valamikori szállásterületek (elsősorban kisebb-nagyobb falvak) azonban a pusztulás ellenére is fizikai létükben általában valamilyen formában felismerhetők voltak, így azokat vagy fel lehetett élesztetni, vagy közvetlen szomszédságukban meg lehetett őket újírtani. Ritkán az is előfordult, hogy az újonnan érkezett csoportok teljesen új települést hoztak létre. Ez utóbbi esetben természetesen nem volt semmilyen korábbi helynév, amely befolyásolhatta volna az új falu elnevezését.

A már korábban is létező falvak neve azonban többféle módon is fennmaradhatott. Akár a királyi magyar, akár pedig a török közigazgatás vagy az egyházi adminisztráció írásbelisége megőrizhette a település nevét, de ugyanígy a helyben vagy a tágabb környéken esetleg megmaradt, akár csak gyér számú magyar lakosság is életben tarthatta a lakóhely nevét.

A betelepülő németek számára új lakóhelyük neve természetesen mindenképpen motiválatlan, érthetetlen volt, hiszen más anyanyelvűek voltak, így még az egyébként magyar nyelvi szempontból értelmezhető nevek sem tartalmaztak számukra hasznos információkat – persze csak addig, amíg a közösség néhány tagja vagy egésze valamennyire meg nem értette a szerkezetükben vagy jelentésükben „áttetsző”, motivált magyar neveket vagy azoknak egy részét. Ennek alapján a németektől használt településneveknek három formája alakult ki. Ebből kettő megfelel a közszoí átvételek formáinak is, a harmadik pedig a tükörszavak jellegzetességeit hordozza.

¹ További részletekre összefoglalóan HUTTERER 1973.; HUTTERER 1975.; A Dél-Dunántúlra vonatkozóan: SCHWING 2011. X., Karte III.

A névadatok közlésében megtartom a BMFN-ben (1:12) alkalmazott hangjelöléseket, amelyek főleg a német adatokat érintik:

- ă* – rövid, illabiális *á*-féle hang, „palócos” *a*
- ā* – hosszú *a*-féle hang
- ë* – rövid, zártabb *e*-féle hang
- ə* – redukált, tökéletlenül képzett *e*-féle hang

4.1. A település megmaradt magyar neve mellett az egyszerű hangtani szerkezetű magyar név teljes átvétele történt meg (m. = magyar; n. = német):

- m. Bár > n. *Poâr*
- m. Bikal > n. *Pikâl*
- m. Kátoly > n. *Khâtol*
- m. Hidas > n. *Hidâs ~ Hitâs*
- m. Mágocs > n. *Māgocs ~ Mākocs*

4.2. A település megmaradt magyar neve mellett a magyar név fonetikai szempontból a helyi német nyelvjárás hangtani szabályaihoz „igazított”, németesített alakja használatos:

- m. Almamellék > n. *Homëlik*
- m. Boldogasszonyfa > n. *Poldigâsz*
- m. Godisa > n. *Kudisâr*
- m. Kisnyárad > n. *Ksnârât*
- m. Köblény > n. *Këvling*
- m. Liptód > n. *Litouv(ə)r*
- m. Szederkény > n. *Szuərgədi*

4.3. A település megmaradt magyar neve mellett a magyar név teljesen vagy részlegesen németre fordított változata használatos:

- m. Kisbudmér > n. *Klābudmër* ‘Kleinbudmér’
- m. Magyarország > n. *Ungrisszék* ‘Ungarisch-Szék’
- m. Nagybudmér > n. *Krōszbudmër* ‘Großbudmér’
- m. Nagynyárad > n. *Krōsznârād* ‘Großnyárad’

Van azonban néhány olyan település is, amelynek esetében a helyi német népi nyelvhasználatban fordítatlanul maradtak olyan magyar nevek, amelyek pedig összetételi elemeiknél fogva erre alkalmasak lettek volna. Ehelyett ezek a nevek általában a fent említett 2. (ritkábban az 1.) csoportba sorolhatók:

- m. Nagyhajmás > n. *Hājmas*, n. *Nagyhājmas*
- m. Nagypall > n. *Nagypol*
- m. Ófalu > n. *Ófalo*

(a m. Nagy- elvileg lehetett volna n. *Groß-*, a m. Ó- pedig n. *Alt-*)

4.4. Saját névadás: erre általában akkor került sor, amikor a betelepülő németek egy addig nem (esetleg csak igen gyéren) lakott helyen maguk hoztak létre új települést. Ezekben az esetekben a német neveket tekinthetjük elsődlegesnek,

Baranyában ez a két település említhető ilyen összefüggésben:

m. Kisújbánya ~ n. (*Nåja*) *Klószhittan* 'Neue Glashütte' [az üveghuta 1760 körül létesülhetett; 1773-ban *Új-Bánya* a magyar név]

m. Óbánya ~ n. (*Ålta*) *Klószhita* 'Alte Glashütte' [a magyar név 1773-tól adatolható, de l. 1767–8 ex *Vitraria* (= az Üveghutáról)]

5. Külterületi nevek

Ebben a csoportban a névhagyományozódás a névtípus jellegzetességei miatt gyengébb, mint a településnevek esetében. A dűlők, erdők, dombok, malmok, vízfolyások és egyéb földrajzi objektumok neve ugyanis egy-egy település mikrotársadalma által adott és használt azonosító elemek, amelyeket más közösségek csak ritkábban ismernek: ez is jobbára csak szomszédos települések esetében szokott előfordulni. A névhagyományozódás az ilyen közösségeken belül természetesen több generáción át is fennmaradhat, de ha a közösség bármilyen ok miatt elveszíti kapcsolatát a nevek jelölte objektumokkal, s így a nevekkal is (például a közösség elvándorlása vagy szélsőséges esetben a közösség elpusztulása miatt), megszakad a nevek továbbadásának láncolata. Természetesen azonban ebben a névcsoportban is találhatunk számos olyan esetet, amikor a betelepülő németiség megismerhette a korábban használt magyar neveket. Ennek mértékétől függően alakulhatott később az egyes települések névanyagának nyelvi összetétele.¹

5.1. Hagyományozott (elsődleges) magyar név > (másodlagos) német változat:

Kisnyárád – m. Szilvás(-dűlő) [1862/1863: Szilvás]] > n. *Szilvås*

Lánycsók – m. Mocsári rét [1847/1878: Mocsár-rét] > n. *Måråstviåza* 'Morastwiese'

Székelyszabar – m. [1864: Községi kaszáló]] > n. *Këmávíåza* 'Gemeindewiese'

Szűr – m. [1861: Káposztás(ok)] > n. *Kråotkoåta* 'Krautgarten' [1865: Kraut Äcker]

5.2. Névhagyomány hiánya: kizárólagos német (népi) nevek (kerek zárójelben a lehetséges magyar név jelentése áll)

Apátvarasd – n. *Mílekår* 'Mühläcker' [1864: Mühl acker] (m. 'Malom-földek')

Hidas – n. *Hófstalvíåza* 'Hofstellwiese' [1855: Hofstell Wiesen] (m. 'Udvarkerti rétek')

Köblény – n. *Vízatål* 'Wiesental' [1864: Wiesenthal] (m. 'Rét-völgy')

Óbánya – n. *Ståperich* 'Steinberg' [1863: Steinacker] (m. 'Kő-hegy')

Ófalu – n. *Khóltål* 'Kohlthal' [1853: Kohlthal] (m. 'Káposztás-völgy')

¹ A szögletes zárójelben álló évszámok az idézett adat forrásának keletkezési idejére utalnak; a rövidítve megadott források az egyes települések névadattárának a végén találhatóak, a rövidítések feloldását lásd: BMFN I. 18–21.; BMFN II. 15–18.

5.3. Névhagyomány hiánya (és külső tényezők): (feltehető) német kiindulás > magyar változat.

A külterületi nevek ilyen viszonyát több külső tényező is befolyásolhatta. Számos esetben a térképi felméréseket végző földmérők, esetleg a helyi jegyzők vagy bírók adtak olyan (tükörfordításos) magyar neveket, amelyek megfelelnek az elsődleges német névnek, de az adott faluközösség nyelvhasználatából jobbra hiányoztak. Ezek a magyar nevek általában a (nagyobb tömegű) magyar betelepedés után „elevenedtek meg”.

Bóly – n. *Hânfeld* 'Hanffeld' > m. Kenderfődek [1790 k.: *Canabeta* (= kenderföld); 1857–1858: *Hanflaender*]

Feked – n. *Snëpəkróvə* 'Schnepfengraben' > m. Szalonkás-árok [1789: *Schnepfen Graben*]

n. *Khizəpámsztálr* 'Kirschbaumstäler' > m. Kisbamsztál : Cseresznyés-düllő [1865: *Kirschbaumtal*]

Mecseknádasd – n. *Trëplác* 'Tretplatz' [1864: *Tretplatz*] > m. Szürüs-kert

n. *Buhoáld* 'Buchwald' [19. sz. eleje: *Buchwald*] > m. Urasági-erdő

n. *Kircheperich* 'Kirchenberg' [19. sz. eleje: *Kirchberg*] > m. Templom-högy

5.4. Eltérő szemléletű nevek a magyar, illetőleg a német oldalon; az ilyen névpárok keletkezése azzal magyarázható, hogy az adott tájbeli objektumot más-más megkülönböztető jegy alapján nevezte el a német, illetőleg a magyar közösség:

Feked – m. Gyantás-vőgy ~ n. *Hóvəkróvə* 'Hafergraben' – valamikor zabot termelhetek itt, most fenyves

Kisújbanya – m. Büdöspocsila ~ n. *Völfəvízə* 'Wolfwiese' [1863: Büdös pocsila; 1865: *Wolfgruben-platz*]– P(esty Frigyes) sz(erint) „Itt sűrű erdő volt, melyben sok farkas tanyázott”. A völgy aljában régen mocsaras rét volt.

Komló (Mecsekjánosi) – m. Lóherés ~ n. *Kherihófəkər* 'Kirchhofäcker' [1864: Lóherés] – a temető felé eső szántók

6. Aki csak belelapozott a BMFN-be, de különösen is az, aki tudományos kutatásokhoz használja azt, tapasztalhatja, hogy milyen sokrétű tudást tartalmaznak az egyes települések anyagát bemutató oldalak. Nyilvánvaló, hogy a kiadvány elsődleges céljának megfelelően a névanyag a legfontosabb, de ezen kívül igen értékes részt alkotnak a település- és népességtörténeti szakaszok, a különféle néprajzi megjegyzések, valamint a településnevek eredetét bemutató etimológiai információk. Mindezekhez társul az az eléggé ki nem emelhető tény, hogy ezek a kötetek igen gazdag névanyagot tartalmaznak a megyében élő nyelvi-etnikai kisebbségek köréből is.

Rövid írásomban a helynevek két csoportjában megfigyelhető magyar-német nyelvi összefüggések bizonyos típusait igyekeztem bemutatni néhány példa segítségével. A példák számának növelését az anyagbőség természetesen megengedte volna, de bízom abban, hogy az itt közölt nevek is kellően alátámasztják mondanivalómat. Árnyaltabb képet nyilván részletesebb kutatás után lehet adni, amely során arra is figyelmet lehetne fordítani, hogy a Du-

nántúl egyes régiókban a hasonlóságok mellett milyen eltérések figyelhetők meg, amelyek esetleg összefügghetnek a már a betelepülés előtti helynevekkel, a német népközösség eltérő nyelvjárási (névadási) gyakorlatával, az egyes faluközösségek nyelvi összetételének arányaival és más, nyelvi vagy nyelven kívüli tényezőkkel. A kutatást természetesen a német nevekre összpontosítva német nyelvjárástani szempontból is érdemes lenne elvégezni, hiszen a baranyai német nyelvjárások sokfélesége ilyen tekintetben is számos tanulsággal szolgálhat: kiváló terep egyetemi hallgatóknak, doktoranduszoknak és tudományos pályán tevékenykedőknek egyaránt.

Bibliográfia

- BMFN = *Baranya megye földrajzi nevei, I-II. kötet*. Szerk.: Pesti János. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- GERSTNER 2008 = Gerstner Károly: Helynevek magyar-német nyelvi és kulturális környezetben. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Szerk.: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó. Károli Gáspár Református Egyetem – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2008. 130–137.
- HUTTERER 1963 = Hutterer, Claus Jürgen: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen mundarten in Mittelungarn. In: *Mitteldeutsche Studien* 24. Hrsg.: Frings, Theodor. Halle/Saale, 1963.
- HUTTERER 1975 = Hutterer, Claus Jürgen: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 1. Hrsg.: Balassa, Iván. Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1975. 34–61.
- HUTTERER 1973 = Hutterer Miklós: A magyarországi német népcsoport. In: *Népi kultúra – népi társadalom*, VII. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 93–117.
- MANHERZ 1977 = Manherz, Karl: *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.
- MOLLAY 1982 = Mollay Károly: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.
- ÖRDÖG 2010 = Ördög Ferenc: *Tulajdonneveink gyűjtése, kiadása és kutatása*. Nagykanizsa, 2010. https://real-d.mtak.hu/272/1/OrdogFerenc_6_Tezis.pdf (Letöltés: 2024. aug. 29.)
- SCHWING 2011 = Schwing, Josef: *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. (A Magyar Névérvarchívum Kiadványai, 22.)

A helynévkutatás
művelődéstörténeti hozadékai

A kelet-szlavóniai Rétfalu 18. századi anyakönyvének helyneveiről

1. Tanulmányomat – szokatlan módon – két személyes emlékem felelevenítésével kezdem. Az egyik 1989-ből idéződik fel számomra, amikor először jártam Eszéken. A várost autóval a 73-as főútról letérve keleti irányból közelítettük meg. Ma már tudom, hogy akkoriban Rétfalun keresztül vezetett az út a városközpontba. Jellegzetes falusi házak látványa hagyott bennem emléknymokat, mielőtt a város szívében leparkoltunk. Olyasfélék, amelyekből mára nyomokban maradt csak néhány Eszéknek ebben a városrészében.

A másik a legelső, 2018-as rétfalusi kutatóutamhoz kötődik. A terepmunkát és a levéltári bújárkodást megelőzően az eszék-rétfalusi Népkör Magyar Kultúregyesület akkori elnökével, Magdika Dániellel, valamint a helyi gyülekezet akkori református lelkészével, Andel Ilona Hedviggel folytatott beszélgetésünkből elevenedik fel bennem. Azt kértem tőlük, igazítsanak útba, hol talállok magyar ajkú tősgyökeres rétfalusi adatközlőket. Némi iróniával fűszerezve úgy válaszoltak: Menjek ki, majd nézzek alaposan körül a református temetőben! Igazat szoltak. Napjainkban valóban a végórát éli Rétfaluban a magyar szó.

2. Előjáróban szükségesnek tűnik magáról a címben megjelölt településről is szólni.

2.1. Rétfalu első ismert okleveles említése a pécsváradi konvent 1289. május 6-án kelt okleveléből maradt rá az utókorra.¹ Magának a településnek a neve, valamint az oklevél latin nyelvű szövegébe beágyazott toponimák magyar ajkú népességre engednek következtetni.

A falu későbbi okleveles felbukkanásai is arra utalnak, hogy népessége nyelvi-etnikai szempontból hosszú évszázadokon keresztül magyardomináns tudott maradni. Így volt ez a török hódoltság idején is, jóllehet a törökök által megszállt környező kelet-szlavóniai településekről – ahogy erre a falu kéziratos monográfiájában Dömény József is céloz² – a hódoltság idején sok család települhetett át Rétfaluba.

A török megszállás alól 1687-ben szabadult fel a falu. Kósa László is említi, hogy ebből az időszakból mindössze öt olyan helységről tudunk Verőce me-

¹ KÁZMÉR 1970. 44, 143.; KÖFALVI 2000. 24.; KÖFALVI 2006. 68.

² „Ez a' hely, t.i. Rétfalu, sok helyekből szaporodott, mert a'mellyek sok féle ellenségek miatt, körül belől lévők haborgattattak s' elpusztultanak /:Lásd a 3dik szám:/ mint Szőlőske, Oroszi is ide jöttek lakni bátorságnak okáért a'kik (me)g maradtanak, mások pedig sokan kik levágtattak, kik pedig rabságra vitettek a' Törököktől. A'melly Magyar Helységek ezen kívül meg maradtak Nro 5 azok a' rétekben lévő vizek között lappangottanak.”

gyei Dráva-Száva közéből, ahol a reformáció kezdetétől a török háborúk után is folytonos református egyházközség maradt fenn. Ezek közül az egyik Magyar-rétfalu.¹

2.2. Egy 1702-es keltezésű conscriptio szerint a falu hajdani neve *Petruska* lehetett. Református vallású lakosai a török elől menekül(het)tek egykor a Dráva valamelyik szigetére.² Az összeírás azt is megemlíti, hogy a hajdan kényszerűen elhagyott faluba 18 évnyi szünet után kezdett visszaköltözni a lakosság.³ A későbbiekben Rétfalut több 18. század oklevélben is praediumként említik, így 1718-ban,⁴ 1722-ben,⁵ 1724-ben⁶ stb. Az 1722-ben és 1724-ben kelt összeírások esetünkben azért is érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert egyebeken túl név szerint felsorolását találjuk bennük az ottani adózóknak. Az 1724-es conscriptio 129 névadatának némelyike mellett az összeíró arra is utalt, ha az illető már eltávozott az élők sorából, esetleg a telke elhagyottá vált, illetőleg a névgazda koldussá lett vagy elköltözött a faluból. Külön érdekessége az oklevélnek, hogy a családnevek mellett megadott keresztnemek egy része hol latinosan, hol pedig magyarosan van feltüntetve. Az 1724-es oklevélből kitűnik, hogy a szomszédos Eszék akkori három településrészének együttes lakosságszámával összevetve (*Superioris Warosch Essekiensis* 'felsőváros', *Inferioris Warosch* 'alsóváros', *Fortalitum Essekiense* 'erőd') kitűnik, hogy *Ritfalu*-nak (sic!) a 18. század első évtizedeiben – ha nem is akkora, mint Eszéknek – a korabeli viszonyokhoz képest tekintélyes számú népessége volt.

Jóllehet a település – a szigetre menekülés időszakát leszámítva – alapvetően a Dráva jobb partján helyezkedett el, közigazgatásilag bizonyos időszakokban mégis Baranya megyéhez tartozott. Ez az oka annak, hogy a falu történetét megörökítő Dömény József tiszteletes szerint miért tartja nyilván a Baranya megyei eklézsiák között Lampe históriája⁷ a rétfalusi parókiát.⁸

¹ Vö. KÓSA 1989. 7.; Magyar-rétfalun túl ezek Verőce megyéből a következők: Szentlászló, Haraszti; Szerém vármegyéből pedig Kórógy és annak a kiegyezésig leányegyházaként egzisztáló horvát anyanyelvű Tordince.

² Lásd még a Dráva szigetén lévő lakhelyről: BENCZE 1984. 251.

³ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 129. - No. 013.

⁴ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 060. - No. 085.

⁵ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 129. - No. 015 / a.

⁶ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 129. - No. 014.

⁷ LAMPE 1728. 677.

⁸ „7. De ugyan tsak e' sem vólt egészszen bátorságos, mind az Ellenségek, mind a' kárt okozó Dráva viz áradások miatt. A' honnan nevezetesen három 3. helyeken változott. 1., Vólt éppen a Dráva parton; mellyet ma is Falu helynek hívnak, de most lenvető s' termő hely'. Itt nem lakhatván a' Törökökkel való hadakozások, vagy azoktól, s' Rácoktól, és Kurutzoktól lett rablások miatt, és pusztítások miatt, innen mentenek lakni, alább nap kelet felé, mint egy dűlő földnyire, a' Dráva Szigettyébe. Ma is sok nyomai vagynak az ott való lakások(na)k.

8. Ez a' II.dik t.i. Szigetben való lakások sem vólt alkalmas helyek, a' soká való maradásra. Mert itt is a' Dráva áradásai miatt sok károkat vallottanak. Jóllehet ugyan, az ellenségtől valamennyire bátorságosabb vólt, a' Lakások ott, de a' viz miatt nem lehetett.

9. Mindazonáltal, mikor táján innen ki költöztenek harmadik helyre, gondolhatni nemelly

A községet a 18. század második feléig lényegileg színmagyar református népesség lakta, de az 1697. évben készült összeírásból tudjuk, hogy akkortájt már néhány katolikus szerb lakosa is lehetett.¹ Az 1702-es összeírás szerint 20 házában 105 lakost találtak, akik magyar nemzetiségűekként kálvinista vallásúak voltak, s az ún. *Ritvalló* szigetről kezdték benépesíteni a települést.² A 18. század második felében a települést birtokló Pejácsevich család németeket telepített Rétfaluba.³ Velük akkoriban nemcsak a nyelvi, hanem a felekezeti különbözőségük okán sem keveredtek a rétfalusiak. Ekkortájt keletkezett a két településrész nevének megkülönböztető jelzője: Magyar-Rétfalu, Német-Rétfalu.

II. József uralkodásának idejéből, 1785-ből maradt ránk az az összeírás, amely már mindkét szlavóniai Rétfalu adatait tartalmazta.⁴ Eszerint a Verőce megye Eszéki járáshoz tartozó Magyar-Rétfalu 94 házában 102 családjának 572 lakosa volt, Német-Rétfalu 96 házában 105 családnak 468 lakosát írták össze.⁵

Az 1910-es magyarországi népszámlálás két külön településként közli Rétfalu községsoros adatait. Magyarrétfalun 635 személyt írtak össze, akik közül 507-en magyarnak, 111-en németnek, 13-an horvátnak, illetőleg 4-en szerbnek vallották magukat. Ugyanekkor Németrétfalu 1314 lakosából csupán 70 tartotta magát magyarnak, 1001 németnek, 7 tótnak, 120 horvátnak, 17 pedig szerbnek. Ugyanitt a statisztikai összesítés szerint 7 személy került az egyéb kategóriába. Felekezeti megoszlás alapján 1230 római katolikust, 14 reformátust, 17 ágostai hitvallású evangélikust, valamint 4 görögkeleti vallású személyt írtak össze. Noha az előző számsorok arról tanúskodnak, hogy kezdetét vette a két településrész korábbi, homogénnek mondható nyelvi-etnikai arculatának megbomlása, a két, egymás tözsomszédságában élő népesség nyelvi-etnikai-felekezeti elkülönülése lényegileg a 20. század közepéig továbbra is jellemzője maradt a két beszélőközösségnek. Az 1910-es censzusnak számunkra még egy

környűl állásokból, hogy ez esett circa = 1680. v. 90. táján. Most is azon a' helyen fekszik, partos, magas hely, melyet hivtanak ez előtt' Petresnek a régi Dráva folyásának a' partján, alkalmas a' lakásra és bátorságos a, vízre nézve. Eszékhez igen közel, tsak 10 ölnyre is alig van: Mert naponként az Eszékiek a' Rétfalusi határig – faluig jőnek lakni. (Marginális glosszaként: *Sőt már egészsz uttza is van az Eszékiekből a' Réthfalusi határon.) Mikor ide kijöttek a' Szigetből elsőbb békességes idő vólt valamennyire, de nem soká tartott, mert mintegy 8. v. 9. esztendő mulva, a' Törököktől való félelem, más egyéb haboruságok miatt is megint befutottanak a' Szigetbe. De ismét nem sokára vissza verettevén a' Török PéterVáradnál, és így lecsendesedvén a' háboruság vissza jöttek erre a' helyre, melyet Petresnek hivtanak."*

¹ BENCZE 1984. 251.

² BENCZE 1984. 256.

³ Vö. MARCZI 2004. 4.

⁴ Zentai Tünde *Rétfalu* című monográfiájában (ZENTAI 2008. 11.) a Dányi Dezső – Dávid Zoltán szerkesztőpáros 1960-as munkájára hivatkozva (DÁNYI–DÁVID 1960. 7.) azt írja, hogy az „1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás ide vonatkozó Verőce megyei adatlapjai megsemmisültek, vagy elvesztek”.

⁵ DÁNYI 1975. 76.

figyelemreméltó rovata van, ugyanis az írni és olvasni tudók számát is megadják. Ebből egy gyors számítással arra következtethetünk, hogy akkoriban Magyarrétfalu népességének mindössze 21,57%-a, míg Németrétfalunak 31,22%-a volt analfabéta.¹

Az írni és olvasni tudással kapcsolatban fentebb említett két adatsorának ilyen mértékű 20. század eleji különbsége többek között minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a református gyülekezet valószínűleg már 1723-ban iskolát tartott fenn. Erre utal Rétfalu legrégebbi anyakönyvében² a helyben szolgáló lelkészekről és mesterekről készített lista.³ Ennek a 175. lapján pedig a lábjegyzetben idézett anyakönyvi bejegyzés tartalmával összhangban a következő latin nyelvű szöveget találjuk: „*Domus Parochialis et Schola aedificata sunt, pastore Paulo Varsányi exeunte vero Daniele Szekelyhidi A(nn) o 1752*”.⁴ E témához kapcsolódóan érdekes adalékként említhető, hogy 2019 augusztusában a rétfalusi református templom orgonáján lévő firkálásokat tanulmányozva annak szekrényébe rejtve fedeztem fel egy 1841-től vezetett füzetet, amelynek borítóján a következő felirat olvasható: „*A' Rétfalusi Helvétiai Hitvallást Követő Egyház Oskolájának Jegyző Könyve 1841^{dik} Évtől*”. A jegyzőkönyv egyebeken túl évenkénti bontásban tartalmazza a tanulók névsorát, valamint a diákok apjának és anyjának (utóbbiaknak: leánykori) nevét. Az iskola tehát a kezdetektől hatékonyan járulhatott hozzá, hogy Magyarrétfalu lakosai között csak viszonylag kevés analfabétát találtak az 1910-es census idején.

Amint említettem, Eszék és az annak földrajzi térségében lévő falvak – többek között Rétfalu is – 1687-ben szabadultak fel a török uralom alól. A fentebb hivatkozott 1702-es conscriptioban is utalást találunk arra, hogy az akkor Verőce megyéhez tartozó Rétfalu (az oklevélben *Ritfaluként*) hajdani neve *Petruska* volt. A török időkben is református vallású magyarok lakták.

¹ Lásd Cens. 1912. 720.; A hivatkozott kiadvány a korábbi, 19. századi népszámlálásokkor összesített adatokat is közöl településenkénti bontásban a jelenlévő polgári népességről. Eszerint Rétfalu (*Retfala*) két településrészén 1869-ben együttesen 2283, 1880-ban 1972, 1890-ben 2278, 1900-ban 2417 főt írtak össze. Lásd Cens. 1912. 876.; A mintegy 40 év során 1910-re – az 1880-as kisebb hullámvölgyet leszámítva – mintegy 10%-nyi növekedést mutat a helyben lakók száma.

² A falu és a gyülekezet története 1778-ban lett följegyezve az anyakönyv 159–190 lapjaira. A 180. oldal után a 189.-en folytatódik a történet.

³ „5. Veresmarti Ács Miklós hozatott Seregélyesről 1702-ben, lakott itt 21. esztendeig; meg holt 1723-ben. Maradtak a. t. k. két Pap fia; Sámuel akkori Harashti Pap' és Miklós. Kórógyi Pap. / 6., Tétetett helyébe Székelyhidi Dániel. Mesterségből, melyre hozattatott' v. fogadtatott Rétfaluba, azon esztendőben % hirtelen a' Mesterségből Pappá lett 1723-ben.” Ugyancsak az iskola létezésére fedezhetünk fel közvetett utalást a legkorábbi mesterek (értsd: tanítók) számbavételekor: „8. ... Az ottan, és a' maga Tractusában lakott, régtől fogva való Papoknak s' Mestereknek neveiket jegyzékbe tette, protocollálta. / 9. Derecskei István, Beregszászi fi, Debreczeni Deák, N: Harsányi Mesterségből hozatott Rétfaluba 1777-ben.”

⁴ A latin szöveg fordítása: 'A plébániai épülete és az iskola Székelyhidi Dániel távozása után Varsányi Pál lelkész idején épült 1752-ben.'

Az okirat keltét megelőzően, azaz 1699-ben kezdték újra betelepíteni a Dráva szigetéről viasszaszivárgó lakosok. Az összeírásból egyebeken túl arról is értesülünk, hogy a rétek híján az erdőkben legeltették az állataikat, ahonnan a tűzifájuk és a lakhatáshoz szükséges építőanyagok is származnak. Ezen túl 10 vízimalmot működtettek a Dráván. A falu lakosai emberemlékezet óta nem tudtak keresztény földesúrról beszámolni, viszont a *conscriptio* lejegyzőjének a hódoltság idejének utolsó éveiből a török birtokost név szerint is megemlíti-ték.¹

3. A falu történetéről a 18. század közepétől vezetett első rétfalusi anyakönyvből van bővebb ismeretünk. Helvét vallástételt követő gyülekezetének matrikulája Dömény József tiszteletes 1758-ban nyitotta meg, amely 1803-ig tartalmazza a különféle bejegyzéseket. A szóban forgó anyakönyv eredetileg három fő részből állt. Egyebeken túl nyilvántartották benne a) az apa és anya család- és keresztnévvel együtt az újszülötteket; b) lakhelyük megadásával a házasulandókat a lak- és/vagy házasságkötésük helyének megnevezésével; valamint c) az elhunytakat. Az üres lapokra Dömény tiszteletes Vörösmartra távozása után annak utódja másolta be az elődje által papírra vetett falumonográfiát. Ebből következőleg a szóban forgó forrás is kellően hiteles támpontul szolgál a korabeli helynevek népi megnevezésének tanulmányozására: mindenekelőtt a helynévi eredetű család- és ragadványnevek, a házasulandók lak- és/vagy házasságkötési helyét megjelölő falunevek, valamint néhány, a településtörténettel kapcsolatban említett mikro- és makrotoponima által.

3.1. Kezdjük a számbavételt a falutörténet alapján az utóbbi helynévtípusokkal! A makrotoponimák körébe sorolhatjuk a következő ország-, tájegység-, megye-, illetve a folyó- és távolabbi, országosan ismert városneveket: *Iliria, Magyar-Ország, Slavonia, Duna mellyék, Baranya (megye); Dráva; Debrecen, Posony, Gréc, PéterVárad*. A térség települései, valamint azok településrészei között a következőket említi a monográfus: *Ténye, Csapa, Kórógy vára, Szőlöske, Oroszi; Felső Eszék, Eszék(i) Alsó Város*. A községhez, annak történetéhez szorosabban-lazábban köthető helynevek közül pedig – melyeket alkalmasint az azokhoz fűzött megjegyzésekkel és ortográfiai változatokkal együtt adok meg – a következőkkel találkozhat az olvasó: *Rétfalu* („hivattatott elébb Révfalunak”), *Révfalu* vagy *Réthfalu*, *Sziget* (Rétfalutól északra a Dráván), *Falu helyly* (a rétfalusiak első lakhelye a Dráva-parton) stb. *len vető s’ termő helyly* (Falu helyly mikrotoponima mint korábban elhagyott terület), *Dráva Szigettye* (Falu helylytől „nap kelet felé, mint egy dűlő földnyire”).

3.2. Az anyakönyvbe bejegyzett falutörténet alapján csupán hozzávetőleges támpontok állnak rendelkezésünkre a Dömény József által említett mikrotoponimák lokalizálásához. Beazonosításukhoz éppen ezért igyekeztem a falumonográfia keletkezéséhez időben közel(ebb) eső térképeket is segítségül hívni. Hat olyan kartogramot használtam fel, amelyek manapság már digitalizálva is elérhetők az Arcanum-adatbázisban. Ezek kezdőszavuk szerint

¹ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 129. - No. 013.

betűrendbe szedve a következők voltak: 1. Habsburg Birodalom III. katonai felmérése (1869–1887); 2. Horvátország és Szlavónia második katonai felmérése (1865–1869); 3. Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés; 4. Magyarország első katonai felmérése (1782–1785); 5. Magyarország harmadik katonai felmérése (1869–1887); 6. Szlavónia első katonai felmérése (1781–1783). A térképek elkészültét egy-egy időintervallum alapján tartjuk nyilván. Közöttük esetenként időbelileg több-kevesebb átfedést találunk. A rajtuk található különféle lokuszok felmérése a dolog természetéből fakadóan azonban egy bizonyos időpontban történ(het)et meg, azaz a térkép egyes adatait elvileg állapotszerűen kezelhetnénk, ha tudnák, mikor vették föl azokat. Az alábbiakban értelemszerűen nem a kartogramok időbelisége, hanem a tanulmány belső logikája szerint veszem sorra azok tárgyalását.

3.2.1. Elsőként Magyarország első katonai felmérését hívom segítségül. Noha Rétfalut ekkor már szlavóniai helységgként egyértelműen a Dráva jobb partján leljük meg, azt a kartográfus ennek ellenére feltüntette a térképen, és pedig templomának piktogramjával jelezve annak hozzávetőleges földrajzi helyzetét. A térkép alapnyelve német, a folyókat mégis latinul tüntetik fel. A települések és a mikrotoponimák megnevezése viszont többnyire a helyi beszélőközösség névhasználatához igazodik. Esetünkben ezzel magyarázhatjuk, hogy Eszék (ortográfiája a térképen: *E[s]zek*) városrészei gyaníthatóan a korabeli nyelvhasználatra hagyatkozva *Ober Waros*, illetőleg *Unter Waros* alakban lettek papírra vetve. Rétfalut a kartográfus – vélhetőleg – az akkori kiejtéshez igazodva *Rid Faluként* rögzítette. A Dráva medervonalában piros vonallal jelezték Szlavónia és Magyarország határát. Ami a mi szempontunkból feltűnő, hogy a térségben akkortájt szelíden kanyargó folyó medrében hat szigetek is felfedezhető. Kettő Rétfalu és Eszék-Felsőváros vonalában, négy pedig Eszék-Alsóvárostól keletre. Már e helyütt is jelzem, hogy a hordalékszigetek korabeli meglétének a tényét alább majd a Dömény-féle falumonográfia egyik helynevének lokalizálásához fogjuk segítségül hívni.

3.2.2. Az 1781–1783 között Szlavóniáról az első katonai felmérésekor készült térkép Rétfalu szempontjából értelemszerűen sokkal részletgazdagabb. A *D.(orf) Ritfalu* felirat mellett a település korabeli alaprajza is szemünk elé tárul. Általa ugyancsak jól elkülöníthetően látszanak a Magyarrétfalutól délebbre elterülő településrész, Németrétfalu házsorai. A kartográfus a két településrészt megnevezésükkor egyként kezeli (*D. Ritfalu*). A Drávának ezen a szakaszán azonban már csak három zátonyszerű sziget fedezhető fel. Az egyiket az *Ober Varos Esseg* felirattól északra található egyenesben (ezzel Magyarország első katonai felmérésekor is találkozhattunk), a másik kettőt az *Unter Varos* felirattól északnyugatra, valamint délkeletre találjuk. A térképfelület alaposabb szemrevételezésekor a folyó Rétfalutól északra eső kanyarulatában két, magyar nyelvű mikrotoponimát is felfedezhetünk: *Fuzes* (sic!) és *Falu-helij* (sic!). A második jelentőségére, valamint ortográfiájára ugyancsak alább fogok visszatérni.

Rétfalu környezetében ekkortájt csak helyel-közzel lehet felfedezni magyar(os) földrajzi neveket. Ez a tény közvetetten a magyarság török időkbeli

megfogyatkozására, majd az így keletkezett űrt későbbiekben betöltő más nyelvű népesség beköltözésére enged következtetni. Megjegyzendő: a nyelvész számára a magyar(os) nyelvi alkatú toponimák sem feltétlenül jelentik, hogy a térkép rajzolásakor kizárólag magyarok használ(hat)ták azokat, hiszen akár a térséget újonnan benépesítő lakosság magyarból szlávba (közelebbről valószínűleg: horvátba/szerbbe) átkerült nyelvi kölcsönzéseként is tekinthetünk rájuk. Rétfalutól nyugatra találjuk a magyar(os) hangzású *Dologos-t*, *Mocsar-t*, *Somogy-ot*, *Szallas-t* stb. Ugyanitt szláv, ritkábban német ajkon használatos hibrid kalkokat is felfedezhetünk, amelyeknek egyik eleme gyaníthatóan a magyarból eredeztethető (pl. *Veliki Rit*, *Dugo Mezevo Morast Kologijvar* (sic!); *Zwerzl gatja Pod Ritom*; stb.)

1. kép Rétfalu környéke Horvátország és Szlavónia második katonai felmérésekor (1865–1869)

3.2.3. Az 1865–1869 között Horvátországról és Szlavóniáról készült második katonai felmérés térképe az előzőnél lényegesen gazdagabb magyar vagy magyarból eredeztethető és/vagy magyarban használatos, illetőleg magyar változattal is rendelkező földrajzi nevekben. Mindenekelőtt Rétfalut a Drávától elválasztó nagy kiterjedésű *Rit* érdemel figyelmet. Rajta kívül a következő toponimákat találjuk: *Andrašy*, *Harsád* és *Harsad*, *Czikab*,¹ *Körekvögy*, *Ambrosfalva*, *Vörösed*, *Csempö*, *Kenderhat*, *Lanykerek*, *Nagy Megye*, *Szorok*; *Jurfalu*; *Katzritkas*; *Szanko*. Közülük *Vörösed*-et az 1702-es oklevélben is felfedezhetjük.² Az utóbbiban említett, katonai térképre felvett *Szanko* pedig *Szánk* alakban köszön vissza a 18. század eleji oklevélben. Ezek tehát a 18. század folyamán élő mikro- és/vagy makrotoponimák lehettek.³

¹ A *cibak* hajdan katonák számára készült kétszersült tréfás megnevezése, jelentése tkp. 'száraz kenyér'. A névadás motivációja megfelelő támpontok híján számomra ismeretlen.

² Vö. BENCZE 1894. 255.; Az 1702-es conscriptioban Rétfalu öt határvidékét a következő mikrotoponimákkal adják meg: *Szánk*, *Illíásd*, *Vörösed*, *Csapa*, *Jákófalu*.

³ Képzésmódja alapján egyéb támpontok híján nem dönthető el egyértelműen, hogy

3.2.4. A Magyar Királyság területéről 1819–1869 között felvett kartogram térségbeli szelvénye a Dráva jobb partján már egyáltalán nem tünteti fel a Szlavóniához tartozó településeket. Hordalékszigeteket is csak *Kronenwerk*-től kissé keletebbre találunk rajta. Éspedig a két nyelven megadott *Eugendorf* ~ (*Eugenfalú*) alatti enyhébb jobb, majd az azt követő bal, illetőleg az attól kissé távolabb található *Erdő alja* mikrotoponima tőszomszédságában lévő jobb kanyar környezetében jelzik őket a folyó itteni szakaszán.

3.2.5. A hordalékszigetek megfoggyatkozásával kapcsolatban tudnunk kell, hogy a Dráva szabályozása II. József uralkodása alatt, 1787-ben vette kezdetét.¹ Az 1869–1887 között a Habsburg Birodalom területén készült III. katonai felmérés térségi térképe már arról tanúskodik, hogy a Rétfalu fölötti folyószakaszon megtörtént a kanyarok átvágása. Ekkortól a víz lefolyásának meggyorsításával lényegileg a kavicszátonyok kialakulásának lehetőségét is minimalizálták.

4. A továbbiakban célszerűnek tűnik a katonai térképekről leolvasott helynévi információkat a Dömény József által írt falutörténetből veendő idézetekkel összevetni.

4.1. Mielőtt erre sor kerülne, vessünk egy pillantást a falutörténetet bevezető pár mondatra! Ezekben Derecskei István tiszteletes sorai a következőképpen köszöntik az olvasót (egyúttal azt is tudtunkra adva, miként és kinek a tollából született az általa a matrikulába bemásolt iromány): „*Iliriában*² helylyheztetett Réthfaluról való emlékezetes dólgek, mellyeket Tiszt. Tudós Dömény Jósef Uram ezen Ekklesiának Hűséges Lelki Pásztorá, egy néhány Esztendőök alatt, gondos szorgalmatossággal jegyeztetett; Az után Pedig Veresmarti Prédikátorságában és a' Külső Baranyai V. T. Seniorságában rendbe szedvén írásba ki botsátott 1778 Eszt.” A felkonferálás tehát mindjárt három toponimát tartalmaz: két nagyobb földrajzi egységét (*Iliria*, *Baranya vármegye*), illetőleg magának a településnek a nevét (és pedig *Réthfalu* alakban).

4.2.1. Az első pontban Dömény József a település hozzávetőleges lokalizálásán túl annak névmagyarozatával is foglalkozik. Mindjárt a felvezető sorokban ezt olvashatjuk: „*1. Rétfalu melly most fekszik a' Dráva vize mellett Eszéken felyül egy vagy két dűllő földdel, hivattatott elébb Révfulunak, hihető hogy ottan rév volt. Azután az áradások miatt elrétesedett*”. Nem meglepő, hogy a szerző az élőszóbeli forrásaira hagyatkozva elsősorban a népetimológias magyarázat elfogadása felé hajlik, jóllehet a fentebb idézett bekezdés utolsó mondata összhangban van azzal, amit a névfejtéssel kapcsolatban Kázmér Miklósnál [azaz a *falu* utótagú település helyét jelzői értékű másik helynévvel határozza meg: *Rétfalu*

a horvát ajkon megrövidült magyar -ó beceképzőt vagy a szláv nyelvekre jellemző, semleges nemre utaló -o koncovkát kell-e keresnünk rajta.

¹ REMENYIK 2005. 183.

² Illírián az ókori történelmi hagyomány szerint eredendően a Balkán-félsziget északnyugati részét magába foglaló régiót értették, amelynek egy kisebb szeletét képezte a mai Horvátország területe.

(< *Rétifalu*)],¹ illetőleg azzal is, amit utóbb a Kiss Lajos-féle kézikönyvben az etimon magyarázataként olvashatunk: azaz 'kaszáló, legelő, vizenyős terület'.² Egyébiránt a tanulmányhoz felhasznált katonai felmérések részletgazdag térképei is jelzik, hogy a falu és a Dráva közötti hol keskenyebb, hol meg szélesebb földsávot elöntő víz a török utáni időktől is rendszeresen vizenyőssé tette a területet. A folyó bal partján viszont – tehát Rétfaluvál átellenben – egyetlen katonai térkép sem jelölt olyan települést, amely indokolta volna, hogy rév segítségével kelljen kapcsolatot teremteni a Dráva túlsó partján élőkkel. Ehhez egyébként is természetes összeköttetést biztosít(hat)ott volna a falutól nem túl távoli, északkeletre található eszéki híd. A névféjtéssel kapcsolatban csupán érdekességgént említem: Pesty Frigyes is utal rá, hogy „a Dráva melletti, Eszékkal szomszédos” Rétfalut egy 1398-as forrásban *Révfaluként* lelhetjük meg.³ Gyanítható, hogy Dömény József ez utóbbi oklevelet nem ismerhette. Az tehát, hogy a falu nevének eredetét a *rév* földrajzi köznévvel hozza összefüggésbe, a helybeliektől átvett szóértelmesítéssel magyarázhatjuk.

4.2.2. Noha Dömény József a monográfiához felhasznált forrásait nem nevezi meg, minden bizonnyal arról is a népi emlékezetre hagyatkozva szól, hogy a falu népének milyen viszontagságosak voltak a hódoltság korától a mögöttük tudható századok. Erről ezt olvashatjuk: „2., *Sok változásokon fordult meg eleitől fogva, a' sok féle ellenségek' s kóborlók miatt, ugymint Török, Német, Rác, Kurutz és haramiák miatt, úgy hogy sok több Magyar helységek el is pusztultanak.*” Ezekről részletesebb felsorolást is kapunk a szerzőtől, amikor így folytatja: „3. *Amellyek egészen elpusztultanak ezek: Oroszi, Betzencz, Jaka-falva, Györgyfalva, Tolmány, Lanka, Mosony, Baja-falva, Újfal, Nebosza, Szőcs, Szőlőske, Kölgyes, Thamási, Szerőcze*”. Érdekes egy pillantást vetnünk a falutörténetben is hivatkozott Lampe-féle⁴ munka településneveinek térségbeli listájára. Lampe Rétfalu szűkebb-tágabb környezetéből tizenöt református falut említ. Ezek az eredeti közlés sorrendjét megtartva a következők: *Oroszi, Betzencz, Jaka-falva, Györgyfalva, Tolmány, Lanka, Mosony, Baja-falva, Újfal, Nebosza, Szőcs, Szőlőske, Kölgyes, Thamási, Szerőcze, Torda-falva*.⁵ Dömény és Lampe felsorolásban is

¹ KÁZMÉR 1970. 44, 143.

² KISS 1988/2. 411.

³ PESTY 1880. 334.

⁴ A história szerzője eredendően nem Friedrich Adolphe Lampe, hanem az 1685-től a leideni, majd a franekeri egyetemen tanult, majd hazatérte után református lelkészként tevékenykedő Debreczeni Ember Pál, akinek a kéziratát halála után veje küldte el Utrechtbe Lampénak. Az utrechti egyháztörténész az eredeti szövegből több önálló szakaszt kihagyva, illetőleg csak kivonatossan felhasználva – pl. a külföldön tanuló protestáns diákok jegyzéke; a magyarországi eretnekekről szóló fejezet stb. – a művet 1728-ban saját neve alatt adta nyomdába. Vö. ZOVÁNYI 1977. 137–138.; Azt, hogy Debreczeni Ember Pál mikor készült el az eredeti kézirrattal, nem tudjuk, de műveinek kronológiájából sejthető, hogy hozzávetőlegesen a 18. század eleji magyarországi és erdélyi református egyház státusát rögzítette.

⁵ Vö. LAMPE 1728. 677.

megtaláljuk *Jaka-falvát, Tolmányt, Lankát, Mosonyt, Baja-falvát, Neboszá, Szőcsöt és Kölgyst*. Kutatásaim során megfigyelhettem, hogy az elpusztult falvak egy részének emlékét a két szerző munkáján túl a térség anyakönyveinek lapjaira feljegyzett, valamint síremlékeire/sírköveire rótt 'onnan/oda való' jelentésben használatos családnevek is megőrizték az utókornak.¹ Elemző bemutatásuk egy másik tanulmány feladata lesz majd. E helyütt be kell érünk néhány jellegzetes, pusztá helynevet tartalmazó, illetőleg -i képzővel ellátott, egyértelműen magyarban keletkezett családnév citálásával: pl. *Szank ~ Szánk; Erdélyi, Haraszi, Kopácsi, Szanki ~ Szánki, Sz.(ent)Királyi, Sz.(ent)Lászlói, Szőlőskei*; stb. A *Szank ~ Szánk* típus esetében az sem zárható ki teljességgel, hogy az idők során lekop(hat)ott róla a névvégi -i képző.

4.2.3. Friedrich Lampe írása alapján az a tény sem kerülheti el a figyelmünket, hogy nála *Rétfalu* neve mellett ott találjuk a latin nyelvű zárójeles megjegyzést: *in inſula*, azaz 'szigeten'.²

4.2.4. Dömény a falubeli öregek elbeszélései alapján arról is tudósítja az olvasót, hogy *Kaporna, Dopsza, Csapa, Petri, Erdőd, Sz.György* (Szentgyörgy) esetében az ottani magyarok a török időkben kényszerűen hagyták el a lakhelyüket és/vagy keveredtek az oda beköltöző más nemzetiségű és vallású lakosokkal.³ Egyébiránt *Petri*-t és *Sz.György*-öt Lampe históriája is Baranya vármegyei református gyülekezeteknek helyt adó településekként tartja nyilván.⁴ Jóllehet a kéziratnak szerzője meglehetősen homályosan fogalmaz, mégis sejthető, hogy az oszmán uralom alatt megmaradt falvak számbavételekor a magyarságukat, és/vagy református vallásukat megtartó településekről esik szó. Közülük első helyen említi *Rétfalu*-t, majd *Petres-t, Haraszi-t, Sz.(ent) László-t, Kórógy-ot, Tordintzá-t* és *Antin-t* is szóba hozza. A két utóbbi lakóiról megjegyzi, hogy az „utolsók Rácz Nemzetű Reformátusok voltak eddig, kiknek magok nyelveken Tanító Papjok volt s' azon nemű régen, most nincsen, mikor szűnt meg, nem tudatik, hihető a' Török járáskor. Már most ezek fogyogatnak, és más Vallásúakkal szaporittatnak, mivel Papjok nintsen. Nem is lehet a' tilalom miatt, jóllehet tarthatnának, annyi számmal vagynak”.

4.2.5. A 6. pontban Dömény történetmondásából – a régi öregek elbeszéléseire hagyatkozva – arra is magyarázatot kapunk, miként olvasztotta magába *Rétfalu* népessége a török elől menekülő környékbeli települések lakosait. Erről ezt olvashatjuk: „Mert sok más Magyar Hellységek el pusztulván, sokféle ellenségek miatt, ide jöttek lakni. Én ezt magam hallottam azoktól, a'kiknek Eleik s' Attyaik, az elpusztult falukban laktanak”. Mivel más források alapján tudjuk, hogy a rétfalusiak a 18. század utolsó harmadában még szinte alig keveredtek más nemzetiségű és vallású népességgel, ezért gyanítható, hogy a török elől ide menekülők döntően magyar ajkú reformátusok lehettek.

¹ A terminológiára lásd HAJDÚ 2010. 24.

² LAMPE 1728. 677.

³ Az eredeti forrásban a helyneveket tartalmazó szöveg így hangzik: „4., A'mellyekben más Nemzettségek mentenek, s' Vallásuak /:a'mennyire lehetett végére menni:/ ezek: *Kaporna, Dopsza, Csapa, Petri, Erdőd, Sz.György*”.

⁴ LAMPE 1728. 677.

4.2.5.1. A Dráva tőszomszédságában lévő falu helyének háromszori változtatása kapcsán egy olyan toponima is szóba kerül, amely egy későbbi katonai térképen is feltűnik. Ez utóbbit a régi öregek csak *Falu hely*ként emlegették. Ezt Dömény Józsefnek a népi emlékezet közvetlenül a Dráva partjára lokalizálta, amelynek nyomait állítása szerint maga is saját szemével látta.¹

Szlavónia első katonai felmérésekor (1781–1783) a térképész – nem tudni, milyen megfontolásból – *Falu hely*-nek (sic!) jegyzi fel. A korabeli magyar írás-gyakorlat ismeretében tudjuk, hogy az *ŷ* graféma használatával téves utalással van dolgunk, hiszen a magyar nyelvérzék alapján a betűnek nem [i] az olvasata. Valójában digráfot, vagyis a magyarban kétjegyű betűnek számító *ly*-t kellett volna használni. Helyes olvasata tehát: [faluhely] lenne. Továbbá gyanítható, hogy a korábbi lakhelynek számító *len vető s' termő hely*y a Dömény-féle történetírás korában a másikkal párhuzamosan használt külterületi mikrotoponima lehetett, ám az 1781–1783 között készült katonai térképen történő mellőzése alapján nem járhatunk messze az igazságtól, ha arra következtethetünk, hogy a kartogram készítésének idejére a *Faluhely* használata kiszoríthatta a másikat.

4.2.5.2. Amikor a rétfalusiak a környéket feldúló hadak elől menekülve *Faluhely*-et elhagyták, átmenetileg a Dráva egyik szigetén próbáltak menedéket lelteni. Ezzel kapcsolatban Döménynél a következőket olvashatjuk: „*Itt nem lakhatóan a' Törökökkel való hadakozások, vagy azoktól, s' Rácoktól, és Kurutzoktól lett rablások miatt, és pusztítások miatt, innen mentenek lakni, alább nap kelet felé, mint egy dűlő földnyire, a' Dráva Szigettyébe. Ma is sok nyomai vagynak az ott való lakások(na)k*”.

Jóllehet a folyó szabályozása előtt a Dráva medre gyakran változtathatta a helyét, s ezzel párhuzamosan pedig a hordalékszigetek státusa sem lehetett állandó. Nem zárható ki teljességgel, hogy a Dömény által a *Faluhely*től „*nap kelet felé, mint egy dűlő földnyire*” lokalizált „*Dráva Szigettye*” utólag arrafelé keresendő, ahol egy kisebb hordalékszigetet az 1781–1783 között készült Szlavóniai térképen feltüntettek. A 2. ábrán további két mikrotoponimát is felfedezhetünk. A *Falu-hely*-től keletebbre található *Fuzes* [füzes] a magyarból, az attól délnyugatra lévő *Mutsita* [mučita] pedig valószínűleg a horvátból eredeztethető. Az utóbbi etimonja első pillantásra talán a 'gyötrődik' közszoji jelentéssel hozható összefüggésbe.

4.2.5.3. Az, amit Dömény Józseftől a falu második és harmadik lakhelyének hollétéről megtudunk, nagy vonalaiban a későbbi katonai térképek alapján is igazolható. Amint fentebb láthattuk, a folyó medervonalának kisebb-nagyobb változása gyakori lehetett a régiségben. Ennek igazolására elég, ha röpké pillantást vetünk az 1781–1783 közötti első katonai felmérés szlavóniai, valamint az 1819–1869 között a Magyar Királyság területéről készült második katonai felmérés Eszék környékén készült térképszelvényeire (lásd: 2. és 3. kép). A

¹ A falutörténet hivatkozott része a következő: „7., *De ugyan tsak e' sem vólt egészszen bátorságos, mind az Ellenségek, mind a' kárt okozó Dráva viz áradások miatt. A' honnan nevezetesen három 3. helyeken változott. 1., Vólt éppen a Dráva parton; mellyet ma is Falu helynek hivnak' de most len vető s' termő hely*”.

2. kép Rétfalva és környéke Szlavónia első katonai felmérésekor (1781–1783)

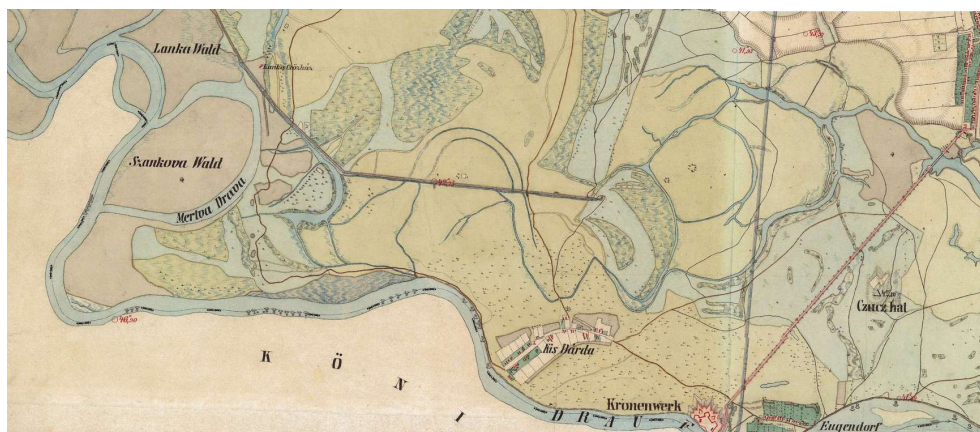
szlavóniaiain jól kivehető a Dráva Rétfalva környéki két kisebb mellékága; a magyarországin a Drávának a Rétfalutól északnyugatra található egyik, *Mertva* *Drava*-ként jelölt holtága.

Habár a Dráva szabályozása, amint fentebb említettem, már II. József uralkodása idején, 1784-ben kezdetét vette, a folyó eszéki és rétfalusi szakaszán a Habsburg Birodalom területén 1869–1887 között készült III. katonai felmérés, valamint az 1869–1887 között Magyarországról felvett harmadik katonai felmérés vonatkozó térképszelvényén is még karakteresen kirajzolódnak a Dráva holt- és mellékágai, valamint a meglehetősen hektikus, hol szelídebb, hol megszesélyesebb folyókanyarulatok. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a folyó Eszéktől délre eső szakára csak 1904-ben készült el a szabályozás, amely Varasdig tette volna hajózásra alkalmassá a folyómedret. Ennek fedezetét az 1908. évi XLIX. törvénycikk alapján biztosították volna. A munkálatok a többszöri tervmódosítások közepette ugyan elkezdődtek, de 1915. november 27-én a tervezett hajóút második szakaszának megépítése is leállt.¹ Az Eszék fölötti folyószakasz kiegyenesítésére csak jóval később került sor.

4.2.5.4. Az elmondottak alapján nem nehéz elképzelni, hogy Rétfalva hajdani lakói a Dráva hordalékszigetéről egy idő múlva elköltöztvén nem a folyó jobb, hanem bal partján keresték a boldogulásukat. Erről Dömény a következőképpen számolt be: „8., Ez a' II. dik t.i. Szigetben való lakások sem vólt alkalmatos helyyek, a' soká való maradásra. Mert itt is a' Dráva áradásai miatt sok károkat vallottanak. Jóllehet ugyan, az ellenségtől valamennyire bátorságosabb vólt, a' Lakások ott, de a' viz miatt nem lehetett. Vólt ott nékik Papjok is, kit hívtak Kiss Papnak. Ennek idejében meg is égett a' Falu. Akkor a' Dráva nagyobb részént innen folyt. Ez az oka talán hogy Rétfalva a' Lámpe Historiájában' nem a' Slávoniai, hanem Baranyai Ekklesiakhhoz számláltatik. De mostan túl foly Magyar Ország felé, sőt a' Drávának innen, még nyoma is alig láttzik. Ott való lakózások(na)k jeleit láttam magam is /: Nro 7 .:). Ez az itt való lakások esett, a' Török lakás, járás, és a' Ráczok pusztítások idején, de esztendeit nem lehet kinyomozni, és meddig laktak”.

¹ Vö. REMENYIK 2005. 188.

4.2.5.5. Az 1865–1869 között Horvátország és Szlavónia területéről készült második katonai felmérés térképén Rétfalutól délebbre is találkozni magyar vagy magyarból származó helynevekkel. E helyütt nemcsak a másik három kelet-szlavóniai magyar falura – Harasztira, Szentlászlóra, valamint Kórógyra – és közvetlen környékükre kell gondolnunk. Ivanovac (a térképen zárójelesen *Deutsch Deržavica*-ként is megadva) tőszomszédságában nyugat-délnyugati irányban találjuk a következőket: *Močvár*, *Kologyvár* (az utóbbi nagyobb területi egység megnevezésére); *Kologyvár* (magának Kórógy várának a jelölésére); *Szalay P.*; Ivanovac és Antunovac között; az utóbbit közvetlen közelében a *Nagy P.* térképi felvételét.

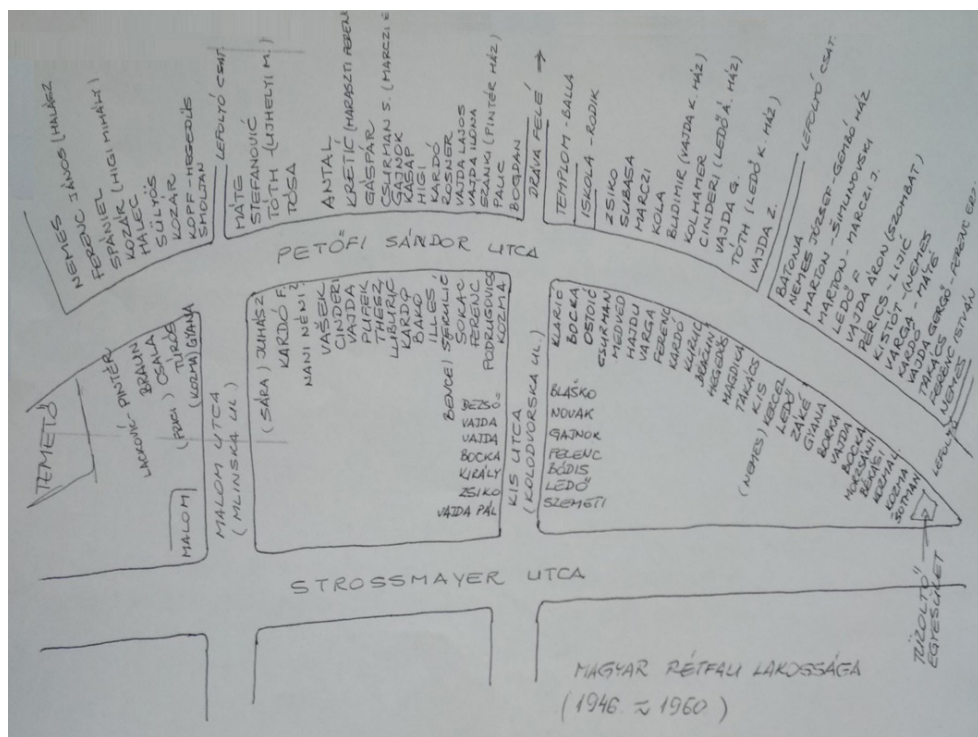

3. kép Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés

4.2.6. A tanulmánynak ezt a fejezetét egy 1946 és hozzávetőlegesen 1960 közötti állapotsort tükröző, kézzel készült rétfalusi belterületi térképpel zárom. A kartogramot 2019-es kutatóútam során Magdika Dánieltől, az eszék-rétfalusi Népkör Magyar Kultúregyesületének hajdani elnökétől kaptam, aki emlékezetére hagyatkozva vetette papírra – a családfők vezetéknévét megadva – a Magyarrétfalu főutcája mentén egymás mellett sorakozó háztartásokat. A névtanosok számára valóságos kincsről van szó, hiszen a református temető sírköveivel, valamint a korabeli, református parókia levéltárában őrzött anyakönyvekkel együtt jó kiindulási alapot teremt a 20. század végi rétfalusi családnevek kutatásához.

5. A dolgozat utolsó részében a fentiek gondolatvezetésétől látszólag eltérően a legrégebbiről ránk maradt rétfalusi anyakönyvben fellelhető helynevek ürügyén szemezgetek a házasságkötésekkel kapcsolatos bejegyzésekből.

5.1. Mielőtt erre sor kerülne, fontosnak tartom megemlíteni, hogy a horvátországi Baranya megyei, illetőleg kelet-szlavóniai kutatásaim során jó néhány magyarlakta településre eljutottam. Kelet-Szlavóniában pedig digitális fényképek segítségével teljeskörűen dokumentáltam Kórógy, Haraszt, Szentlászló és Rétfalu temetőinek sírfeliratait. Ugyanerre törekedtem a Baranya-

4. kép Magyarórfalu lakossága az 1946 és 1960 közötti időszakban

háromszög több falujában is, mindenekelőtt Bellyén, Csúzán, Dárdán, Darócon, Hercegszőlősen, Kiskőszegen, Kopácson, Kőn, Laskón, Sepsén és Vörösmarton. Már akkor föltűnt, hogy mennyi olyan családnévvel találkozni a sírköveken, amelyek leginkább a régió egy-egy falujához köthetőek, de időről időre a szóban forgó települések síremlékein is helyel-közzel vissza-visszaköszöntek.

Emellett a fentebb említett helységek ezredforduló utáni nyelvi tájképét is tanulmányoztam. Rétfaluban pedig – a kezdetektől napjainkig – a református levéltár összes anyakönyvét és fellelhető egyéb dokumentációját digitális fényképek segítségével rögzítettem. Időközben ugyanitt a legrégibb matrikula feldolgozását is elkezdtem. Ennek során figyeltem fel arra, hogy már a 18. század közepétől is milyen erőteljesen érvényesült a rétfalusi lakosság körében a közösségi elvárás, hogy felekezetiileg – és alapvetően ezzel összefüggésben nyelvi-etnikai szempontból is – endogám házasságban éljenek. A falu közvetlen környezetében ugyanis régtől döntően római katolikus horvátok, utóbb németek, kisebb részben ortodox szerbek éltek.

5.2. Köztudott, hogy az osztrák örökös tartományok területén Mária Terézia korától a református egyház híveinek a római katolikus vallású féllal házasságra lépve elvileg reverzálist kellett (volna) adniuk.¹ II. József uralkodásának idején

¹ Vö. NEMES 2011. 22.

a diéta az 1790/1791. évi XXVI. törvénycikk 15. §-ában úgy rendelkezett,¹ hogy a vegyes házasságból született gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását.

5.3. Ahhoz, hogy a tanulmányom címében megjelölt helyneves témához igazodni tudjak, a továbbiakban a kutatásnak csupán annak a szeletébe nyújtok némi bepillantást, amelyben a házasulandók anyakönyvéből gyűjtöttem ki a leendő arák és családfők lakhelyét és/vagy a házasságkötések helyét. Ehhez kiváló támpontul szolgáltak az első anyakönyvnek azok a lapjai, amelyek 1758-tól a házasságkötések tényét rögzítették.² Ezek a házasulandók szüleinek család- és keresztnévén (özvegyasszonyok esetében a házasságban viselt nevük), valamint a jegyesek keresztnévén kívül minden esetben pontosan megadták az utóbbiak lakhelyéül szolgáló település nevét is. A toponimák többségét magyarul/magyarosan jegyezték be. A hosszabb településneveket rövidítették (pl. Sz. László ~ Sz. Lászlo, H.(erceg) Szöllős; néha az ejtéshez igazodva nyelvjárási alakban, pl. Sz. Lászlai). Csak elvétve találkozunk latinos formákkal, pl. Sz. Laszloiensis.³ Az ejtés úzusához igazodnak a következők: Bölyye ~ Belle (azaz: Bellye), Kű (azaz: Kő), ritkábban Keő⁴ (azaz: Kő), Veresmart (azaz: Vörösmart) stb. Az is előfordult, hogy alkalmanként a korábbi lakhely(ek)et is megadták, mint pl. a következő, 1783-as keltezésű bejegyzésben: „Kórógyon Született s nevelkedett, de most kevés ideig Kopácson Szolgált Nőtelen Ifjú Varga János vette ugyan itt Helységünkből Varga Istvánné /: Prajsz :/ h.(ajadon) L.(eányát) Évát Esküdtek 19^{dik} O(cto)bris”.

5.4. Arra nézvést, hogy mennyire fontosnak tartották az endogám frigyeket, tanulságosnak tűnik egy 1762-es feljegyzést citálni: „Tordintzai Lukodin Péter nőtelen s Rátz vagy Tót Nemzetű ugyan s.(zláv) Iliriy, de Reformatus vette feleségül magának Rétfaluból Nemes György hajadon Leányát, Susánnátt. 1762. 17.

¹ „A vegyes házasságokból, melyek mindenkor a katholikus lelkészek előtt lesznek kötendő, a melyek ellen azonban bármely akadályt akármilyen szín alatt emelni tilos legyen származott és származandó gyermekek, ha az atya katholikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya katholikus, akkor csak a fiugyermekek követhessék atyjok vallását”. Jogtár, 1790/1791. évi XXVI. tc. 15. §

² A szóban forgó rész az anyakönyv 61. oldalán a következő fejléccel kezdődik: „Második Rész. A Meg Házasodott Személyekről”. Az 1788-as május 12-i bejegyzés után a 83. oldalon a házasulandókról szóló rész félbeszakad. Folytatását kis megszakítással immár számozatlan lapokon találjuk.

³ Ez esetben a Szent- előtag magyarból történő rövidítése és az utótag sz grafémája következetlenséget takar a latinizált utótag mellett.

⁴ Az 1783-as, 43. sorszámú bejegyzésben: „Keőben lakozott Kiss Sámuel özvegy ember vette Helységünkben Burnáz Mihály Özvegyét Mikocsa Ilonát. Meg Esküdtek 22^a Janu-ary”. Csupán adalékként említem a településnév eő-s írásmódjával kapcsolatban, hogy Ördög Ferenc Zala megyei vizsgálatai alapján tudjuk: az /ő/ hang névkezdő helyzetbeli eő-s, eő-s, őő-s jelölés az ottani 18. századi családnévanyagban meglehetősen elterjedt írásgyakorlatnak számított. Vö. ÖRDÖG 2008. 280.; Nem téveszthetjük szem elől, hogy Zala megye a magyar nyelvterületnek a dél-dunántúli régiójában helyezkedik el, hasonlóan Baranyához.

febr.” Ennek háttereként tudni kell, hogy Tordinci (magyarul: Tard, utóbb Val-kótard) az egyetlen olyan horvátországi község, ahol a református egyház tagjai manapság is horvát nemzetiségűeknek vallják magukat.¹ Az általam vizsgált időszakban a szóban forgó adaton kívül csupán egy másik, 1758. január 22-i, Dömény József szignójával ellátott bejegyzésben találtam utalást arra, hogy etnikailag vegyes házasság kötött. Ez esetben a rétfalusi Nemes Juditot a Tordincin lakó Markó Mihály – aki a zárójeles közbevetés szerint Martinus Markó fia – vette feleségül. A latin nyelvű zárójeles utalás az apa nevének említésén túl itt is egyértelművé teszi, hogy az ifjú férj közelebbről meg nem nevezett szláv gyökerekkel rendelkezik.

5.5. Mielőtt a házasulandókkal kapcsolatban kigyűjtött helységneveket táblázatba foglalva összesítenénk, érdemes némi szemezgetéssel a bejegyzések közül néhányat alaposabban szemügyre venni.

5.5.1. Elsőként egy olyan, 1779-es keltezésű szövegrészt idézek, amelyből az akkori tanító házasságkötéséről értesülünk. Benne a következőt olvashatjuk: „*Ekklésiánknak Becs.(es) Oskola Mestere Balog István nőtelen Ifjú vette feleségül N:Harsányból Kerekes Ferencz h.(ajadon) l.(eányát) Annát. Meg Esküdtek 25^{dik} Mart. (ii)*”. A rövidítést tartalmazó N:Harsány feloldása: Nagyharsány. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó település nincs két-három napi járóföldnél messzebbre Rétfalutól, ám a vizsgált időszakban csak a gyülekezet prominensebb tagjai hoztak maguknak ilyen távolságból házastársat.

5.5.2. Amint fentebb már említettem, a falu lakosai között számos olyan személyről tudunk, akik más településről költöztek ide. Nem egy olyan bejegyzéssel találkozni, amelyben a prédikátor pontosan megnevezi, honnan származik az illető. Erre hozom példaként az egyik 1788-as adatsort, amelynek latin nyelvű zárómondatából arról is értesülünk, kik voltak a tanúk. Íme: „*H.Szőllősről Lakni ide Szakadt Tihanyi István nőtelen ifju /: Kiis Született 1761^{dik} eszt.(endő) 9. May Mólnár Mihály, Hegedűs István, Kováts András Kereszt.(szülő) Attyák jelen léteken /: jegyzette magának jövőendőbeli Házas Társul Helységünkben Lakó néhai Gáspár János hajadon L.(eányát) Juditot, Kik is háromszor hirdettétvén, u. m. 28^a 7bris² 5^a et 12^a 8bris³ Meg esküttének 13^a Octobr. Coram testiban Joan.(es) Bakó, St.(ephanus) Gyana et Joan.(es) Gyana*”.⁴ A férjjelölt Tihanyi István a kor úzusa szerint a rövidítésként megadott Hercegszöllősről került Rétfaluba.

¹ 1551-ben Tordincin tartották a szlavóniai református egyházközségek zsinatát. Az oszmán uralom alóli 1691-es felszabadulás után sok református áttért a katolikus hitre. Vö. KRLEŽA 2013–2024.; A község horvát ajkú protestáns gyülekezete 2001. május 24-ig a Horvátországi Református Keresztyén Kálvini Egyház keretein belül tevékenykedett, de a horvátországi református felekezeten belüli konfliktusoknak köszönhetőn a kiválás mellett döntöttek, és vele párhuzamosan Tordinci székhellyel megalapították Horvátországi Protestáns Református Keresztyén Egyházat (Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatsko). Lásd HREÁKT 1993–2015.

² Septembris

³ Octobris

⁴ ‘Bakó János, Gyana István és Gyana János tanúskodtak’.

5.5.3. A matrikulát vezető lelkész néha annak is szükségét érezte, hogy azt is megjelölje, mely vármegye fennhatósága alá tartozott akkoriban egy-egy helység. Erre találunk példát az 1888-as év 10. sorszámot viselő bejegyzésében: „Szerém Vármegyében Kórógyon Lakó özvegy Bentye János jegyzette magának jövőendőbeli házastársul itt Rétfaluban Lakó Néhai Haraszti János Özvegyét Keresztes Annát; meg esküttek 26 Mártj (Martii) Coram testiban Steph.(anus) Haraszti Senior, et St.(ephanus) Haraszti juniores”.

5.5.4. Az 1789. január 14-én kelt bejegyzés adatsorából az is sejthető, hogy az akkori oskolamester az eljegyzését a Rétfalutól Hercegszöllősnél is távolabbi Vörösmarton tartotta, de a lakhelyének számító Rétfaluban vezette oltár elé a mátkáját. „Helységünk Oskola Mestere Biró Sámuel jegyzette Veresmarton Néhai Tiszteletes Vetsei Pál Uram Árova h.(ajadon) L.(eányát) Susánnát 14 oct(obris). Esküttek 14 Jan.(uarii)”.

5.5.5. Földrajzilag különösen nagy távolságnak tűnik az egyik, 1789-es bejegyzésben felbukkanó (Nagy)Szalonta és (Déva)Ványa. A leendő házaspár eljegyzése a Rétfalutól légvonalban mintegy 300 km-nyire eső Nagyszalontán történt meg, de esketésüket a falu akkori lelkésze végezte. A bejegyzés teljes szövege a következő: „Szalontán lakott, most pedig a' Felsőes Császár Tábori Béresse Máté Mihály Szalontán el jegyeztetett és ugyan ott háromszor is kiis hirdettetett Mátkájával Nagy Katalinnal akiis Ványán született, midőn jó tanubizonyosság tevénék tett vóna mind a' háromszor tünt elégszer, mind pedig arról hogy Szabad személlyek Légyenek meg esketettek itt Rétfaluban die 18^a May 1789”.

5.5.6. 1798-as bejegyzésben említett Feketehegy lokalizálásában a megye megnevezése jelentett számomra fogódzót. A Magyar helységnév-azonosító szótárt segítségül hívva a hajdani Bács-Bodrog vármegye Topolyai járásban található Bácsfeketehegyhez vezettek el a falutörténet meglehetősen szűkszavú információi.¹ Bácsfeketehegy manapság a bácskai magyar református püspökség székhelyeként funkcionál. A 2002-es szerb statisztikák szerint lakosságának több mint 60%-a magyarnak vallotta magát.² A bejegyzés betűhű átíratban így hangzik: „Bács Vgyéből³ (vármegyéből) Fekete Hegy nevű Helységből való Ifjú Ujjfalussy János vette Helységünkől Özvegy Mátó Jósefné a haj.(adon) Leányát Juditot. meg esküttek 16^a Aprilis”.

5.5.7. Végezetül ennek az alfejezetnek a zárásaként álljon itt a vizsgált időszak utolsó bejegyzései közül nem teljesen önkényesen választott 1802. március 22-i idézet, amelyben arról a gyakorlatról értesülünk, hogy a lelkészek nem ritkán a hivatásrendjükhöz tartozó személyek hozzátartozóival kötöttek házasságot. Jelen esetben arról szerez tudomást az utókor, hogy a karancsi esperes özvegyét vette feleségül az akkori rétfalusi prédikátor. Íme a bejegyzés: „Prédikátor Szőke Pál vette magának Hazastársul Karantsról Néhai b. e. esperes és Karantsi Predikátor Ur elmaradott özvegyét Bekes Juditot meg esküttek 22 Aprj martj (Martii)”.

¹ A településre vonatkozóan adatokat lásd LELKES 2011. 107.

² Lásd Stan. 2004.

³ A forrásban a vármegye szó rövidítésére a gy fölött egy vízszintes vonal utal.

5.6. Nyelvészként nem állhatom meg, hogy a nevek rögzítésekor használatos, a református írásgyakorlat jellemző korabeli ortográfiai megoldásokról is érintőlegesen szóljak.

5.6.1. A matrikulába belelapozva elsőre szembeötlik, hogy a helynevek végén az /i/ hangérték jelölésére a vizsgált időszak rétfalusi anyakönyveiben soha, egyetlen kéz sem használt *y*-t. Ezzel alapvetően a protestáns helyesírás fő vonulatát követték a rétfalusi prédikátorok.

Ha a hangjelölés kettősségének magyar nyelvterületi megoszlását tanulmányozzuk, annak nemcsak a nyelvöldrajzi, hanem a felekezeti vonatkozásai is a látóterünkbe kerülnek a 2014-es jelenkori és a 2017-es történeti családnévátlasz egyes kartogramjai alapján.¹ Az 'onnan/oda való' jelentésű névvégi /i/ hangérték kétféle jelölési módjának hátterében Hajdú Mihály alapvetően csupán táji sajátosságot vélt felfedezni.² A *Kis magyar családnévátlasz* vonatkozó térképlapjai arról tanúskodnak, hogy 2009-ben mind az *i*-s, mind pedig az *y*-os hangjelölési mód Magyarország egész területén meglehetősen elterjedt volt az 'onnan/oda való' jelentésű *-i* képzőre. Mindazonáltal a térképlapok azt is egyértelműsítik, hogy az ország keleti régiójában nagyobb hagyománya volt az *i*-s írásképnek. Ezzel szemben az *y*-os gyakorlat inkább az ország nyugati felében volt járatos. Ez egyúttal a középmagyar kortól egymástól elváló protestáns és a katolikus helyesírási úzussal is kapcsolatba hozható. Jóllehet Hajdú Mihály a családnév-enciklopédiájánál két évvel később publikált tanulmányában is hangsúlyosabbnak tartja a földrajzi tényezőket,³ a *Kis magyar családnévátlasz* vonatkozó térképlapjai alapján úgy tűnik, hogy az *y*-os jelölés dominanciája alapvetően Északnyugat-Magyarországon rajzolódik ki, és pedig ott, ahol Pázmány Péter korától legerőteljesebben hatott a rekatolizáció.⁴ Az *i*-s adatok ezzel szemben a Dunától, azon belül is a Tisza folyásától keletre mutatnak nagyobb koncentrációt.⁵ A kartogramok avatott értelmezéséhez természetesen tudni kell, hogy a 2009-es adatbázis családnéveinek írásmódja elsősorban és döntően nem a névviselek családi íráshagyományát tükrözik, hanem többnyire az anyakönyvvezetőknek az állami anyakönyvezés 1896-os bevezetése utáni iskolázottságával függhetnek össze. A protestáns almamátérekéből kikerülő jegyzők esetenként valószínűleg inkább az *-i*-s, a katolikus iskolázottságuk pedig inkább az *-y*-os gyakorlatot részesítették előnyben.

5.6.2. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy miként jártak el a rétfalusi anyakönyvben a mássalhangzós szókezdetek előtti *ez*, *az* névelő használatakor: a matrikulában szembeötlő a névmás hiányjeles írásmódja, vagyis az „A' mellyek”-féle megoldás. Ennek a gyakorlatnak a hátterében nyilvánvalóan ott találjuk azt aényt, hogy az 1590-es *Vizsolyi Bibliában* Károli Gáspár és az 1607-es zsoltárfordításában Szenczi Molnár Albert is következetesen ezzel a technikával élt.

¹ VÖRÖS 2014. 386.; VÖRÖS 2017. 44–45.

² Vö. HAJDÚ 2010. 13.

³ Vö. HAJDÚ 2013. 13.

⁴ A térképlapokat lásd VÖRÖS 2014. 388–389.

⁵ A térképlapokat lásd VÖRÖS 2014. 390–391.

5.6.3. A /cs/ és /zs/ rétfalusi írásmódjának vizsgálatakor célszerűnek tűnik kiindulni a szakirodalomnak abból a közkeletű vélekedéséből, hogy a protestáns literátorok a /cs/-t, ha nem is mindannyian, leginkább *ts* betűkapcsolattal jelölték, a /zs/-t pedig többnyire *s* grafémával.

A *zs*-nek a legrégibb rétfalusi anyakönyvbeli jelölésével minden bizonyosan Szenczi Molnár nyomdokain haladtak a faluban működő prédikátorok. Igaz, Szenczi a műveiben nagy vonalakban Heltai Gáspár gyakorlatát követte, ám 1610-es nyelvtanában a *zs* esetében visszatért az *s* betűs használatra. Az *s* tehát úgynevezett polifunkciós grafémaként funkcionált: a rétfalusi anyakönyvben is bizonyos szavakban – és így a nevekben ugyancsak – egyszer /s/, máskor meg /zs/ hangértéket jelölt (pl. *Gáspár* [gáspár]; *Deső* [dezső]). Ez a tény az általam vizsgált anyakönyvben a közzsavak olvasatát nem, de a tulajdonneveket alkalmasint el is bizonytalaníthatja. Példának okáért a Rétfaluban törzsökösnek számító *Tósa* olvasata – függetlenül attól, hogy utóbb a névgazdák miként ejtették – elvileg egyaránt lehet [tósa] és [tózsa].¹ Ha ez így van, akkor *Tósa* írásképe esetében egy időbelileg közelebből meg nem határozható szókezdő helyzetű, *d* > *t* irányú zöngétlenüléssel számolhatunk. Vagyis a hangváltozást megelőzően elvileg a *Dózsa* családnévhez jutunk el. Ez pedig – Kázmér Miklós terminológiáját követve – a régi egyházi személynévnek számító *Dávid* -*sa* képzős változata.² Az *s* > *zs* irányú hangváltozás lezajlásának idejéről Kázmér is úgy vélekedik, hogy utólag azt egyéb támpontok híján nem lehet meghatározni.

5.6.4. A *c* és *cs* hang *cz*-vel, illetőleg ritkábban *tz*-vel, *ts*-sel való jelölését Dévai Bíró Mátyás 1549-ben Krakóban kiadott *Orthographia Ungarica* című munkájának újításaként tartja számon a szakirodalom. Korompay Klára megállapításával egyetértve a *tz*-s, *ts*-ses gyakorlatot protestáns helyesírási vonásnak tekinthetjük.³ Egyébiránt mindhárom módozatra – mind a közzsavak írásakor, mind a családnevek papírra vetésekor – bőséges példaanyagot találunk a rétfalusi anyakönyvek lapjain. Igaz, ezek többsége egy-egy kézhez köthető. A *c* hangértékű *cz*-re jellegzetes példaként idézhetjük a *Czindiri* és *tz*-re a *Tutzak* családnévet, a helynevek közül a *Tordintza*-t; a *cs*-nek ejtendő *ts*-re a *Kopáts* toponima és a *Kopátsi* családnév ortográfiáját. Csupán érdekességként említem, hogy a rétfalusi református templom nyugati karzatán található, az énekszámok jelzésére szolgáló zsoltárostáblán is *Ditséret* ortográfiájú felirattal köszön vissza. A *ts*-ről általánosság elmondható, hogy azt a /cs/ jelölésre többnyire hosszú ideig a református literátorok preferálták, míg a *cs* graféma mint újítás alapvetően a katolikus írástudókhoz köthető.

5.6.5. A hangjelöléssel kapcsolatos szemeztetést az ún. néma *h* grafémával zárom. A hangérték nélküli *h* meglétét az ómagyar kortól nyomon tudjuk követni a *th* betűkapcsolatban. Írástörténeti háttérét a latinításban kereshetjük,

¹ Egy korábbi tanulmányomban kartogramokkal illusztrálva részletesebben körüljártam a *Tósa* családnév nyelvföldrajzát. Az eredeztetésével kapcsolatban akkor sem sikerült nyugvóponttra jutni. Vö. VÖRÖS 2020. 53–56.

² Vö. KÁZMÉR 1993. 314.

³ Vö. KOROMPAY 2010. 63.

ahol a görög eredetű szavak thétájára utaltak ebben a formában. Más európai nyelvekhez hasonlóan nálunk is korán elterjedt ez az írásmód, noha azt is tudjuk, hogy literátoraink a *t*-t és a *th*-t váltakozva használták a görög eredetű jövevényszavakban. A családnevek rögzítésekor eleinte szóvégi helyzetben volt használatos a néma *h*. Ugyanebben a pozícióban később *g* mellett, valamint szóbeljei pozícióban is elterjedt a *th* és a *gh*. Az sem példa nélküli, hogy magánhangzó mögé került a néma *h*, pl. *Imreh*.¹ A mi forrásunkból csupán a keresztnévűek közül sikerült elvétele példát találni a hangérték nélküli *h* használatára (*Judith*, *Timótheus*). Az addig áttanulmányozott korpusz alapján úgy tűnik, a családnevek lejegyzésekor kerülték ezt a hangjelölési módot.

5.7. Az 1758–1803 közötti időszakból származó településnévi adatok feldolgozása során egyértelműen kirajzolódott a rétfalusiak kapcsolatrendszere. Nem meglepő módon csupa olyan helységnév bukkant fel a házasulandókról vezetett anyakönyvi lapokon, amelyeken máig meghatározó szerepe van a református egyháznak. A dolog természetéből fakadóan a legtöbb házasulandó férj rétfalusi lakos volt (mintegy 67%). Az arák még ennél is nagyobb arányban kerültek ki a helyben lakók közül (mintegy 86%). Figyelemreméltó, de koránt sem meglepő a másik három kelet-szlavóniai magyar faluból, illetőleg a földrajzilag legközelebb található Kopácsról házasság révén Rétfaluba érkezők relatíve magas száma.

A férj lakhelye	Fő
Rétfalu	203
Haraszti	26
Kórógy	19
Kopács	16
Szentlászló	16
Bellye	8
Daróc	2
Hercegszöllős	2
Kő	2
Tordinci	2
Nagyszalonta	1
Csúza	1
Darázs	1
Bácsfeketehegy	1
Sepse	1
Nincs településnév	1
Összesen	302

A feleség települése	Fő
Rétfalu	259
Kopács	15
Kórógy	7
Szentlászló	6
Haraszti	5
Vörösmart	2
Bellye	1
Daróc	1
Karancs	1
Laskó	1
Magyarpeterd	1
Nagyharsány	1
Nagyszalonta és Dévaványa	1
Nincs településnév	1
Összesen	302

1. táblázat A házasságra lépő felek származási helye/házasságkötésének helye a rétfalusi anyakönyvben 1758–1801 között²

¹ Vö. KOROMPAY 2010. 62.

² A táblázatban az egyszerűség kedvéért a településneveket mai magyaros alakjukban adom meg.

A táblázatot figyelmesen tanulmányozó szemeknek bizonyára azonnal feltűnik a listában Nagyszalonta, Magyarpeterd és Nagyharsány. Amint fentebb meggyőződhattunk róla, ezek mindegyike valamelyik Rétfaluban szolgáló egyházi, iskolamester vagy valamilyen más, a korban nevezetesebbnek számító személy házasságkötéséről tudósítja az utókort. Példának okáért 1777-ben Derecskei István prédikátor Kolozsvár mellől, a Tordai hasadék közelében található Magyar Peterdről (sic!) Balog Máriát hozta feleségül.

6. Rétfalu első anyakönyve számos olyan információt tartalmaz a nyelvészek, történészek, kartográfusok és nem utolsósorban a néprajzosok számára, amelyek feldolgozása további kitartó munkát igényel a kutatók részéről. Tanulmányomban csupán ízelítőt tudtam kínálni ebből a szinte kimeríthetetlennek tűnő forrásból. A már most is rendelkezésre álló adatok további részletekre kiterjedő elemzéséről le kellett mondanom, hiszen azok akár csak vázlatos bemutatása is szétfeszítette volna a dolgozat kereteit.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 156 - a. – Urbaria et Conscriptiones. Registrata (<https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/>)

Kartogramok

A Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérése (1869–1887) – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. (<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000>)

Horvátország és Szlavónia második katonai felmérése (1865–1869) – Österreichisches Staatsarchiv, Wien. B IX a 758–4 (<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-croatia>)

Magyarország Első Katonai Felmérése (1782–1785) – Österreichisches Staatsarchiv, Wien. B IX a 527 (<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/>)

A Magyar Királyság Második Katonai Felmérése (1819–1869) – Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>)

Szlavónia Első Katonai Felmérése (1781–1783) – Österreichisches Staatsarchiv, Wien. B IX a 878 (<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-slavonia>)

Irodalom

BALLA 1988 = Balla Sándor: Adatok a magyar rétfalui egyházközség történetéhez. In: *Református Évkönyv*, 1988. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület, Újvidék, 1988. 81–83.

- BENCZE 1984 = Bencze Sándor: A múlt nyomában. Korrajz az 1697. és az 1702. évi népszámlálás adataiból. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv* 6. Szerk.: Troszt Sándor. Eszék, 1984. 245–283.
- Cens. 1912 = *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912.
- DÁNYI-DÁVID 1960 = *Az első magyarországi népszámlálás (1784–87)*. Szerk.: Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp., 1960.
- DÁNYI 1975 = *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. 1786–87*. Fel. szerk.: Dányi Dezső. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Magyar Országos Levéltár, Bp., 1975. (Történeti statisztikai tanulmányok 2.)
- HAJDÚ 2010 = Hajdú Mihály: *Családnevek enciklopédiája*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2010.
- HAJDÚ 2013 = Hajdú Mihály: *Újmagyar kori családneveink tára. XVIII–XXI. század. I. Adatok*. Bp., 2013.
- KÁZMÉR 1970 = Kázmér Miklós: *A magyar „falu” a helynevekben. XII–XIX. század*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. (Nyelvészeti tanulmányok, 13.)
- KÁZMÉR 1993 = Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.
- LAMPE 1728 = Lampe, Friedrich Adolphe: *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum, III. Utrecht, 1728*.
- KISS 1988 = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára, I–II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- KOROMPAY 2010 = Korompay Klára: Mit nyújthat a helyesírás-történet a szinkrón magyar család-névátlasz munkálataihoz? In: *A nyelvöldrajztól a népföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. Szerk.: Vörös Ferenc. Magyar Nyelvtudományi Társaság – NyME Savaria Egyetemi Központ, Bp. – Szombathely, 2010. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 234.) 7–66.
- KÓSA 1989 = Kósa László: Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In: *Magyarságtudomány 1989. A Magyarságtudományi Intézet évkönyve*. Főszerk.: Juhász Gyula. Bp., 1990. 7–22.
- KÓFALVI 2006 = *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szerk.: Kőfalvi Tamás. Szeged, 2006.
- KÓFALVI 2000 = Kőfalvi Tamás: Büntető záradékok a pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben (1254–1526). *Aetas* 15:1-2 (2000), 23–38.
- LELKES 2011 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Argumentum Kiadó – KSH Könyvtár, Bp., 2011.
- MARCI 2004 = Marci Ervin: *Magyarrétfalu. Adatok a falu történetéhez*. Népkör Magyar Kultúregyesület, Eszék, 2004.
- NEMES 2011 = Nemes István: A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt. *Egyháztörténeti Szemle* 12:3 (2011), 22–34.
- ÖRDÖG 2008 = Ördög Ferenc: XVIII. századi családnevek írásmódjának helyesírás-történeti rétegei. In: *Válogatott tanulmányok*. Czupi Kiadó, Nagykanizsa, 2008. 279–282.
- PESTY 1880 = Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1880.

- REMENYIK 2005 = Remenyik Bulcsú: Adatok a Dráva-szabályozás történetéből. *Földrajzi Értesítő* 54:1-2 (2005), 183–188.
- Stan. 2004. = *Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika* 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, podaci po naseljima. Knjiga 9. Republički zavod za statistiku, Beograd, 2021.
- VÖRÖS 2014 = Vörös Ferenc: *Kis magyar családnévatalasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014.
- VÖRÖS 2017 = Vörös Ferenc: *Kárpát-medencei történeti családnévatalasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2017.
- VÖRÖS 2021 = Vörös Ferenc: Miről vallanak a kelet-szlavóniai Rétfalu hajdani családnévei? In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig XI. Multidéző neveink*. Szerk. Vörös Ferenc. Savaria University Press, Szombathely, 2021. 33–65.
- ZENTAI 2008 = Zentai Tünde: *Rétfalu*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2008. (A Dél-Dunántúl festett templomai)
- ZOVÁNYI 1977 = Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk.: Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977.

Online források

- HREÁKT 1993–2015. = *A horvátországi református egyházak állami közigazgatási története 1993–2015*. <https://www.reformatus.hr/uncategorized/a-horvatorszagi-reformatus-egyhazak-allami-kozigazgatasi-tortenete-1993-2015/> (Letöltés: 2024. aug. 31.)
- Jogtár = 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25> (Letöltés: 2024. aug. 31.)
- KRLEŽA 2013–2024 = Krleža, Miroslav : *Hrvatska enciklopedija*. Online kiadás. Leksikografski zavod. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/tordinci> (Utolsó belépés: 2024. aug. 31.)
- Popis stanovništva 2021. Deržavni Zavod Statistiku <https://novi-web.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/>

A középkor és a török hódoltság emlékezete földrajzi nevekben Villány és Siklós környékén

A helyi közösségek emlékezete, szűkebb pátriájukról szóló történeti tudása nemcsak a szájhagyományban, feljegyzésekben, vagy éppen emlékművekben és megemlékezésekben jelenik meg és örökítődik tovább, hanem a földrajzi nevek is őrzik egy-egy jelentős esemény emlékét. Az emberek pontosan tudták, hol zajlott le egy csata, hol állt egy régi templom, vagy épp hol működött vesztőhely a régi időkben, és ez alapján jelölték meg, ennek segítségével adtak nevet az adott dűlőnek. A rögzült, közkeletűvé vált nevek eredete nem egyszer elfelejtődött, de a névtudománynak hála nagy biztonsággal következtethetünk ezek jelentésére és történetére.

A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy egy jól körülhatárolható történeti tájegység, a Szársomlyó déli előterének, *Villány* és *Siklós* térségének földrajzinévanyaga alapján rekonstruálja a középkor és a török idők emlékezetének alapmintázatait. Egyfelől tehát a helyi közösségekben élő, szerves történeti tudás vizsgálata a cél, ám másfelől – lévén hogy a munka nem primér forrásokra, hanem adatgyűjtésekre épül – a gondolatmenet a források kezelésére, értékelésére, különböző típusú források összehangolására, és az adattárak egymáshoz való viszonyára is vet némi fényt.

A dolgozat alapanyagát az utóbbi másfél évszázad különféle módszertani alapvetések mentén és eltérő jellegű adatgyűjtések alapján készült helynévtani és történeti földrajzi adattárak jelentik. Ezek az adattárak az emlékezet különböző rétegeit rögzítik. Többségük – így mindenekelőtt Csánki Dezső, Németh Béla, Follajtár Ernő, Györffy György és Engel Pál monumentális művei – a klasszikus történeti források adatait összesítik. Ezek a források jobbára a köznapi élet során keletkezett jogi vagy gazdasági szövegek, amelyekben fel-felbukkannak az egyes földrajzi nevek különböző alakjai, így dokumentálják azok kialakulását, rögzülését, elenyészését, de természetesen nem magyarázzák a jelentésüket. Egészen más típusúak a Pesty Frigyes, és később a Pesti János vezette adatgyűjtések: ezek teljes egészében vagy nagyrészt helyi adatközlőktől származó értesülésekre támaszkodnak, és így a gyűjtés pillanatában a helyi közösségekben élő történeti tudást rögzítik. Ezeket egészíti ki a Pesti János szerkesztette helytörténeti olvasókönyv néprajzi és irodalmi szövegekkel.

A középkori és hódoltság kori településhálózat rekonstrukciója

Régóta jól ismert tény, hogy Baranya megye területét a középkorban a mainál jóval sűrűbben szötte át aprófalvak hálózata. Az olykor alig néhány tucat lelket számláló települések közül sok áldozatul esett a török hadjáratoknak, majd a

tizenöt éves háború pusztításainak. Az elnéptelenedett falvak, elpusztult szerzetesházak emlékét okiratos források és régészeti emlékek mellett dűlőnevek is őrzik.

Először Pesty Frigyes figyelt fel arra, hogy az okiratos források mellett a dűlőnevek is számos pótolhatatlan adattal szolgálnak a középkori és kora újkori településszerkezet rekonstrukciójához. A helyi közösségek emlékezetében persze nem feltétlenül maradt nyoma annak, hogy egy-egy dűlőnév egy egykori településre utal. Pesty Frigyes adatközlői nem emlékeztek arra, vagy nem tartották említésre méltónak, hogy *Göntér* és *Csukma*, a *Siklóshoz* közeli szőlőhegyek nevei régi falunevekből maradtak meg.¹ A *Terehegy* melletti *Kútffő* dűlőről viszont biztosan állították, hogy itt valamikor település állt.² Pesty adatgyűjtésében *Siklós* és *Villány* térségében másfél tucat olyan dűlőnév szerepel, amit csak a későbbi kutatások hoztak összefüggésbe okiratos említésekkel vagy régészeti emlékekkel: a *Beremend* mellett fekvő *Csípőtelke* és *Ráchoja* nyomára már Csánki Dezső rábukkant középkori oklevelekben,³ a *Terehegy*hez közeli *Ostoros-hegy* neve mögött azonban csak Pesti János sejtette meg az egykori *Ostoros* falut.⁴

Csánki Dezső, Németh Béla, Follajtár Ernő, Győrffy György és Reuter Camillo módszeres adatgyűjtés során okleveles említéseket, magyar és török adóösszeírásokat, úrbéri és kataszteri térképek névanyagát tekintették át, mégis csak néhány egykori (feltételezhető) településsel gyarapították az eddigi ismereteket. Csánki Dezső utalt először a *Villány* melletti *Perecske*⁵ és *Keresztes* nevű falvakra.⁶ Németh Béla kéziratában bukkan fel a mai *Nagytótfalu*hoz közeli *Keresztúr* és az itteni bencés monostor; Németh azt is megjegyzi, hogy az egykori rendházhoz vezető utat a helyiek *Misés útnak* nevezik.⁷ Follajtár Ernő dolgozatában találkozunk a mai *Beremend* határában elhelyezkedő *Beszter* faluval.⁸ Győrffy György azonosította (két hasonló nevű baranyai település említéseit szétválogatva) a *Siklós* melletti *Aranyos* falut,⁹ Reuter Camillo pedig a *Siklósnagyfalu*hoz közel keresendő *Kissári* települést.¹⁰

¹ PESTY 2019. 317.

² PESTY 2019. 365.; Ezt későbbi adatközlők is valószínűsítették, az itt előkerült törmelék alapján. PESTI 1982. 748. (No. 274/39)

³ PESTY 2019. 223.; CSÁNKI 1896. 474, 478.

⁴ PESTY 2019. 364.; PESTI 1982. 747. (No. 274/14)

⁵ CSÁNKI 1896. 516.; *Perecske* falura összefoglalóan: ERDŐS 2025.; A ferences kolostorra: KARÁCSONYI 1924. 136-137.

⁶ CSÁNKI 1896. 496.

⁷ MNL BaVL Németh Béla *jegyzetei*, No. 466/6.; Lásd még: PESTI 1982. 750. (No. 275/18, 275/24, 275/29)

⁸ FOLLAJTÁR 1942. 310.

⁹ GYÖRFFY 1963. 271.

¹⁰ REUTER 1974. 147.; *Sári* a korábbi adattárakban is szerepelt már, de ezekben még nem történt meg a két hasonló nevű falura vonatkozó adatok szétválogatása. FOLLAJTÁR 1942. 312-313.; GYÖRFFY 1963. 375-376.

Weidlein János felhívta a figyelmet, és javaslatot tett ezek feldolgozásának módszertanára.¹

A hatalmas adattár kisebb-nagyobb bizonytalanságokkal együtt összesen 37 egykori település minden korábbinál pontosabb meghatározását tette lehetővé. Elsőként említi például a mai Gordisához közeli, hódoltság kori *Telek* falut, és utal a talán *Palkonya* mellett keresendő *Nagykátára*.² Egyértelműen lokalizál néhány korábban bizonytalanul említett, illetve egy-egy szerző által figyelmen kívül hagyott települést, így például a *Siklós* melletti *Poroszlót*³ és az *Egyházasharaszti*hoz közeli *Süllýedtegyháza* falut. Utóbbinak a helyi emlékezetben megmaradt mondáját is közli: „Régen mocsár volt, és úgy tudják, hogy egy ház elsüllyedt ezen a helyen. Talán az elpusztult (Árpád-kori) Süllőd falu templomának helyére utal a név.”⁴ Régészeti feltárássra érdemes területként ajánlja a kutatók figyelmébe a *Nagyharsány* melletti *Csiszár-tag* nevű dűlőt,⁵ és feltehető törökkori településként utal a *Márok* melletti *Töttöser Grundwiesen* (*Tídisz grundvíz*) nevű szántóra, ahol a helyiek régi falut sejtene, mivel edényeket, aranyozott tárgyakat találtak itt.⁶ (A mároki *Historia Domus* megőrizte annak emlékét, hogy Hubert Mihály esperes 1774-ben a faluban két fazékban elrejtett török aranykincset talált. A lelőhely bizonytalan, de nem lehetetlen, hogy a kincslelet összefügg a feltételezett településsel.⁷)

Aligha kecsegtet reménnyel, hogy ezt az adattömeget a már feldolgozott források újraolvasásával, esetleg újonnan felbukkant források bevonásával érdemi információkkal egészítsük ki. A 2001-ben elkészült, majd 2020-ban felújított változatban is megjelent elektronikus adatbázisban Engel Pál mindössze két újabb települést azonosított okiratos források alapján: a mai *Beremend* környékén elhelyezkedő *Erdőszeget* és *Vejtét*,⁸ valamint határozottan egykori településhez kötötte a korábban csak cseresként említett *Nyír*, és a tóként azonosított *Harcsa* nevét.⁹

hogy a gyűjtőmunkából helyenként fontos források hiányoznak, és hogy a helynévi adatokkal mindenütt óvatosan kell bánni. KISS 1989.; VADAS 1989.

¹ WEIDLEIN 1934.

² PESTI 1982. 658. (No. 255/18), 920. (No. 313/48)

³ PESTI 1982. 787. (No. 281/348); A név ugyan már Pesty Frigyes adatgyűjtésében felbukkan, de az adatközlő, a plébános helyettese nem egykori faluként, hanem csak *Boroszló erdőként* említette. PESTY 2019. 318.; Településként említi CSÁNKI 1894. 518.; GYÖRFFY 1963. 370-371.

⁴ PESTI 1982. 927. (No. 315/57), 934. (No. 318/11), 938. (No. 319/12); PESTI 2002. 202. (No. 288.); *Süllőd* okiratos említései: CSÁNKI 1894. 522.; GYÖRFFY 1963. 379.; Érdekes, hogy az egyházmegye monográfiájához csatlakozó adattár nem említi *Süllődöt* a templomos helyek között: K. NÉMETH-SZEBERÉNYI-FEDELES 2009.

⁵ PESTI 1982. 796. (No. 282/234)

⁶ PESTI 1982. 711. (No. 266/24); A dűlőnév felbukkan Pesty Frigyes adatgyűjtésében: PESTY 2019. 265.

⁷ [PÁNICs György] P.Gy.: Egy fazék arany nyomában. *Dunántúli Napló*, 27:221 (1970. szept. 20.), 7.

⁸ ENGEL 2020.

⁹ ENGEL 2020.; *Nyír* és *Harcsa* korábban csak Pesti János adattárában bukkant fel: PESTI 1982. 862 (No. 300/15), 922. (No. 314/14, 314/25)

2. kép Kystotfalu
az 1687. aug. 15-i táborozás
helyszínrajzán
(GOMBOR 2024. 23.)

Villány szűkebb környezetének közép- és kora újkori településszerkezetében felbukkan egy anomália, ami egyúttal a forráskezelés, a forrástípusok közti ellentmondások problémájára is vet némi fényt.

Az áttekintett adatgyűjtések szerint ezen a területen kilenc település létezése igazolható, elsősorban okiratos és kartográfiai dokumentumok, helyi adatközlőktől lejegyzett dűlőnevek, és kisebb részt régészeti adatok alapján. Van azonban egy forráscsoport, ami említ még egy települést:

a harsány-hegyi csatával kapcsolatos forrásokban – Lotharingiai Károly hadinaplójában, az 1687. augusztus 11-i és 15-i táborozás helyszínrajzán¹ – előfordul egy bizonyos *Kistótfalu*, amit a térképek térinformatikai elemzése alapján a mai Villány belterületén, nagyjából a mai Dózsa utca helyén kell keresnünk, a falu középkori, Templom-hegy körüli településmagjától nagyjából 2 kilométerre délre.²

A probléma az, hogy ennek a falunak egyetlen más forrásban sem maradt nyoma: egyértelmű okiratos adatok nem utalnak rá,³ az emlékét nem őrizték meg dűlőnevek, és régészeti nyomai sem ismeretesek. A kérdés azért lényeges, mert ez a *Kistótfalu* a harsány-hegyi csatát közvetlenül megelőző hadmozdulatok, és így maga a csata lokalizálásához egy nagyon fontos (bár nem perdöntő) támpontot jelent.⁴

¹ GOMBOR 2024. 23-24, 45-46.

² GOMBOR 2024. 48.

³ Györffy György Baranyában három *Tótfalu* nevű települést azonosít: a mai Kis- és Nagytótfalu mellett egy nehezen meghatározható, de a Villányi-hegységtől mindenképp északra fekvő települést. GYÖRFFY 1963. 396.; Timár György később szintén csak az 1687-es forráscsoportot idézve lokalizálja a kérdéses *Kistótfalut* a mai Beremend és Villány vidékére, de megjegyzi, hogy „a három Tótfaluról szóló adatok szétválogatása még nem történt meg.” TIMÁR 1997. 51.

⁴ A csata lokalizációjára vonatkozó álláspontokra lásd ERDŐS 2016. 77-79.

nevének eredete is.¹ Egy másutt fel nem jegyzett helyi hagyományt azonban – a kérdőívet kitöltő plébános helyettesének köszönhetően – megőrzött Pesty adatgyűjtése. Eszerint *Siklós* neve a török elleni védekező háborúk emlékét őrzi. A naiv etimológia szerint a településnév a *Soklós* alakból származik, ami a „sok ló” szókapcsolatból ered, ez pedig a nagyszámú lovasságra utal, „mely a Dráva folyó mentében Légrádtul fogva egész siklósig örködött a’ törökön berontása ellen”.²

Németh Béla egyetlen új, a hódoltság korából eredő dűlőnevet sem közöl, és Reuter Camillo is alig bukkant friss adatokra az általa átnézett tetemes forrásanyagban. Mindössze a nagyharsányi *Akasztófa-domb*, a siklósi *Csezme* (vagy *Cseszme*) és a *Császárdomb* nevű dűlő tűnik fel újdonságként, de nem fűz magyarázatot ezekhez az elnevezésekhez.³

Hatalmas előrelépést jelentett viszont a Pesti János szerkesztette adattár, amely 33 földrajzi nevet hoz összefüggésbe valamilyen kontextusban a hódoltság korával. Ezt az adattömeget egészíti ki néhány további értesüléssel a húsz évvel később, szintén Pesti szerkesztésében megjelent olvasókönyv. Nem pusztán, sőt nem is elsősorban korábbi adattárak anyagának összesítéséről van szó, hanem olyan anyag felgyűjtéséről, ami korábban egyik szerzőnek sem került a látóterébe, ám közösségi tudásként még élt a helyi lakosok körében. A kisharsányi *Török-dombnak*, vagy a siklósi *Akasztófa-dűlőnek* korábbi adattárakban még a nevével sem találkozunk, Pesti adatközlői viszont tömören a mondabéli jelentésüket is rögzítik.⁴

Villány és Siklós térségében összesen három tucat földrajzi név őrzi a török idők emlékét; ekkora adattömegből jól kirajzolódik a történeti emlékezet néhány érdekes jellemzője, jellegzetes csomópontja.

A konkrét események emlékét őrző helynevek többsége a nagy török hadjáratok és a várháborúk korához kötődik. A *nagyotótfalusi Basa-sarok* arra utal, hogy itt pihentek meg a Siklós ellen vonuló törökök.⁵ A szultán a sátrát a *Siklós* melletti *Császár-dombon* üttette fel, és itt várta a katonák zsoldját is, ami azonban az *Akol-berekben* elsüllyedt.⁶ (Nem helynévhez kötődik, mégis érdemes megemlíteni a *bajcsi* kolostorhoz kapcsolódó történetet. Mivel a szerzetesházat a török az 1532-es hadjárat idején feldúlta, a pálos testvérek ettől kezdve a hagyomány szerint Siklóson éltek és 1543-ban részt vetek a vár védelmében is. Miután Siklós és vele az egész térség török uralom alá került, az egyik túlélő barát *Nagyotótfaluban* telepedett le, a református vallásra térve megházasodott, és mivel korábban a kolostor szakácsa volt, a Konyhás név ragadt rajta; tőle

¹ PESTY 2019. 318.

² PESTY 2019. 317.; Ugyanezt az etimológiát közli, de középkori történetbe ágyazva: BÁLINT 1928. 11.

³ REUTER 1966. 111.; REUTER 1974. 137.

⁴ PESTI 1982. 753. (No. 275/116), 785. (No. 281/213)

⁵ PESTI 1982. 753. (No. 275/116)

⁶ PESTI 1982. 787-788. (No. 281/393, 281/396); PESTI 2002. 90.

származtatja magát a mai Konyhás család.¹⁾ A várháborúk korát idézi végül a *kisjakabfalvai Török-domb* mondája. A népi emlékezet szerint a kerek domb alatt egy török tiszt nyugszik, aki *Siklós* mellett lelte halálát a szigeti katonákkal vívott összecsapásban. Mivel a katonái nagyon szerették, mindegyikük földet hozott a turbánjában a sírjára, így emelkedett ez a magas halom.²⁾

A nagy török hadjáratok után következő fontos csomópontot a tizenötéves háború jelenti. Az egykori *Sári*, *Perecske*, *Szántó* vagy *Babócsa* község pusztulását ugyan a helyi adatközlők nem kötötték a századforduló nagy háborújához,³⁾ de a *Nagyharsány* melletti *Rókalikakról* már tudták, hogy a harsányiak ide menekültek a tatárok elől⁴⁾ – ezek a tatárok egyértelműen az oszmán hadak segédcsapataiként felvonuló, a hátszág és határvidék lakosságát pusztító, megfélemlítő tatárok voltak. A századforduló pusztulása után több falu jól adatolhatóan újjáépült – ahogyan az előbb említettek közül *Sári* és *Babócsa* – azonban a felszabadító háborúk és a rácdúlás idején ezek is végleg elnéptelenedtek.⁵⁾

A török berendezkedésre, a katonai jelenlétre és a kegyetlen bírói gyakorlatra több helynév utal. A nagyharsányi *Bíró-völgye* sokak szerint annak emlékét őrzi, hogy *Harsány* egyik bíróját szöges hordóban gurították le, mert nem tudott a török parancsára összeszedni 13 marhát.⁶⁾ (Egy másik bíró jobban kiismerte a korrupt török hatóságok működését. 1543 után a török le akarta bontani a *harsányi* templomot, hogy annak köveit is felhasználja a *siklói vár* felújításához. A köveket a janicsárok, a harsányiak és a szomszéd települések lakói kézzel kézre adták, de a lánc a templom szentélyéhez már nem ért el. A falu bírása ezt a véletlent kihasználva megegyezett a béggel, az épület maradványait 100 aranyon megváltotta.⁷⁾ A közeli *Akasztófa-domb* egyesek szerint az 1574-ben kivégzett unitárius misszionárius, Alvinczi Péter felakasztására utal.⁸⁾ Hasonlóan egy török vesztőhely emlékét őrzi a *siklói Akasztófa-dűlő* is.⁹⁾

A török építkezéseire, erődtételeire egyetlen helynévi adat utal. A *Villány* melletti *Alte Schloss Acker* (*Áldá Slossz Ękar*) dűlőben a törökök által

¹⁾ PESTI 1982. 750. (No. 275/23)

²⁾ PESTI 1982. 663. (No. 256/78); VARGHA-RÓNAI-MUSZTY 1991. 77-80.; MICHAELISZ 2008. 91-96.

³⁾ PESTY 2019. 254.

⁴⁾ PESTI 1982. 792. (No. 282/121); A helytörténeti olvasókönyv szerint a harsányiak az *Ómászóba*, a középkorban létesült almáskertbe menekültek a tatárok elől. PESTI 2002. 91.; Az *Ómászóra*: PESTI 1982. 792. (No. 282/122)

⁵⁾ FOLLAJTÁR 1942. 309, 312.

⁶⁾ PESTI 1982. 794. (No. 282/168); A mondát a harsányiak széles körben ismerték, először Böhönyei Gizella tanárnő jegyezte fel az 1930-as években: SZITA 2001. 125.; Lásd még: HIDEG 2006. 116.; Mások a helynév eredetét egy Bíró nevű ember szőlőjéhez kötötték: PESTY 2019. 256.

⁷⁾ PESTI 2002. 55, 83.; Böhönyei Gizella feljegyzését id.: SZITA 2001. 126.

⁸⁾ Mások Arszlán basa felakasztását kötik ehhez a helyhez. REUTER 1966. 111.; PESTI 1982. 794. (No. 282/173); Böhönyei Gizella feljegyzését id.: SZITA 2001. 125-126.

⁹⁾ Más adatközlők szerint itt betyárokat végeztek ki, vagyis a helynév inkább a 18-19. századot idézi. PESTI 1982. 785. (No. 281/213); GOMBOR 2023. 15-19.

római alapokra épített erődöt sejtettek, mely Siklós elővédjeként szolgált. Ma már az építménynek alapfalai sem látszanak, csak a szántás során felszínre bukkant maradványok utalnak rá.¹

Egyes helynévtulajdonítások egyértelműen tévedésen alapulnak, vagy a legendás képzelet szüleményei. A *palkonyai* 19. századi körtemplomot a helyiek alaprajza és távolról minaretre emlékeztető tornya miatt gondolták oszmán eredetűnek.² A *kisharsányi Fölső (Petőfi) utca* beszakadt gödreiről úgy gondolták, hogy azokon a siklósi várírig vezető alagutakhoz lehet lejutni.³ Ugyanígy a siklósi várírig vezető alagút bejáratát sejtették az emberek a Szársomlyó csúcsán álló várromnál,⁴ és a *kistapolcai* uradalmi magtár egyik vasajtaja mögött is.⁵

Meg kell említeni végül azokat a földrajzi neveket is, amelyek bizonyosan a hódoltság korához kötődnek, de történetük, jelentésük napjainkra már elenyészett. Ilyen a *Siklós* melletti *Basasarok*,⁶ és a *Cseszme* (ami talán egy fürdőre, csorókútra vagy forrásra utal).⁷

A hódoltság korát a harsány-hegyi csata zárja le, amelynek emlékét⁸ hat földrajzi név őrzi. Ezek némelyike ugyan a legkorábbi adattárakban is szerepel, jelentésüket azonban kivétel nélkül a Pesti János által vezetett gyűjtőmunka során sikerült feltárni.

A Szársomlyóhoz a hegygerincen keletről felvezető ösvényt *Herceg útjának* nevezik; ez arra utal, hogy Savoyai Jenő itt ment fel nézni és vezényelni a harsány-hegyi csatát.⁹ A vele átellenben, a csúcsról nyugat felé levezető *Basa útja*, a török Csasz basa menekülésének emlékét őrzi.¹⁰ *Nagyharsány* nevét abból eredezteti az egyik magyarázat, hogy a csata kimenetelét látván a vesztesre álló törökök megfújták harsonáikat, jelt adva a menekülésre.¹¹ Bár a tö-

¹ PESTI 1982. 728. (No. 269/178); A dűlőnév (magyarázat nélkül) felbukkant Pesty Frigyes adatgyűjtésében is: PESTY 2019. 393.

² PESTI 1982. 658. (No. 255/10)

³ PESTI 1982. 753. (No. 276/5)

⁴ PESTI 1982. 794. (No. 282/154); A Szársomlyó vára az irodalomban és a néphagyományban: PESTI 2002. 116-120.; A vár történetére legutóbb: ERDŐS 2015.

⁵ PESTI 1982. 864. (No. 301/12); Az alagútról a 19. század elején megemlékezett a Baranyát leíró Strázsai Nepomuk János, megállapítva, hogy „a’ köz-vélemény a’ Törököktől kívánja levonni ösméretlen eredetjét.” STRÁZSAY 1823. 46.; A várakat egymással, vagy egy kolostorral, templommal, temetővel vagy éppen pincével összekötő alagút gyakori motívum, a magyar nyelvterület egészén fel-felbukkan a történeti mondákban: MAGYAR 2018. 319-355.

⁶ REUTER 1966. 111.; PESTI 1982. 787. (No. 281/349)

⁷ REUTER 1966. 111.; PESTI 1982. 786. (No. 281/295)

⁸ A harsány-hegyi csata emlékezetére: SIMOR 2012.; SZABÓ 2020.; SZABÓ 2022.

⁹ PESTI 1982. 794. (No. 282/157) ; A monda először egy 1767-es feljegyzésben bukkan fel: SZITA 2001. 126.

¹⁰ A *Basa útjának* sokak szerint egészen más a története. Az 1566. évi hadjárat során a szultán Harsáynál végeztette ki Arszlán budai basát, akit ezen az ösvényen kísérték fel a vesztőhelyre. PESTI 1982. 794. (No. 282/165)

¹¹ PESTI 2002. 91.

rökök menekülőre fogták, a népi emlékezet ennek ellenére a fegyverletételt is Nagyharsányba helyezi: a kőbánya munkásainak legalábbis azért tiltották meg a századelőn, hogy lebontsanak egy oszlopszerű kiszögellést, mert a hagyomány szerint itt állt Savoyai Jenő herceg a fegyverletételt alatt.¹

A Villány melletti Jammertal (Jámertál) a csata sebesültjeinek jajveszékeltésére utal. Egy egykorú feljegyzés szerint a csata után „a fővezér elrendelte a gyors elvonulást az elviselhetetlen bűztől, amit a hullák okoztak. A súlyosan sebesülteket a dombra vitték, ahol forrásvizek voltak s az erdő némi enyhülést adott a nagy melegben.”² Ezt a helyet a sebesültek jajgatásáról nevezték el a siralom völgyének.³ A kistapolcaiak is úgy tudták, hogy a csata hősi halottjait a falu mellett temették el, a sírdombon később kápolnát emeltek. A földből itt olykor napjainkban is emberi csontokat mos ki az eső.⁴

A csata fő eseményeit a környékbeliek két lehetséges helyszínhez kötötték: a kisharsányiak a kisharsányi Török-dombot tekintették a cselekmények egyik legfontosabb helyszínének (itt török pénz, tányér és emberi csontok kerültek elő)⁵ a nagyharsányiak pedig a Nagyharsánytól délre fekvő Keskönypusztát.⁶ Mivel a legújabb terepbejárások eredményei szerint a csata leletei itt kerültek elő a legnagyobb sűrűségben,⁷ a nagyharsányiaknak kell igazat adnunk.

Bibliográfia

Levéltári forrás

MNL BaVL = MNL Baranya Vármegyei Levéltára

XV.63. Németh Béla jegyzetei, 1890-1904.

Sajtóanyagok

Dunántúl, 1928

Dunántúli Napló, 1970, 1988

Szakirodalom

BÁLINT 1928 = Bálint Ferenc: *Siklós monográfiája*. Drávavölgyi, [1928.]

¹ A kiszögellés a mai Szoborparkban (a 2011-ben állított emlékmű közelében) ma is látható. HIDEG 2006. 199-205.

² Id.: LAJBER 1995. 54.

³ PESTI 1982. 726. (No. 269/126); Vö.: PESTI 2002. 99.; A történetet újabban irodalmi formába öntötte Michaelisz József villányi költő: MICHAELISZ 2008. 97-102.; Érdekes, hogy a dülönév először Pesty Frigyesnél tűnik fel, ám az ő adatközlői a nevet nem a keresztények diadalához, hanem a szőlőhegyi pincéből másnaposan hazatérők jajongásához kötötték. PESTY 2019. 392.

⁴ PESTI 1982. 864. (No. 301/10); SZITA 2001. 126-127.

⁵ PESTI 1982. 757. (No. 276/149); SZITA 2001. 127.; Tömegsírok Kisharsány határában. *Dunántúl*, 18:81 (1928. ápr. 8.), 9.

³ PESTI 1982. 797. (No. 282/280)

⁷ GOMBOR 2024. 78.; POLGÁR 2017.

- CSÁNKI 1896 = Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, II. kötet. MTA, Bp., 1894.
- ERDŐS 2015 = Erdős Zoltán: A Szársomlyó középkori vára és birtokosai. *Honismeret*, 43:1 (2015), 29-32.
- ERDŐS 2016 = Erdős Zoltán: *Villány története a kezdetektől 1990-ig*. Pannon Kultúra Alapítvány, Pécs, 2016.
- ERDŐS 2025 = Erdős Zoltán: Egy középkori falu Baranyában: Perecske. *Honismeret*, 53:2 (2025), 65-70.
- FOLLAJTÁR 1942 = Follajtár Ernő: Baranya vármegye eltűnt helységei. *A Magyar Szociográfiái Intézet Közleményei*, 1:3 (1942. feb.), 293-320.
- GOMBOR 2023 = Gombor László: *Baranya megyei újkori vesztőhelyek térképi ábrázolások tükrében*. [Kézirat]. 2023.
- GOMBOR 2024 = Gombor László: *A Harsány-hegyi csata (1687) főbb helyszíneinek, topográfiai elemeinek helymeghatározása a korabeli ábrázolások, térképek térinformatikai feldolgozása alapján*. [Kézirat]. 2024.
- GYÖRFFY 1963 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
- HIDEG 2006 = Hideg Kornél: *Csata Nagyarsány körül*. Kornétás Kiadó, [2006.]
- KARÁCSONYI 1924 = Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1924.
- KISS 1989 = Kiss Z. Géza: Történelem a földrajzi nevekben. *Baranyai Művelődés*, :3 (1989), 39-45.
- K. NÉMETH-SZEBERÉNYI-FEDELES 2009 = K. Németh András – Szeberényi Gábor – Fedeles Tamás: *Az Egyházmegye templomos helyeinek adattára*. In: *A Pécsi Egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009-1543.) Rövidítések, adattárak, mutató*. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. XCVII-CCXLIV.
- LAJBER 1995 = Lajber Imre: *A villányi régió története*. Vintours Kft., Pécs, 1995.
- MAGYAR 2018 = Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák*. Kairosz, Bp., 2018.
- MICHAELISZ 2008 = Michaelisz, Josef: *Der verlorene Schatz. Az elveszett kincs*. Villány, 2008.
- PESTI 1973 = Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei. (Gyűjtési útmutató)*. Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs, 1973.
- PESTI 1982 = *Baranya megye földrajzi nevei*, II. kötet. Szerk.: Pesti János. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- PESTI 1988 = Pesti János: Várkutatás és a helynevek. *Dunántúli Napló*, 45:13 (1988. jan. 14.), 6.
- PESTI 2002 = *Az ördögszántotta hegy. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek*. Szerk., bev.: Pesti János. Alexandra, Bp., 2002.
- PESTY 2019 = Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864-1865*. Közread., bev.: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019.
- POLGÁR 2017 = Polgár Balázs: Csatatérkutatás a „második mohácsi csata” helyszínén. *Határtalan Régészet*, 2:2 (2017. jún.), 19-21.
- REUTER 1966 = Reuter Camillo: A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. In: *Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Szerk.: Rúzsás Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. (Értekezések 1966) 107-114.

- REUTER 1974 = Reuter Camillo: Gyűjtés Baranya középkori településtörténeti adattárához. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1969-70*. Szerk.: Mándoki László. Pécs, 1974. 133-154.
- SIMOR 2012 = Simor Ferenc: A Szársomlyó melletti csata emlékezete. *Honismeret*, 40:6 (2012), 3-4.
- STRÁZSAY 1846 = Strázsay Nepomuk János: Baranya Vármegyének topographica leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 7:3 (1823), 28-63.
- SZABÓ 2020 = Szabó Róbert: A harsány-hegyi csata egyes emlékezeti vonatkozásai. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 14:1 (2020), 10-36.
- SZABÓ 2022 = Szabó Róbert: Mohács? Nagyharsány? Siklós? – A második mohácsi csata elnevezései. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 16:2 (2022), 15-34.
- SZITA 2001 = Szita László: *Nagyharsány*. Bp., 2001. (Száz magyar falu könyvesháza)
- TIMÁR 1997 = Timár György: Beremend középkori és törökkori története. In: *Beremend és környéke, II. kötet*. Szerk.: Gilbert Csaba. Beremend, 1997. 29-77.
- VARGHA-RÓNAI-MUSZTY 1991 = *Auf der Spur verborgener Schätze. Ungarndeutsche Sagen*. Mitgeteilt von Károly Vargha – Béla Rónai – László Muszty. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (Dunau-Bücher)
- VADAS 1989 = Vadas Ferenc: A helynévtárak és a régészeti kutatások. *Baranyai Művelődés*, :3 (1989), 51-53.
- WEIDLEIN 1934 = Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok*, 68:pótfüzet (1934), 611-630.

Online forrás

- ENGEL 2020 = Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2020. <https://tti.abtk.hu/cikkek/egyeb-hirek/megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza> (2024. nov. 28.)

A baranyai helynévkutatás történetéből

A baranyai és pécsi helynévkutatás története, a Baranya megye földrajzi nevei tudománytörténeti helye

A baranyai és pécsi helynévkutatás sok szállal kapcsolódik az országos helynévgyűjtés és -kutatás eseményeihez, ezért ebben az összefoglalásban említenem kell azokat a műveket is, amelyek ösztönzést adtak elődeinknek, amelyek egyúttal a 19. század közepén mintául szolgáltak a baranyai, pécsi kutatásokban.

Célszerűnek látszott, hogy az összefoglalás elejére kerüljön a kutatás eredményeinek korszakok szerinti bemutatása. Megyénkben a helynevek kutatásának két évszázados története van. Az időrendet is figyelembe vevő rendszerzésben hat korszakot tudtam elkülöníteni. Ennek alapján már futó áttekintéssel is megállapíthatjuk, hogy az egyes munkálatok között szoros kapcsolat van. Fokról fokra gazdagodott a helynévkutatás tematikája. Kezdetben a helynévgyűjtés volt a fő feladat, majd a névadattárak megalkotása után kerülhetett csak sor a helynevek névtani (nyelvi) vizsgálatára. Többen már a gyűjtés idején felismerték a helynevek típusait, a névrendszerbeli összefüggéseket, és névetimológiákon is gondolkodtak (Németh Béla, Bárdos István, Klemm Antal, Madas József, Reuter Camillo, Timár György és Pesti János).

A helynévtörténeti kutatások korszakai

1. korszak. Az 1824–1900 közötti évek

A kezdő lépést Náray Antal *Máré vára* című, 1824-ben megjelent regénye tette meg.¹ A romantikus stílusú regény alapja az egregyi *Márévár* mondája. Ezt Vörösmarty Mihály ismerhette, érthető, hogy felkeltette érdeklődését a baranyai és a tolnai mondák iránt.

Vörösmarty Mihály 1817 után, bonyhádi éveiben ismerhette meg a Tolna megyei Cikó község határában egykor létezett Széplak falu mondáját.² 1828-ban jelent meg a *Széplak* című, hexameterek ritmusában írt epikai műve. 1830–1834 között írhatta a *Máré vára* című epigrammáját bizonyára egy egregyi, márévári kirándulása után.³ Vélhetően Náray Antal érdekes regénye és Vörösmarty Mihály versei alapján történészeink is felismerték, hogy a népmondáknak folklorisztikai értékükön túl történeti forrásértékük is van.

¹ NÁRAY 1824.

² TMFN 384. (84/41, 49, 59, 60.)

³ VÖRÖSMARTY 1998. 278, 1037-1049.

Haas Mihály *Baranya* című monográfiájának időtálló adataival mintát adott a modern helytörténetírás, a honismereti kutatás számára, s egyúttal első inspirálója lehetett a tudatos és rendszeres helynévgyűjtésnek. A kor geográfiai, statisztikai szakirodalmából, levéltári forrásokból, oklevelekből és a szóbeli hagyományokból merítette ismereteit. Szinte a semmiből teremtette meg az olvasmányos magyar tájleírás és népismertetés műfaját. Haas nevéhez fűződik az első baranyai népmondaközlés: a harsány-hegyi ördögszántás (a *Stein-gerölle*) története a publikálás nyomán országosan ismertté vált.¹

Helynévi adtainak pontosságát igazolja, hogy a munkájában említett várak, erődítmények, csataszínhelyek neve² megtalálható a BMFN-ben. A ma is jól ismert nevek (Pécs vára, Baranyavár, Siklósi vár, Szászvár vára, Zengővár, Márévár vagy Marivár, Pécsvárad) mellett Haas olyan neveket is említ, amelyek mára feledésbe merültek.³ Csak határrésznév őrzi az egykori várak, erősségek emlékét: Helyesfa [ma: Helesfa] <vára> → Vár-högy;⁴ S. Lőrinczön erősítvény → Romok helye a Köröszttöpuszta szócikkben. „A hagyomány szerint e tájon kereszties barátok (templáriusok) laktak”;⁵ Szekcsőn [ma: Dunaszekcső] római kori erődítmény falai → Várhegy, erődítmény maradványai;⁶ Földvár Pogány mellett → Vélhetően a mai Zidina ’erős fal’ nevű helyen;⁷ Bélavára → A mai Bélavári kanyar helyén vagy annak közelében lehetett;⁸ Kisasszonyfa <vára> → Romok említése a Kőrösi-berök szócikkben: „állítólag a 16. századból eredő romok”;⁹ Sársomlyó [ma: Szársomlyó Nagyharsányban → Itt a Figyelő szócikkben: Várrom. „E helyen ment fel a hegyre Savoyai Eugén herceg 1687. aug. 12-én, amikor a nagyharsányi csata volt”.¹⁰

Az ütközetek között említi Haas a mohácsi csata (1526) és a harsány-hegyi csata (1687) színhelyét. A mai Mohács határában az Eszéki dűrék szócikkben: a szájhagyomány ide helyezi a 300 pécsi egyetemista önfeláldozó ellenállását a mohácsi csatában;¹¹ Cselei-völgy és Csele-patak szócikkben: itt lelte halálát a megáradt Csele-patakban a mohácsi csatából menekülő király, II. Lajos.¹² A villányi-nagyharsányi csata névemlékei: a Szársomlyóhoz kapcsolódik Haas szerint a Basa útja Nagyharsányban. A hagyomány szerint Csausz basa erre menekült Savoyai Eugén elől a nagyharsányi csatában.¹³ Siralom-völgy vagy

¹ PESTI 2002. 367.

² HAAS 1845. 167–170.

³ HAAS 1845. 167–169.

⁴ BMFN I. 632. (125/63.)

⁵ BMFN I. 840. (142/171.)

⁶ BMFN II. 216. (204/42.)

⁷ BMFN I. 934. (161/66.)

⁸ BMFN II. 550. (225/420.)

⁹ BMFN II. 789. (282/16.)

¹⁰ BMFN II. 150, 156.

¹¹ BMFN II. 489. (23/794.)

¹² BMFN II. 477. (223/652.)

¹³ BMFN II. 794. (282/165.)

Jammerthal Villány északi részén: a hagyomány szerint a csata egyik színhelye volt, egyesek szerint nevét a sebesültek jajveszékeléséről kapta.¹

Haas két barlangot is említ könyvében. Az abaligeti Paplika cseppkőbarlangot 1820-ban fedezte fel a Kölesy nevű plébános.² Mánfán említi a Királylika nevet (erre már nem emlékeztek az adatközlők 1973-ban, talán a mai Kőlyuk barlangnak lehetett ez régen a neve³).

Pesty Frigyes az országos helynévgyűjtő mozgalmanak szervezése során kérte adatközlőit, hogy a helyekhez kapcsolódó mondákat, legendákat is jegyezzék le. A gyűjtés során 1863-ban Baranyában is elkészültek az egyes falvak, városok helynévi adattárai. Sajnos, nem minden faluban vették komolyan az adat-szolgáltatást 1863-ban. Több faluból csak az 1850–1860 között készült kataszteri térképek dűlőneveit küldték el Pesty Frigyes címére. Az uradalmak helyneveit nem ismerhette a helyi lakosság. A jelentéktelennek vélt határrészeknek, a folyóvizek, malmok, tanyák, puszták nevei nem is kerülhettek bele a jelentésekbe. A nevek kiejtés szerint lejegyzésében maradtak hibák, mégis, Pesty névadattára a kisebb fogyatékságai mellett is a történeti helynévkutatás felbecsülhetetlen forrása.⁴

Minthogy a nevek gyűjtése 1863-ban nagyjából azonos időben történt, és a gyűjtést megadott kérdések alapján végezték, a létrejött korpuszt minősége alapján homogénnek tekinthetjük. Koruk szerint a Pesty-gyűjtemény nevei történeti helyneveknek számítanak, akárcsak e kor kéziratos térképeinek nevei. Pesty Frigyes baranyai névadattárának helyneveit sokféleképpen lehet elemezni a névtan keretein belül: adatait érdemes összevetni az élő (szóbeli) helynevekkel, de az is tanulságos lenne, ha csak az 1863-ból, illetve a 19. századból származó nevek elemzésére vállalkoznánk.

A gyűjtemény baranyai részének eredeti kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban található a települések betűrendje szerint. A baranyai szövegrészek kiadására jókora késéssel, 2019-ben került sor Csibi Norbert, Gőzsy Zoltán és Máté Gábor munkájaként *Baranya vármegye helynévtára* címmel. A Pesty-féle helynévgyűjtemény hatalmas szellemi értékünk. Hatására kibontakozott meggyénkben a helynevek további gyűjtése, és – jóllehet a 19. század második felében még nem léteztek névtudományi kutató helyek – többen kísérletet tettek a helynevek jelentésének magyarázataira is. Nyelvtörténészeink ekkor még jobbra csak a szavak (helynevek) hang- és szótörténeti sajátosságainak bemutatására idézték a helyneveket.

Pesty gyűjtőmunkája felgyorsította a helynevek iránt érdeklődést. Megkezdődött a híres helyekhez kapcsolódó baranyai és pécsi népmondák gyűjtése Kul-

¹ BMFN II. 726. (269/126.)

² BMFN I. 332. (60/40.)

³ BMFN I. 280. (48/451.)

⁴ HOFFMANN 2003. 15.; PESTI 2019. 19–23.

csár József, Németh Béla, Bartha Kálmán munkájaként.¹ A Pesty-gyűjtemény példája nyomán a helyneveket egyre többen említették a 19. század végén megjelent helytörténeti, néprajzi tanulmányokban is.

1865–1880 között Baranyában a népnyelvi értékek mentése volt az elődleges cél. Sirisaka Andor tanítóképzős iskolatársai (főleg Kulcsár József) közreműködésével közmondásokat gyűjtött; a munka 1890-ben jelent meg *Pécsett Magyar közmondások könyve* címmel.²

Kulcsár újságírói munkája során ismerkedett meg Bodonyi Nándorral és Várady Ferencel, a neves pécsi lapszerkesztővel. Utóbbtól kapott megbízást, hogy írjon tanulmányt a Hegyhát történelméről és népének életéről, szokásairól, nyelvéről a készülő Baranya-monográfia számára. Várady azt kérte munkatársaitól, hogy vegyék figyelembe a tanulmány megírásakor a helyneveket és a hozzájuk kapcsolódó mondákat is. A helynevek és a népmondák értékeinek felismerését jól szolgálták a *Pécsi Figyelő*ben rendszeresen közölt helynév-magyarázatok, amelyeknek Réső Ensel Sándor és Németh Béla voltak a szerzői. A lapban kibontakozó névetimológiai viták alapján érthette meg Kulcsár, a mocsoládiak tehetséges költő-tanítója, hogy a helyneveket érdemes behatóbban tanulmányozni. Először a régiesnek gondolt „magyaros” helyneveket jegyezte fel, majd a szláv hangzású neveket kutatta. A hegyháti szlávok helyneveinek egy részét a magyarok is ismerték, így ezek fennmaradtak mindmáig a magyar helynevekkel együtt. Kulcsár a szláv és a magyar helynevek együttes előfordulásából (nagyon helyesen) szláv–magyar együttélésre gondolt; illetve a nevek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Hegyhát két szélének népessége egykor (és részben a Völgség is) egykor szláv volt.³ A Kulcsár által közzétett helyneveket a BMFN élőnyelvi adatainak segítségével utólagosan is jól tudtuk lokalizálni, illetve elhelyezhettük a vidék helynévrendszerében. Kulcsár Józsefet a baranyai helynévkutatás egyik úttörőjének tarthatjuk.⁴

Németh Béla ügyvéd, helytörténet-kutató személye és munkássága jelentette a folytonosságot, az összekapcsolódást a helynevek kutatásában 19. és a 20. század fordulóján. A helynevek gyűjtésén kívül – akárcsak Kulcsár József – fontosnak tartotta a nevek eredetére vonatkozó adatok értelmezését. Jelentős forrásfeltáró munkát végzett Bécsben és a dunántúli vármegyék levéltáraiban. A Várady Ferenc által szerkesztett Baranya-monográfia egyik szerzője is volt, okleveles adatokra támaszkodva írta meg a megye középkori történetét. Az elpusztult települések történetéhez is talált adatokat. Vizsgálta, hogy mi az oka a baranyai helynevek változásainak. 1901-ben javasolta néhány baranyai falu nevének megváltoztatását (az országos helységnév-változtatásokra 1907-ben került sor). Feltárta Pécs 1722. évi telekkönyve alapján az utcanevek keletkezésének okait, körülményeit. Munkásságáról sokan megemlékeztek.⁵

¹ PESTI 2002. 6.

² SIRISAKA 1890.

³ KULCSÁR 1896.

⁴ PESTI 1882. 24.; PESTI 2013..

⁵ PESTI 2012.

2. korszak. Az 1900–1930 közötti évek

Folytatódott a népmondák és más folklórszövegek gyűjtése, a helytörténeti tanulmányokban még nagyobb számban említették a helyneveket (Németh Béla, Cserkúti Adolf), és 1903-ban elkészült a 18. századi Pécs német utcanéveinek gyűjteménye (Németh Béla).¹

3. korszak. Az 1930–1958 közötti évek

A néprajzi célú szöveggyűjtések során feljegyezték az érdekesebb dűlőneveket, tájszavakat és az elpusztult falvak neveit (Kiss Géza, Berze Nagy János). 1933-ban megjelent Bárdos István *Pécs régi német utcanévei* című doktori disszertációja.² 1934-ben Weidlein János élőnyelvi német helyneveket közölt a Sváb Törökország elpusztult településeivel foglalkozó tanulmányában.³

1935-ben megjelent Klemm Antal egyetemi tanár *Pécsi helynevek* című tanulmánya. Ebben máig érvényes etimológiák szerepelnek a *Deindol*, a *Donátus*, a *Kispiricsizma*, a *Balokány*, a *Tettye*, a *Zidina* és a *Puturluk* helynévről. Ő írt először arról, hogy a híres szőlőhegyek (*Bálics*, *Szókó*, *Frühweis*) az egykori tulajdonosok nevét őrzik.⁴

Bizonyára Klemm írásának hatására kezdett helyneveket gyűjteni Kiss Géza és csak amolyan „orvanyagként” Berze Nagy János és munkaközössége. 1937-ben napvilágot látott Kiss Géza *Ormányság* című híres kistáji monográfiája.⁵ Ebben a népnyelvi szövegek és tájszavak mellett helynevek is olvashatók. 1940-ben Berze Nagy János szerkesztésében megjelent a *Baranyai magyar néphagyományok* három vaskos kötete, melyben tájszavak, helységnevek és dűlőnevek is szerepelnek.⁶

1934 és 1950 között nem születtek érdemi eredmények a helynevek gyűjtésében. Fellendülés csak ezután kezdődött Reuter Camillo és Zsolt Zsigmond lelkes munkájával. Az 1950-es évek elején Reuter Camillo megkezdte a mecseki turistautak neveinek és a Völgység helyneveinek gyűjtését.

4. korszak. Az 1958–1973 közötti évek

A korszak nyitánya – Benkő Loránd találó minősítésével – „a fordulat éve” az országos és a megyei helynévgyűjtésben egyaránt. A Budapesten megrendezett I. Névtudományi Kongresszus felhívása alapján először Zala megyében indult a megye egész területére kiterjedő helynévgyűjtés, majd 1964-ben megjelent a *Zala megye földrajzi nevei* című névadattár.⁷ A lelkesítő zalai példa nyomán Somogy, Tolna és kis késéssel Baranya megyében is megkezdődött a helynevek gyűjtése a megye valamennyi településén.

¹ PESTI 2013. 464–466.

² BÁRDOS 1933.; PESTI 2013. 18–19.

³ WEIDLEIN 1934.; Lásd még: WEIDLEIN 1980. 130–201.

⁴ KLEMM 1935a.; KLEMM 1935b.

⁵ KISS 1937.

⁶ BERZE NAGY 1940.

⁷ ZMFN; Lásd még: BALOGH–ÖRDÖG 1986.

Az 1973-ban szerveződő baranyai gyűjtés fontos előzményének tekinthetjük azt, hogy Reuter Camillo, Zsolt Zsigmond és Pesti János munkájaként jól hasznosítható gyűjtemények álltak rendelkezésünkre a *Völgység*, a *Zengőalja*, a *Mecsekalja* és a *Hegyhat* településeiről. Korszakos jelentőségű ebből az időszakból Reuter Camillo erdőmérnök, majd természetvédelmi felügyelő három tanulmánya *Kárász*, *Magyaregregy* és *Hosszúhetény* földrajzi neveiről.¹ Ezekben a kiváló gyűjteményekben az élőnyelvi adatok mellett a levéltári (térképi) neveket is megtaláljuk.

Reuter az 1960-as évek elején (egy nyugdíjas tanár közreműködésével) kijegyzetelte a Baranya Megyei Levéltár kéziratos térképeinek valamennyi névadatát. Adatokat gyűjtött *Baranya* középkori településtörténetéhez és tanulmányokat írt Pécs régi, latin nevééről.² Adatgyűjtését Kiss Lajos is felhasználta etimológiai szótárában.³

Joggal lehetek büszke arra, hogy helynévgyűjtésem kezdetekor sokszor fogadott, tanácsokat adott és átadta cédulaanyagát felhasználásra.⁴ Részt vett a BMFN gyűjtésében. Segített a gyűjtés és a közzétevő munka szervezésében. Sajnos, hirtelen halála miatt nem érthette meg közös munkánk, a BMFN megjelenését. Hatalmas értékű cédulaanyaga halála után Timár Györgyhez, majd a Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztályára kerültek a cédulák.⁵

A helységnevek történeti adatainak megismerésében ma is nélkülözhetetlen forrás Káldy-Nagy Gyula *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai* című könyve,⁶ valamint Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkája.

Györffy felbecsülhetetlen értékű munkájának⁷ nagy hasznát vettük a BMFN adattárának véglegesítésekor. Átvettük belőle a falunevek okleveles adatait, és az adattárban az élőnyelvi adatok segítségével azonosítani tudtuk az egykori települések helyét.

A mű szerzője nagyon gondosan ellenőrizte a Reuter-cédulák és a kéziratos térképek segítségével az elpusztult települések helyét. Ha egy-egy adat helyességében nem volt biztos, Reuter Camillo kíséretében felkereste a kérdéses helyeket. Szinte hihetetlennek látszott például az, hogy a *bakonyai* határ erdős részén létezett egykor *Ercék*, *Érszék* falu. Egy erdei út építése során véletlenül bukkantak rá az egykori *Ercék*, *Érszék* nyomaira. Reuter erről értesítette Györffyt, aki sürgősen megérkezett, hogy láthassa a keresett falu maradványait. Kettejük határjárásaira többször is sor került. Tartós és legendás barátságuk kifejezéseként Gyuri bácsi részt vett Camillo temetésén.

¹ REUTER 1961.; REUTER 1968.; REUTER 2001.

² REUTER 1963.; REUTER 1974.

³ FNESz

⁴ REUTER 1960.; REUTER 1983.

⁵ Életművének áttekintő értékelése: PESTI 1989a.

⁶ KÁLDY-NAGY 1960.

⁷ GYÖRFFY 1963.

Mivel Györffy említett könyvében helynévmutató hiányában elég nehéz a keresett adatokat megtalálni, a debreceni egyetem lelkes kutatói elkészítették a mű mutatóját. Ennek első kötete 1997-ben jelent meg Debrecenben *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* címmel Györffy György 80. születésnapjára.¹

Petrovich Ede egyháztörténész 1969-ben tette közzé az 1687-ben *Pécsett* készült latin nyelvű összeírás magyar és török utcanéveit.² A forrás helytörténeti értékein túl azért is fontos számunkra, mert csak ebben és Káldy-Nagy Gyula említett könyvében váltak közkinccsé a város török utcanévei.³

Madas József két évtizeden át példás szorgalommal gyűjtötte *Pécs-Belváros*, valamint a *Budai külváros* 18-20. századi telek- és háztulajdonosainak neveit.⁴ Amolyan „melléktermékként” összeírta és lokalizálta a 18. és 19. századi utcanéveket.⁵ Magyarázta a különleges hangzású városrésznevek (*Zidina, Puturluk, Benga, Balokány, Bosztán, Zemunica*) eredetét. Madas műve a családnevek történetét kutatók számára is fontos forrás, helynévi adatait felvettük a BMFN adattárába és a *Pécs utcanévei* című kiadványba is.

Ebben az időszakban – Reuter Camillo mellett – egyre többen kezdtek behatódni foglalkozni *Pécsett* a helynevek névtani vizsgálatával (Rónai Béla, Pesti János, Hoffmann Ottó, Timár György).

5. korszak. Az 1973–1982 közötti évek

1973-ban az akkori Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére indult szervezett helynévgyűjtés Baranya megye valamennyi településén Pesti János szakmai irányításával. A munkálatok költségeit a Baranya megyei Tanács biztosította a Baranya Megyei Levéltár közvetítésével. Az élő (szóbeli) helynevek gyűjtése nagyjából egy évig tartott. Ezt követte a gyűjtött adatok helyszíni és levéltári ellenőrzése. A közzététel megszervezésére és a kész kézirat szerkesztésére 1980–1982 között került sor. 1982 nyarán jelent meg a *Baranya megye földrajzi nevei* (BMFN) című kétkötetes helynévi adattár Pesti János szerkesztésében, tizenegy közzétevő nyelvész és 131 + 87 gyűjtő munkájaként. Hozzávetőlegesen 1600 adatközlő segítette munkát.⁶

Több névtani tanulmány jelent ezekben az években a BMFN és más megyei helynévgyűjtemények alapján Barics Ernő, Hoffmann Ottó, Kálmán Béla, Mollay Károly, Ördög Ferenc, Reuter Camillo, Penavin Olga, Pesti János, Rónai Béla és Vadas Ferenc tollából.⁷

¹ HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH 1997.

² PETROVICH 1969.

³ PESTI 2013. 19, 33–34.

⁴ MADAS 1978.; MADAS 1985.

⁵ MADAS 1979.

⁶ A gyűjtés és közzététel munkálatairól: BMFN I. 7–21.

⁷ HOFFMANN 2003. 261, 263, 266, 270.; PESTI 1989. 83–84.

Zsolt Zsigmond belgyógyász szakorvos, helynévkutató Reuter Camillo segítségével kezdte meg helynévgyűjtő munkáját. A mecsekalkjai községekben gyűjtött elsősorban. A *bakonyai, bodai, királyegházai és kővágótöttösi gyűjteményét*¹ átvettük a BMFN-be. Reuter Camilloval együtt jelentette meg a *Nagyvátly és környékének helynevei* című gyűjteményt.² A Búza téri orvosi rendelőjében vidéki betegektől is gyűjtött helyneveket. Bár nehezen járt, felkereste a határban azokat a helyeket, ahol várhatóan van még valamilyen nyoma elpusztult helységnek. Szabálytalanul ásatásokat is kezdeményezett, és ha előkerült valamilyen lelet, erről értesítette a régészeket. Szívügyének tekintette, hogy a BMFN megjelenjen.

Ördög Ferenc címzetes egyetemi docens, a nyelvtudományok akadémiai doktora az országos helynévgyűjtő mozgalom fáradhatatlan irányítója volt Végh Józseffel, majd Balogh Lajossal együttműködve. Elsősorban az ő nevéhez fűződik a példaértékű *Zala megye földrajzi nevei* című kiadvány létrejötte, megjelentetése. Részt vett több járási és megyei helynévgyűjtemény anyagának közzétételében, tudományos tanácsadója és egyik közzétévője is volt a BMFN-nek. Rendszeresen adott tájékoztatást a helynévgyűjtés elért eredményeiről.³

Timár György pécsi lelkész, történész, kandidátus először egyháztörténeti tanulmányai során figyelt fel a helynevek dokumentumértékeire. A BMFN egyik lelkes munkatársa volt, ő írt rövid ismertetéseket az egyes települések népeségtörténetéről; erre azért volt szükség, hogy magyarázatot kapjunk Baranya többnyelvű helynévanyagának okairól, történelmi háttéréről.

A baranyai conscriptio latin nyelvű szövegeinek fordítása során olyan helységnevekre bukkant, amelyek teljesen feledésbe merültek, de egyeztetették Györffy György és Káldy-Nagy Gyula adattárainak ide vonható adataival. Horváth J. Gyulával közösen publikálta Baranya megye 16. századi rovasadó-összeírásait,⁴ ebben a megye elpusztult helységeinek nevén kívül a mai települések egykori nevei is megtalálhatóak. A *Királyi sziget* című könyvében⁵ a szigeti várvédelem előkészületéről, a vár elestéről és ennek következményeiről olvashatunk újszerű adatokat. Az események leírásában sok 16. századi helynév és személynév szerepel.

Különös érzéssel talált rá Timár azokra az adatokra, amelyek lehetővé tették néhány helynévi etimológia újragondolását. Például a mai *Csonkamindszent* a *Csonta* nevű birtokosáról kaphatta nevét. *Zselic* korábbi helyét *Hosszúhetény* térségére kell tennünk!⁶

¹ ZSOLT 1973.; ZSOLT 1974.; ZSOLT 1977.; ZSOLT 1979.

² REUTER–ZSOLT 1970.

³ Munkásságának értékeléséhez: HOFFMANN 2003. 279.; ÖRDÖG 2008. 11-18, 309-323.

⁴ HORVÁTH–TIMÁR 1973.; TIMÁR 1976.

⁵ TIMÁR 1989.

⁶ A zselici falvak felsorolását lásd: TIMÁR 1982. 116–118.

A középkori oklevelek ismerete alapján őt tekintették a történészek a középkori települések első számú kutatójának. Ezért is kapott megbízást arra, hogy írja meg *Alsómocsolád* és környéke, illetve *Magyaregregy* és környéke középkori történetét.¹ A falunevek okleveles adatait elemezve megkísérelte, hogy megoldja az egyes elpusztult települések nevének etimológiáját. Az említett két munkájában a FNEsz és a BMFN adataira támaszkodott elsősorban.

Timár György széles körű műveltségére jellemző, hogy szépen játszott klarinéton és orgonán. Ötletes tervrajzokat készített a baranyai katolikus templomok „szembenéző” oltárainak megvalósításához is.²

Rónai Béla³ címzetes egyetemi docens, nyelvész, a nyelvtudomány kandidátusa, dialektológus és helynévkutató a BMFN egyik közzetevője volt. Közzetevőként segítette továbbá a TMFN és a Bács-Kiskun megyei helynévgyűjtemény kiadását. Munkatársa volt a *Rejtett kincsek nyomában* című baranyai népmondagyűjteménynek.⁴ Fontos tanulmányt írt a nemzetiségi helynevek gyűjtésével kapcsolatos feladatokról és a helynevekhez kapcsolódó népetimológia jelenségről.⁵ Előadást tartott a keresztnévek motivációiról.⁶ Az általa vezetett nyelvjáráskutató diákkörben nevelődtek a jövő kutatói, Bokor József, Guttman Miklós és Vörös Ottó kandidátusjelöltek, akik a magyar dialektológiában, a névtanban maradandó műveket alkottak, és a VMFN közzevételében is jelentős feladatokat teljesítettek.

Figyelmet érdemel Rónai Béla *Zselici nyelvatlasz* című könyvének⁷ több névtani, településtörténeti tanulsága. A térképlapok adatai azt bizonyítják, hogy *Szenna* község nyelvében napjainkig léteznek a záródó diftongusok (jóú, zőüd, széép). Ez a hangtani jelenség azzal magyarázható, hogy a török elől menekülő ormánsági magyarok a *Zselicen* át eljutottak a Kapos völgyébe is. Itt máig megőrizték nyelvük főbb sajátosságait, vallásukat, népszokásait. A *szennai* református templom festett kazettás mennyezetei az ormánsági református templomok motívumai szerint készültek.

Hoffmann Ottó⁸ a nyelvtudományok kandidátusa, címzetes egyetemi docens oktatói munkájára is jellemző a sokoldalúság. Évtizedeken át művelője volt a tantárgy-pedagógiának, több általános iskolai tankönyvet írt. A stílustani ismeretek tanításához kísérleti anyagot állított össze. Elkészítette a diáknyelvi szavak szótárát.⁹

¹ TIMÁR 1997.; TIMÁR 1998.

² PESTI 2013/a.

³ SZÜCS 2004.; SZÜCS 2009.

⁴ VARGHA-RÓNAI-MUSZTY 1960.

⁵ HOFFMANN 2003. 266.

⁶ RÓNAI 1998.

⁷ RÓNAI 1993.

⁸ SZÜCS 2012.

⁹ HOFFMANN 1996.

Kérésünkre ő tette közzé a mohácsi járás több településének földrajzi neveit a BMFN II. kötetében. Törekedett arra, hogy a magyar nyelvű helynevek mellett a nemzetiségek helyneveit is pontosan, a kiejtés szerint örökítse meg. Különösen gazdag az általa közzétett *mohácsi, szederkényi, kölkedi, máriakémendi* helynevek gyűjteménye. *Mohács* helynevei között német, zsidó, szerb, sokác, görög (cincár) és cigány helynevek is vannak szép számmal.

Tőle származik az a felismerés, hogy „*A német falvakban <Baranyában> a régi házak külön ún. háznevet kaptak; <így> állandó 'földrajzi hely'-nek, tájékozódási pontnak számítottak akár a templom vagy a községháza. Például: a Tills jelentése 'das Haus der Tills' = Tillék háza.*”¹ A német háznevekről Hoffmann Ottó külön tanulmányt is írt, mely *Szederkény* község honismereti évkönyvében is megjelent.² Úttörő jelentőségű továbbá *A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége* című tanulmánya.³

6. korszak. Az 1982–2023 közötti évek

A legutóbbi évtizedekben is folytatódtak a helynévtörténeti, névrendszertani tanulmányok. Ennek során Pesti János 2004-ben tanulmányt írt *Pécs földrajzi neveinek eredete* címen,⁴ melyben olvasható a *Dunántúl, Baranya megye, Pécs város, a Mecsek, a Tubes* etimológiája és a városrésznevek kialakulása, magyarázata. 2013-ban jelent meg szintén Pesti János munkájának eredményeként a *Pécs utcanevei 1554–2004* című könyv,⁵ amely két fő részből áll: az utcanevtárból és az utcanevek névtani (nyelvi) elemzéséből. Újabb helynévtörténeti munkáit egy évvel később tette közzé Pesti János a *Hosszúhetény nyelvi kincseiről* című könyvecskében,⁶ melyben foglalkozik *Hetény, a Mons Ferreus (Vas-hegy), a Zengő, Vasas, a Mecsek, a Zselic, a Dobogó és a Pengő-kő* nevével. Végül 2023-ban látott napvilágot Pesti János tanulmánya *A magyaregregyi helynevek sajátos motivációinak szemantikai rendszere* címmel.⁷

Meg kell említeni Schwing József professzor, dialektológus és helynévkutató eddig kevésbé idézett források alapján, egészen új szemléletmóddal megírt *Pécs város nevei* című könyvét,⁸ valamint néhány évvel később megjelent tanulmányát Pécs város nevének eredetéről.⁹ Az ő segítségével végezték el Németországban a dél-dunántúli megyék helynévköteteinek digitalizálását. A munka pontosításában a debreceni egyetem névkutatói és informatikusai vettek részt.

¹ BMFN II. 356.

² HOFFMANN 1991.

³ HOFFMANN 1989.

⁴ PESTI 2004.

⁵ PESTI 2013.

⁶ PESTI 2014. 9–29.

⁷ PESTI 2023. 149–158.

⁸ SCHWING 2009.

⁹ SCHWING 2017.

A baranyai helynévgyűjtés tanulságai

A gyűjtés során megfigyelhettem, hogy a szomszédos területek helynevei egymást magyarázzák, mert köztük korreláció van. A hasonló dűlőnevek egy tömbben helyezkednek el *Alsómocsolád* térképén. Mivel ebben a faluban a *Pörös* néven említett határrész túl nagynak bizonyult, a helyet négy részre osztották. Minősítő jelzők különítik el a *Pörös* összefoglaló név alá tartozó kisebb határrészeket. A *Felső-Pörös* névben a *Felső-* jelző arra utal, hogy a hely magasabban (együttal északabbra) fekszik, mint az *Alsó-Pörös*; a *Belső-Pörös* név *Belső-* jelzője meg arra figyelmeztet, hogy a hely beljebb van, mint a dűlőút mellett levő *Külső-Pörös*. A névpárok közti korrelációt nem mindig lehet könnyen felismernünk. *Alsómocsoládon* létezik az *Öreg-osztás* és a *Kis-osztás*. Mindkét név az egykori faluközösségi birtok felosztására utal. Az *Öreg-osztás* a dűlő nagyobbik része, a kisebb meg a *Kis-osztás*. Mivel az öreg melléknév régebbi jelentése, a 'nagy' elfelejtődött, adatközlőim szerint az *Öreg-osztást* a falu öregjei osztották fel. Ebben a névpárban viszont eredetileg az öreg és a kis korrelációnak nagy + kis volt az értelme! Tanulság: ha a névpárok korrelációja elhomályosult, meg kell találnunk ennek az okát! E kérdéskörhöz is tartozik a viszonyítás kérdése a helynevekben.

A viszonyítást nem csupán a kis – nagy és a külső – belső relációban lehet kifejezni. A világtájaknak, a vízfolyások folyási irányának és a domborzat vertikális tagolódásának is szerepe lehet a korrelációs névpárok kialakulásában.¹ Az észak–dél irányú vízfolyás északi szakasza a *Felső-árok*, a déli szakasz az *Alsó-árok*. Ha viszont a vízfolyás kelet–nyugat irányú, akkor a keleti részre illik a *Felső-* jelző, a nyugatira meg az *Alsó-* jelző. Ezt a témát még több névadat bevonásával érdemes lenne tovább vizsgálni! A helyzetviszonyítás nézőpontja meg is változhat. A mai *Dunántúl* nevű országrészt a legkorábbi névadás (1274) idején gondolatban vagy ténylegesen is az Alföld vagy a Felföld felől szemlélhette az első elnevező; azaz nézőpontja alapján a látott vidék, a Duna jobb partján neki valóban *Dunán túl*on való föld volt, és e név korrelációs párjának a *Dunán innen*-t tekintette, vagyis a *Felföldet* és az *Alföldet*. Brodarics Istvánnak a mohácsi csata eseményeit leíró munkájában az szerepel, hogy a *Buda felőli rész* a *Dunán inneni rész*, s ez az *Innenső Magyarország*. A *Dunán túlnani Magyarország* meg a *Túlsó-Magyarország*, vagyis a mai *Alföld* és vidéke *Pozsonytól Debrecenig, Szőrényig*. A tájszemlélet ingadozása a 18. században kezdett megszűnni, de még a 19. század végén is élt az a felfogás, hogy az alföldi tájak *Baranyához képest Dunán túl* levő vidéknek, *Dunán túlnani Magyarországnak* számítanak. Kulcsár József 1892-ben még ezt írta: „A *Dunántúlról kivándorló magyarság az alföldi tájak Túl a Duna* [= *túl a Dunán levő* = az *Alföld*] *tájai felé költöznének tömegesen*”.² Valószínűnek látszik, hogy az *Alföld* a *Felföldről* nézve látszott (s látszik ma is) mélyebben fekvő, lapos vidéknek; a *Felföld* meg az *Alföld* felől nézve magasabban fekvő táj. A *Tizsántúl* név meg arra utalhat, hogy a névadó a *Duna-Tisza köze* felől tekintett erre a vidékre.

¹ PESTI 1969.

² PESTI 2004. 7–8.

Érdekes kutatási téma: kapcsolat van a helynevek között a metonimikus nevek csoportjában. A névkiterjesztés a takarékos névadás egyik gyakori formája Baranyában. A 'mellette levő hely' jelentésű helynevek érintkezésen alapuló metonímiával jöttek létre. Magyaregregyen a *Nyírös* nevű helynek (egykori falu helye) van dombosabb része. Ez a *Nyírösi-hát*.¹ A Babina nevű határrészen út vezet át: a *Babinai út*. Van itt legelő és szőlőhegy is, a *Babina-szőlőhőgy*.² Ide sorolható a fentebb említett *alsómocsoládi Baláta* név a változataival együtt.

Kapcsolatot fedezhetünk fel a helynevek kötött a névadás indítéka alapján is. Egy „bokorba” tartoznak például a növényzetre (fákra, bokrokra) utaló helynevek: *Nagynyárád, Bükkösd, Agárcás, Bükkös, Cser-ódal, Hársos-dűlő, Rekőtytyés, Kökényös, Som-ág*. Morfológiai sajátosságok alapján tartoznak össze ezek a helynévi példák: *Máriakéménd, Mogyoród, Homorúd; Szágy, Hásságy, Szilágy* stb.

Sok példát találhatunk a BMFN-ben a poliszémia jelenségére. Régóta tudjuk, hogy a földrajzi köznevek között sok olyan szó van, amelyben a jelentésbővülés eredményeként több jelentés kapcsolódik a szóalakhoz. Poliszém helynévi köznevek Baranyában: bánya, gyp, ház, hegy, kapu, köz, mocsila, lénia, ól, sarok, sziget, telek, telep stb.³ Néhány tulajdonnév értékű helynevünk etimológiáját azért kellene módosítani, mert a köznévi vagy akár tulajdonnévi elemük jelentése vitatható.

Az „örök érvényű” helynévi etimológiák mellett léteznek javításra szorulóak. Kiss Lajos és mások is elfogadják e vélekedés igazságát: újabb helynévi adatok lehetővé teszik a névadás indítékainak és a szóeredet újragondolását. Korábban úgy véltük, hogy a *Mocsolád* helységnév a Mocsila ~ Mocsola köznév és a -d helynévképző kapcsolata.⁴ A falu öregjei és a szomszédos falvak lakói máig így említik a község nevét: *Mocsilág, Mocsolág*. Egyik nagyon megbízható adatközlőm, Bódog János szerint a régi *Mocsolád* a mai Pusztaszentegyházi-dűlőben, az egykori mocsaras rét közvetlen közelében jöhetett létre. Itt még 1963 táján is feltört a talajból több szőlőtőke ága, vesszeje. Csak később kezdtek építkezni a mocsár közeli domboldalra. Itt álltak még a 18. század elején a falu Árpád-kori templomának romjai. A rét közepén ma is vízfolyás van, a *Bikali-árok*. Ennek *Mocsila-ág* lehetett a neve a 11. században. A vízfolyásnak ez az egykori neve átvonódhatott a mocsaras rétre, majd metonimikusan a rét közelében létesült falu is a *Mocsilaág* nevet kapta. A helység neve a továbbiakban így alakulhatott: *Mocsilaág > Mocsilág > Mocsolág > Mocsolád*. A korábbi név a hangkapcsolatából kiesett az a hangzó, illetve a vegyes hangrendűvé vált a helynév.

Érdekes, hogy az ág 'vízfolyás, <folyó>meder' szavunknak ágy változata is van.⁵ Kiss Lajos szerint Szilágy község neve a -gy képzős helynevek közé tartozik.⁶ Mivel a mai vízfolyás az egykori szilerdő mellett folyt el, ezért Szil-ág

¹ BMFN I. 189. (31/203.)

² BMFN I. 189. (31/149.)

³ BMFN II. 951–958.; BÁBA–NEMES 2014.

⁴ PESTI 1970. 219.; FNESz 50.

⁵ ÉrtSz 49.

⁶ FNESz 613.

lehetett a neve. A vízfolyás nevét névkiterjesztéssel, illetve (névátvonódással) a mai falu neveként is kezdték használni. A falu Árpád-kori neve *Zylag* volt.¹ Azt nem tudjuk, hogy az ág köznév utolsó hangzója, a g miért változott gy-re. Talán azért, mert az ág köznévnél van <folyó>meder jelentése is. Hasonló változás mehetett végbe ezekben a helynevekben: *Hárs + ág > Hárság > Hásság > Hásság* és *Aszu ~ Aszó „száraz völgy” + ág > Aszuág > Aszóág > Aszóág > Aszágy > Szágy*. A dunántúli megyék helynévgyűjteményeiben az -ág köznévi elemű helynevekben az ág jelentése 'vízfolyás'.² Zala megye helynevei között van olyan név, amelyben az ág köznév 'völgy', illetve 'folyómeder' jelentésű.³ A völgy, a gödör és a meder köznevek azért lehetnek kapcsolatban a víznevekkel, mert a gödrökben, egykori medrekben van vagy lehetett vízfolyás. Így például Alsómocsoládon a Róka-gödörben, Méhes-gödörben, Kispista-gödörben, Kisházás-gödörben és a Balátai-gödörben ma is van forráskút, illetve vízfolyás.

Pécs helynevei közül különösen a *Tettye*, a *Misina*, a *Bajraktár* és a *Piricsizma* utca neve tűnik rejtélyesnek. Sokáig úgy véltük, hogy a mai *Tettye* városrésznevünk a török *tecce* 'kolostor' szóval van kapcsolatban. Kétségtelen, hogy a törökök derviskolostorként használták Szathmáry György pécsi püspök reneszánsz stílusú palotáját. Az itteni fennsík nem kaphatta nevét a *tecce* szóról, mert akkor ez lenne a mai neve: *Tekke*, esetleg *Teccse*. Kisharsányban 1783-ban térképre írták a *Hegy Tettyei Földek* nevet. Mivel ez a név hegytetőre vonatkozott, lehetséges, hogy a *tetejei > teteji > tettyei* névváltozatok mellett kialakulhatott Kisharsány községben az -i képző nélküli változat, a *tettye > Tettye* névalak is 'teteje' jelentéssel. Minthogy a pécsi *Tettye* szintén hegytetőre (platóra) vonatkozik, létrejöttében a magyar névadás látszik valószínűbbnek.⁴

Misina a Pécs felett magasodó *Mecsek* hegység egyik erdős-sziklás orma 534 méteres magasságban. Bizonyára kapcsolatba hozható a *Misina* névvel a *Miska gyp* név, amely 1875-ben legelő neveként a *Mecsek* egyik, ma már nehezen lokalizálható részére vonatkozott. A *Misina* így '*Miska ~ Misa hegye*' jelentésű lehetett még a 19. században.⁵

A *Piricsizma* <dülő> utca majd városrész neveként máig fennmaradt. Klemm Antal szerint „*e* név összetett szó, (s) ennek második tagja az oszmán-török *čečme* [ejtése: csesme] = kút, forrás szóval függ össze... Első tagjában pedig a *Peri*, *Beri* (pécsi?) *basa* neve rejlik, tehát az egész szó jelentése: *Peri*, *Piri basa* csesmája (kútja) [népi értelmezéssel: csizmája].” A mai névváltozat, a *Piricsizma* népetimológiával keletkezett. A hely közelében van ma a Szamár-kút.⁶

Bajraktár volt az egyik korábbi neve a *Havi-hegység*nek. Bárdos István szerint török eredetű a név, és *Bajraktir*, *Bajraktár* 'zászló' jelentésű a török nyelvben.

¹ GYÖRFFY 1963. 392

² Pl. VeMFN 30/69.

³ ZMFN 16/126, 25/159.

⁴ PESTI 2004. 71–72.

⁵ PESTI 2004. 49–50.

⁶ PESTI 2004. 57–58.

Valószínű, hogy a török itt tartotta <védelmi> őrszeit.¹ Madas József híres könyvében (*Pécs-Belváros házai és telkei*) találtam adatokat a Bajraktár személynévre. Bajraktár Mihálynak 1727-ben (fél évszázaddal a török kiűzése után) két háza is volt a Belvárosban: egy a mai Mária utcában, egy a József utcában, és nagy területű szőlőhegy tartozott a birtokához a mai Havi-hegy oldalában. A magyarrá lett török atyafi jól érezhette magát városukban, hiszen a tehetős polgárok közé tartozott.² *Bajraktár* családnevű személlyel találkoztam Dél-Baranyában még 1976-ban, a BMFN adatainak ellenőrzése során!

A baranyai tájak, tájnevek határait nem könnyű megállapítani. Először Györffy György kutatásai derítettek fényt arra, hogy a mai *Ormánság* határa északon *Szentlőrinc*, *Nagyvátly*, *Boda*, *Bakonya* vonalán húzódott, vagyis a mai *Ormánság* nem azonos a középkori *Ormán*-nal.³ Érdekes újtásként Zentai János néprajzkutató 1967-ben anyakönyvi adatokra támaszkodva vizsgálta a „beházasodási szokásokat”; és így vonta meg az *Ormánság* északi határait.⁴

A Zselic korábbi és eredeti helyéről először Györffy György könyvéből kaptunk tájékoztatást.⁵ Györffy szerint az Árpád-korban a mai *Hosszúhetény*, *Pécsvárad* és az *Alma* folyó közti erdős vidéknek volt Zselic a neve. Timár György kutatási eredményei megerősítik Györffy vélekedését. Timár egy latin nyelvű birtokösszeírásban bukkant rá arra az adatra, hogy a pécsi püspök birtokai a török hódoltság idején (1564-ben) a Zselic (*Sjiliz*) területéhez tartoztak a *Vas-hegy* (*Zengő*) és *Hetény* (*Hosszúhetény*) térségében. A Zselic tájnév *Hosszúhetény* és *Pécsvárad* térségéből a 18–19. században fokozatosan vonódott át a mai Zselic vidékére.⁶ Újabb – kissé vitathatóan – *Zselicség* alakban is említik a nevet.

A hegyháti helynévgyűjtésem kezdetén (1957–1963 között) adatközlőim jól emlékeztek a törökdúlás idején elpusztult falvak nevére. A helyüket is megmutatták a térképen. Tudták, hogy hol van *Bikalon* a *Hille*, *Kápás*, *Vargánya*;⁷ *Alsómocsolád*on a *Ravaszlik* és *Olaszfalu*;⁸ Csikóstöttös határában a *Hossziszó*, *Háb* és a *Kónyafa*.⁹ A falunévek eredetéről vonatkozóan azonban nem tudtak az adatközlők. Györffy György, Káldy-Nagy Gyula közleményei és a kéziratos térképek alapján az élőnyelvi nevekhez kapcsolhattuk az említett települések nevét. Itt érdemes megemlítenem, hogy a *Bikal-árok* völgyében a 16. század végén még 12 település létezett. A portyázó török martalócok pusztításai során csak három falu (*Bikal*, *Mocsolád* és *Töttös*) lakossága élte túl a veszedelmeket, 1600 után már nem említik a török adóösszeírások a fenti falvakat!

Baranya megye népességének sokszínűségét Vargha Károly nyelvész és helytörténet-kutató találó metaforájával így tudjuk szemléletesen érzékeltetni:

¹ PESTI 2013. 187.

² MADAS 1978. 242.

³ GYÖRFFY 1963. 248, 353.; KÓSA-FILEP 1983. 154.

⁴ ZENTAI 1967.

⁵ GYÖRFFY 1963. 250–251, 260.

⁶ PESTI 2014. 17–18.

⁷ BMFN I. 77–79. (6/57, 6/108, 6/45.)

⁸ BMFN I. 104, 107. (11/207, 11/194, 11/90.)

⁹ BMFN I. 50–51. (3/76, 3/80, 3/183, 3/55.)

Baranya a 18. század eleje óta népek, nyelvek és kultúrák nagy kohója. A baranyai népnyelv sokszínűségének legfőbb bizonyítéka, hogy a magyar nyelvű helynevek mellett megjelentek és máig fennmaradtak a német, horvát, szerb, bosnyák, cigány helynevek Dél-Baranya egyes vidékeinek helynévhasználatában. A kisebbségi népcsoportokhoz tartozók a magyar helyneveket is megtanulták, és – a békés együttélés szép bizonyítékaként – a magyarok is ismerték, néha át is vették a nemzetiségek helyneveit. A BMFN-ből sok hasonló példát idézhetünk. Ilyenek Pogány helynevei közül: „Szélös út : szh. *Siroka lenija*. Széles, eperfás út. – *Kendőráztató* : *Mocsila*, -ba : n. *Hanfröste* : szh. *Mocsila* 'Mocsilo' – *Némëti legelő*k : n. *Nëmëtër Wäld* : szh. *Nemetski sadić*.”¹ Beremend helynevei közül: „*Kápolna*, -ra : *Kápolna-dülő* : n. *Kapell* : n. *Kapëläfeld* : szh. *Kápelicä* : szh. *Kod Kapëlicë*.”²

A BMFN adatainak felhasználásáról

A korrelációs viszonyt kifejező helység- és határrésznevek közé tartoznak az *alsó*-, *felső*- és a *kis*-, *nagy*- előtagú helynevek. Ha az adott helynek (falunak, határrésznek) a neve egyezett más falu, illetve határrész nevével, a gyors és könnyebb azonosítás érdekében célszerű volt minősítő jelzővel bővíteni a helynevet. Ezért jöhetnek létre ezek a névpárok: *Alsószentmárton* – *Felsőszentmárton*, *Alsómindszent* – *Felsőmindszent*; *Kisbudmér* – *Nagybudmér*, *Kisharsány* – *Nagyharsány*, *Kisárpád* – *Nagyárpád*; *Kis köz* – *Nagy köz*, *Kis-gát* – *Nagy-gát*. A megkülönböztetés fontosságát elég korán felismerték Baranyában. Így a mai *Csonkamindszent* falu régi *Mindszent* nevét 1554-ben *Chonta Myndzent* névre és *Dolnamindszent-re* ('*Alsómindszent*'-re) változtatták.³ A *Felső Mind Szent* névre 1767-ből van az első írásos adatunk. A *Mindszent* nevek megkülönböztetését szolgálta az is, hogy az *Alma* folyó melletti *Mindszent* az *Almamindszent* nevet kapta. Ez 1571-ben még létező település volt *Szentlászló* vagy *Csertő* közelében.⁴ Györffy szerint három *Mindszent* nevű falu létezett az Árpád-korban: *Okrimindszent*, *Kápolnamindszent* és *Bátamindszent*. *Okrimindszent* helye az *Okor* folyó mentén, *Kápolnamindszent* a Dráván túli területen és *Bátamindszent* a mai *Bogádmindszent* területén keresendő.⁵

Furcsának találtam, hogy a mai *Felsőegerszeg* községnévnek nincs párja. Káldy-Nagy könyvében megtaláltam az *Alsóegerszeg* nevet. *Alsóegerszeg*, *Egerszeg* ma a dél-baranyai *Hegyszentmárton*hoz tartozik, *Ásógörszög* településrész ma is elkülönül a község belterületétől.⁶

¹ BMFN I. 934. (161/ 61, 161/62, 161/63.)

² BMFN II. 948. (320/143.)

³ BMFN I. 819.

⁴ KÁLDY-NAGY 1960. 130.

⁵ GYÖRFFY 1987. 341–342.

⁶ BMFN II. 645–646. (251/11, 251/13.)

Érdekes, hogy az alsó-, felső- jelzős helynevek korrelációja észak–dél irányú kapcsolatra utal (*Felsőmocsolád* – *Alsómocsolád*; *Felsőegerszeg* – *Alsóegerszeg*), a *Felsőszentmárton* – *Alsószentmárton* nevek viszont a Dráva folyási irányáról kaptak minősítő, megkülönböztető szerepű jelzőt. Erre azért volt szükség, mert korábban mindkét falu nevében a Dráva- megkülönböztető jelző szerepelt, ám így két település egymáshoz való viszonyát nem fejezte ki a korábbi *Drávaszentmárton* név. Arra viszont alkalmas volt a Drávára való utalás, hogy nem azonos a két falu a mai Hegyszentmárton községgel.¹

A hivatalos községnev-változtatás során bizonyára a térképi elhelyezkedés szolgált alapul az alsó – felső korreláció megállapításához. Az alsómocsoládiak nem tudhattak arról, hogy a somogyi *Mocsolád* tőlük északra esik!² 1907 előtt alkalmi jelzős szerkezetekkel történt az azonos falunévek azonosítása. A mai *Alsómocsolád*ot 1903-ban *Baranya-Mocsolád* néven is említették a pécsi újságok.

A kis- és nagy- jelzős községnevek arra utalnak, hogy az egyik település nagyobb, mint a hozzá közel eső. Például a *Kisharsány* – *Nagyharsány*, *Kisbudmér* – *Nagybudmér* névpárban. Nem minden esetben van korrelációs párja a kis-előtagú határrésznévnek. Az alsómocsoládi *Kis-erdő*nek nincs *Nagy-erdő* párja, mert az egykori erdőket a 19. században kiirtották. Egykor mellette nagyobb erdő lehetett. Erre utal a közeli hely *Cser-oldal* neve. Ugyancsak érdekes, hogy az alsómocsoládi *Nagy-högy* névhez nem kapcsolódik *Kis-hegy* név, mert a hely közelében nincs hegy. A mai Kisvaszar községnek nincs *Nagyvaszar* párja! A *Kisdér* és *Kistapolca* is páratlan helységnev ebben a tekintetben.

Az Árpád-kori helységnevek nagy része – a -falva, -telke, -földe, -egyház, -vár stb. utótagúakat és a patrocíniumi neveket ide nem számítva – egyelemű helységnev, közöttük vannak névazonosságok is. Például négy *Peterd* is létezett, volt *Krassópeterd*, *Szekcsőpeterd* és *Nemespeterd*.³ A névazonosságok megszüntetésére tehát már az Árpád-korban törekedtek, és folytatódott ez a 16. század közepén is. A folyamat a 20. század első éveiben zárult, amikor a községnevek általánosabb rendezésére sort kerítettek.⁴

Régóta tudjuk, hogy a helytörténeti, néprajzi és népességtörténeti kutatások fontos forrásai a helynévgyűjtemények. Györffy György, Reuter Camillo, Madas József és Timár György munkássága minta és példa lehet történészeink számára abban a tekintetben, hogy miként lehet a helynevek gondos elemzésével újszerű felismeréseket megfogalmazni. Eperjessy Kálmán és Györffy György munkái nyomán Madas József helyesen ismerte fel, hogy a pécsi utcanevek kutatásával fényt lehet deríteni városunk történetének alig ismert, homályos korszakaira. Gondot jelentett, hogy „nehezen lehetett a publikációkban szereplő helymeghatározásokat a mai helyzettel azonosítani. A múlt utcaneveit nem ismertük... mert az eddigi kutatások főként eseménytörténettel és személyekkel foglalkoztak. De az

¹ BMFN II. 645.

² PESTI 1969.

³ GYÖRFFY 1963. 368–370.

⁴ MEZŐ 1999.

események mindig valahol történnek, a személyek mindig ott vannak valahol".¹ Madas kicsit kényszerűségből is azért lett helytörténészként névkutató, mert tudta, hogy akkor vizsgálhatja a térben és időben zajló folyamatokat, például a Budai-külváros alakulását, bővülését, ha helynevek (utcák, terek, intézmények nevei), valamint családnevek alapján tisztázza névadás egykori indítékait. Vagyis nem elégedett meg az adott helyek nevének lokalizálásával, hanem újszerű és megbízható adatokat szolgáltatott az addig ismeretlen eredetűnek tartott városrésznevek (*Balokány, Bálics, Szkókó, Zidina, Zemunica, Verbák, Pernyávor, Purluk, Benga*) etimológiájához.

A városszerkezet alakulásáról szóló tanulmányok szerzői az utca- és városrésznevek ismeretében jól megragadták a városfejlődés főbb szakaszainak lényegét. Az 1960-as években Erdősi Ferenc egyetemi tanár és Csanálosi Sándor főiskolai tanár a geográfus szemszögéből vizsgálta ezt a kérdéskört. Erdősi Ferenc levéltári forrásokra és a korábban megjelent várostörténeti munkákra támaszkodva írta meg a pécsi városszerkezet alakulásáról szóló tanulmányát.² Könyvében utcanévi és más adatokkal ismerteti a szerző, hogy Pécsen milyen új utcák, terek, fontosabb gyárak, üzemek, nevezetes épületek, közintézmények jöttek létre 1880–1940 között. A mű szöveges részét szép rajzolatú térképek és diagramok egészítik ki, jól szemléltetve a város bővülését, fejlődését. A munka legfontosabb adatait jól tudtam hasznosítani a *Pécs utcanévei* című könyvemben. Csanálosi Sándor tanulmánya³ azért fontos, mert ebből ismerhetjük meg a város geográfiai jellegzetességeit.

Fedele Tamás történész a középkorra vonatkozóan arról írt, hogy „Pécs egyházi és egyúttal regionális központként működött, s e két alapvonása határozta meg alapvetően a középkori városszerkezetet. [...] Az 5–6000 lakosú település magyar viszonylatban a nagyobb, míg európai viszonylatban a közepes méretű városok közé tartozott”.⁴

Gál Éva muzeológus *Adatok a Felsőmalom utca történetéhez* című tanulmányában sok utcanévi adat olvasható. Értéke továbbá e munkának a mellékletbe került táblázat, amelyből megismerhetjük, hogy a 18. és 19. században melyek voltak a legfontosabb kisipari tevékenységek (szakmák). Szó van itt még a világi egyletekről és a vendégfogadók neveiről. Az említett korban a *Búza téren* és környékén tíz érdekes nevű vendégfogadó működött. 1905-ben a *Búza téren* (először Pécsen) vándormozit létesített Lifka Ernesztin.⁵

Névtani szempontból is igen hasznos ismereteket szerezhetünk Márfi Attila főlevéltáros tanulmányából, amelynek címe: *Pécs városképe, utcái, terei s polgárainak mindennapjai dr. Arató Jenő visszaemlékezései alapján a 20. század első feléből*.⁶ Az első világháború előtti Pécsről szóló fejezetben arról olvashatunk, hogy a

¹ MADAS 1978. 3.

² ERDŐSI 1968.

³ CSANÁLOSI 1982.

⁴ FEDELES 2010. 78.

⁵ GÁL 2010.

⁶ MÁRFI 2010.

városkép alakulásában az említett évek alatt sok változás történt. Eltávolították a törökök által épített csorgókutakat, sanderváratokat, és lebontották a Szigeti-kaput stb. A bontások során azonban a város nyugatias, városias hangulata megmaradt. A szórakozásról, időtöltésről szóló fejezetben említi a szerző, hogy különös események is történtek a városban az első világháború előtt, például repülési bemutató volt 1910-ben a *Lóversenytéren* (a mai *Uránváros* területén). Az eseményekhez kapcsolódóan sok helynév olvasható a visszaemlékezésben.

Az ipartörténet témájához ugyancsak sok helynév tartozik. Kaposi Zoltán *Iparszerkezet és ipartelepek Pécsen a 19–20. század fordulóján* című munkájából¹ megismerhetjük a 18. század végi gyors iparosodás kezdeteit, illetve a pécsi gyáripar fejlődését: a *Zsolnay-gyár*, *Hamerli-gyár*, *Börgyár*, a *vas- és rézőntő műhelyek* működésének körülményeit. Az *Angster-féle orgona-és harmóniumgyár* az első világháború előtt már 100–110 munkással működött a *Mária utcában*. A faiparnak (a bútorgyártásnak) is jelentős szerep jutott ebben az időszakban. A szénbányászat volt egyik megalapozója Pécs jelentős fejlődésének a 19. század második felében.

A bánya neveket és a bányászkolóniák neveit Babics András könyve alapján vettük fel a BMFN adattárába. Az iparosodás révén felgyorsult a város területi terjeszkedése, különösen déli irányban; és dinamikusan emelkedett a lakosság lélekszáma a külvárosokban. Lassan alakult az *(Ó)Kertváros* arculata. Új utcák nyíltak az egykori *Nyárfápuszta* és *Megyer* helyén.

Tájszó- és helynévgyűjtő útjaimon megfigyelhettem, hogy néhány tájszóhoz és helynévhez érdekes hiedelem, mesészerű történet tartozik. Ezeket feljegyeztem, és rövidítve közzé is tettem a BMFN-ben. Érdekes, hogy az *Ördög-előtagú* helynevekben az fejeződik ki, hogy az adott hely eléggé félelmetes, veszélyes hely (ingovány vagy gödör), illetve az, hogy ördög járt ezeken a helyeken (összesen 44 *Ördög-előtagú* név található.) Több faluban még 1964 táján is hittek az öregek abban, hogy az ördög (és a boszorkány) megronthatja az embert és az állatot egyaránt. A rontást csak a javasasszony veheti le a megrontott személyről. Akit megrontottak, azon rajta van a tételöm, és ezért – a hiedelem szerint – képtelen dolgozni.² Ide tartozik még az is, hogy a BMFN-ben 11 *Boszorkány-előtagú* név van. A legmulatságosabb talán a pécsi *Boszorkánycsúszkáló* név. Eszerint az itteni dombon boszorkányok csúszkálnak télvíz idején, ezért nem tanácsos arra járni!

Különleges hiedelem a következő: a völgysegi Magyaregregyen úgy tartják, hogy a baba, a kisgyermek a *Pöcör-kútból* jön, nem a golya hozza.³ Ez a hiedelem példátlan a magyar folklórban. Csak *Mekényesen* és *Dél-Baranyában* ismeri néhány német család, a magyaregregyi magyarok bizonyára németektől hallhatták a történetet. Schwing József szerint egész Németországban ismerik

¹ KAPOSI 2010.

² PESTI 2011.

³ VöTsz 384.

azt a mondát, hogy a gyermek a vízből, kútból születik.¹ (Nemrég derült ki, hogy az ördögszántotta hegy történetnek ugyancsak van német változata, sőt Jáva szigetén is feljegyeztek hasonló mondát.²)

Sokáig úgy látszott, hogy megfejtethetlen a bakonyai Jézus kajáltása-erdő helynevrünk, Reuter Camillo sem boldogult ezzel a szóval.³ Véletlenül fedeztem fel a budogameséket több változatban is a Berze Nagy János szerkesztette *Baranyai magyar néphagyományok* című könyvben.⁴ Ormánsági adatközlők szerint a budoga (vagy bugybóka, fostosbugybóka, tarka Jézus, Jézusmadár) kiáltózással árulta el a poroszlók elől menekülő Jézust: *Bútt, bútt, kád alá bútt!* Így a poroszlók megtalálták Jézust, és a bírák elé vitték. Bakonyán az egyik erdő odvas fáiban sok budoga, Jézusmadár fészkel. Ezért a helyet Jézus kajáltása erdőnek nevezik, utalván arra, hogy a budoga kiabálásával árulóvá lett. Az apokrif történetekre emlékeztető ormánsági monda ismerete nélkül az említett bakonyai helynevet nem lehet értelmezni.⁵ Van azonban egy bökkenő: hogyan jutott el ez a monda Bakonyára? Részben úgy, hogy a régi Ormánság északi határa a Boda-Bakonya-Cserkút vonalig ért, illetve a mecsekalji községek mindig is kapcsolatban voltak az Ormánság északi községeiben élő családokkal, Bodán például még birtokcserékre is sor került. A *magyarmecskei* gazdák erdőrészt kaptak Bodán, a *bodaiak* meg réthez és szántóhoz jutottak *Magyarmecske* határában.

Ha elfogadjuk azt a tételmondatot, hogy közszavainknak a denotatív jelentésen kívül van hangulati értékük, akkor azt sem lehet vitatni, hogy a helyneveknek is vannak az identifikáló szerepen kívül érzelmi-hangulati velejárójuk. J. Soltész Katalin szerint a tulajdonnév bonyolult struktúra: „meghatározó szerepet a denotatív jelentés tölti be, de jelentésszerkezetének egyéb rétegei: a konnotáció, az önkényesség és a motiváltság, az információtartalom és az etimológiai jelentés”.⁶

Károly Sándor szerint a nyelvi jeleknek, így a helyneveknek is hat jelentésvonatkozása van.⁷ Itt most két jelentésvonatkozást említek: a denotatív és a pragmatikus jelentést. Minden helynévnek van denotatív (helymegjelölő, helyazonosító, identifikáló) szerepe. Ha ez megszűnik, akkor a név hamar elfelejtődik, kihull az emlékezetünkéből; illetve az is gyakori, hogy a név még alkalmas a hely megnevezésére, de az eredeti jelentése elhomályosul. Ilyen név Bikalon a Hille (egykori falu neve; ma dűlőnév), a Petróc neve Kárászon (egykori falu neve; ma dűlőnév).

Minden helynévnek van valamilyen pragmatikus jelentése is, bár erről a témakörrel még kevés tanulmány készült. A helynév pragmatikus jelentéséhez tartozik az a minősítésünk, hogy valamilyen emocionális értéket tulajdonítunk

¹ PESTI 2023. 121.

² PESTI 2002. 371–372.

³ ZSOLT 1974. 55.

⁴ BERZE NAGY 1940/II. 615.

⁵ Lásd még: PESTI 2001.

⁶ Id.: HOFFMANN 1993. 16.

⁷ KÁROLY 1970. 70–79.

az adott helynévnek. Ez az érték lehet közömbös (neutrális) értékelő magatartás: a szóalakban csak a hely valóságvonatkozására történik utalás (Kis-erdő, Nagy-rét, Hajdina-dűlő). De lehet ezen felül elismerő, dicsérő (amelioarítív) hangulat kifejezője is (*Béke utca*, *Derűs köz*, *Gyöngyvirág utca*, *Virágos* [falunév volt Baranyában]). És végül lehet a helynév elmarasztaló tartalmú, gúnyos, tréfás (pejoratív) hangulat megjelenítője (*Köpködő*, *Dühöngő*, *Boszorkánycuszkáló*, *Lepedőváros*, *Kutyakaparó-csárda*, *Hatrongyosi-csárda*, *Becsali-csárda*, *Hatcsöcsű-csárda* (csárda volt Pécssett a Szigeti út végén, ahol három hölgy mérte a csapolt söröket), *Lebuj-kocsmá*, *Szomjas tüzér* (kocsmá neve Pécssett a volt honvédségi laktanya közelében), *Dühöngő tér* (a fiatalok gyülekező helye), *Mexikóváros* (Mohácson a barna bőrű rakodó munkások városrésze volt a hajókikötő közelében). Pécssett a *Kocsis Tanszék* volt az egyetemi és főiskolai hallgatók kedvelt kocsmája. Játékos névadási szándék hozta létre ezeket a humoros neveket: *Ezis utca* (igen rövid utca), *Hórukk-domb*, *Pityóka köz*, *Kunkori köz*, *Pici köz*, *Picurka köz*, *Csöpp utca*.

Természetesen a helynév hangulati értéke csak az adott helyen érvényes. Alsómocsoládon a Felsősarok nevű falurésznek még neve volt a *Betlehem*, a *Palésztina* és a *Gödör*. Tréfálkozva említették az alvégiek ezeket a neveket, a metaforikus nevekkal azt akarták kifejezni lenézően és gúnyolódva, hogy a *Felsősarokban* lakó családok szegények voltak. Érdekes, hogy Baranyában négy településen élt a régebben a *Mexikó* név: *Kisnyárádon* szőlőhegy neve,¹ *Mohácson* városrész neve,² *Sombereken* „távoli hely” megnevezője, mert messze van a falutól, mint *Mexikó*,³ Pécssett pedig a *Mexikó* „cigánytelepülés”.⁴ Azt ma már nem tudjuk, hogy a *Kutyakaparó*, miről kapta a nevét. Arra is csak a pécsi öregek emlékezhetnek még az 1950-es években, hogy régen a *Szigeti-külvárosi* legények bálokon gyakran verekedtek a rácvárosiakkal, és ilyenkor a verekedőket lepedőben kellett haza vinni, ezért *Rácvárost* így is említették: *Lepedőváros*.⁵ Tréfás hangulati érték kapcsolódik a *Bënga* városrész nevéhez Pécssett, ám ennek eredete már teljesen elhomályosult,⁶ ahogy a kékesdi *Bënga* név eredetét sem ismerjük.⁷ Alsómocsoládon a *bënga*, *bënga* „1. <Valamilyen> félelmetes, rossz szellem vagy alak. 2. Gyermekijesztő szó: Vigyázz, mer gyűnnek a bëngák! Évisznek bennetöket a bëngák.”⁸

A szóhangulat értékeinek vizsgálatát nehezíti, hogy a helynévi adattárakban eléggé hiányos a névadás motivációjára utaló megjegyzés. Gondot jelent továbbá az, hogy a nyelvészti szakirodalomban máig vita tárgya, hogy a szóhangulatnak milyen forrásai, megnyilvánulásai vannak. Az ÉrtSz-ben a stílusminősítés címszó alatt ezek olvashatók: „(elav.) = elavult szó vagy kifejezés

¹ BMFN II. 300. (212/42.)

² BMFN II. 423-424. (223/72, 82.)

³ BMFN II. 183. (201/78.)

⁴ BMFN I. 789. (134/3036.)

⁵ MÁRFI 2010. 205.

⁶ BMFN I. 727. (134/986.)

⁷ BMFN II. 165. (199/38.)

⁸ AmTsz 52.

– (elavulóban) = ritkábban használatos szavak, lassan kiszorulnak a mindennapi élet nyelvéből. – (rég) = régies hangulatú szavak és szójelentések”,¹ a javító, közömbös és pejoratív hangulatú szó fogalmát nem említi a szótár. A szótár második kiadásában a stílusminősítésnek ezek a fogalmai szerepelnek: bizalmas, durva, gúnyos, gyermeknyelvi, kedveskedő, pejoratív, szépítő, trágár, tréfás, túlzó, választékos, vulgáris. Újabb tájszótáraink² stílusminősítő szavai: finomkodó, gúnyos, kedveskedő, rosszalló, szépítő, tréfás, bizalmas, és helyenként szerepel még a gyermeknyelvi minősítés is. Meglepően nagy tehát a tarkaság és a következetlenség a szóhangulat (stílusminősítés) fajtáinak megítélésében. Egyes hibák ismétlődnek a szótárakban: például a gyermeknyelvi, népi és a szleng értékű szavaknak ugyan van bizonyos hangulati étlékük, de ezek a nyelvrétegbeli jelentés, a pragmatikus jelentés körébe tartozó, nyelvészológiai fogalmak, a népdal, népköltés, közmondás a műfaji jelentéshez tartozik, a neologizmus, a régi és régies minősítések az adott szó korára vonatkoznak. A szóhangulat fölé szubordinációs fogalomként nem a stílusminősítés tartozik, hanem ez: a szóhangulat kifejeződései, megnyilvánulásai. A szóhasználat szótári minősítéseinek következetlenségeire egy nemrég megjelent tanulmányban hívtam fel a kutatók figyelmét.³ Ebben is megemlítettem, hogy a gyermeknyelvi, az idegen, népi és a szleng az adott szó nyelvrétegbeli helyére, eredetére vonatkozó minősítés. Ezeknek csak másodlagosan van vagy lehet stílusminősítő szerepük.

A névhangulatot meghatározza a jelentésen kívül a név fonetikai alkata, a hangok kapcsolódása. A vegyes hangrendű utcanévek (*Viola utca*, *Liliom utca*, *Virág utca*) változatosabb, mint az azonos hangrendűeké (*Szabadság utca*, *Pici köz*). Bár az utóbbiaknak is lehet sajátos hangulati értéke: *Anna utca*, *Pálma utca*, *Árnyas-liget*.

A helynevekhez kapcsolódó szóhangulat elemzésében – a fentiek figyelembe vételével – ezt a rendszert kellene szem előtt tartanunk:

- Pejoratív hangulati értékű helynevek (pl. *Kutyakaparó-csárda*, *Kutyaszorító köz*, *Hatrongyosi-csárda*, *Betlehem*, *Mexikó*, *Koldus-negyed*) – altípusuk szerint lehetnek durvák, közönségesek, vulgárisak
- Neutrális értékű helynevek (pl. *Kis erdő*, *Nagy-rét*, *Tölös*, *Hársas*, *Agárcás*, *Cser-oldal*, *Bikal-árok*, *Hideg-ér*, *Mecsek*, *Tubes*) – neutrális és lassan neutrálissá váló hangulat kifejezői
- Amelioratív értékű helynevek (pl. *Szív utca*, *Remény utca*, *Édesanyák útja*, *Derűs utca*, *Tündér-kert*, *Virág utca*, *Bóbita tér*, *Pici utca*, *Kunkori köz*, *Csöpp utca*) – altípusuk szerint finomkodó, kedves, szépítő, tréfás hangulatúak.

A negatív értékű konnotáció sokszor akkor is megmarad, ha a névadás kedvezőtlen indítékai már nem léteznek. Ez történt például Pécssett a Kígyó utca névvel 1864-ben és 1912-ben.⁴ A mai Árpádváros tekintélyének nem használt Pécssett az, hogy egy felelőtlen újságíró a „jópofizás” szándékával ezt az új városrészt

¹ ÉrtSz XXIV.

² AmTsz, BoTsz, MihTsz, VöTsz

³ PESTI 2010. 13–35.

⁴ PESTI 2013. 101.

1980 táján *Szellemvárosnak* titulálta.¹ Ugyanis a hely akkor kezdett éledezni, igazi városias arculatot ölteni. Talán a közeli temetőről jutott eszébe az újságírónak a sértő, tapintatlan új név.

Tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a névhangulat kérdése napjainkban már nem érdekli az embereket. Pécssett a vasút közeli periferián (réten) alakították ki 1875 táján az állati tetemek lerakó telepét, a hely a *Dögvető, Döghányó* nevet kapta. Mivel a telepet felszámolták, és a közelében lakóházak épültek, az ott lakók 2000-ben kérték a durva utcanév megváltoztatását. Pécsbányatelepen a *Káposztás-völgy* lakói ugyancsak kérték az utcanév megváltoztatását, mert sérelmes volt számukra ez a név, mivel káposztafejüknek csúfolták az ott lakókat. *Bodán* a női szeméremtestre utaló *Szöméröm-kut, Szöméröm-gát* neveket a neutrális hangulatú *Megyefai-árok* névvel váltották fel.² – Somogy megyében az egyik faluban volt *Lófigató út*. Más nevén a Lódöglesztő út nevét *Lóingató út*-ra módosították. Így kissé tompították a korábbi név negatív konnotációját.³

Az utcanévek nyelvészeti vizsgálata során tanulmányozni lehet a nevek fonetikai felépülését, hangsorát, a nevek terjedelmét és ritmusát. Kunszery Gyula kiváló tanulmánya, a II. Névtudományi Kongresszuson tartott előadása hívta fel a figyelmünket erre az újszerű témára. Kunszery példája nyomán vizsgáltam a pécsi utcanévek terjedelmét és ritmusát.⁴

A névrendszerbeli, névtipológiai kapcsolatok vizsgálatában hasznos lehet, ha felismerjük az adott település helynevei alapján a névmodelleket.⁵ Hoffmann István ötletét hasznosítva kidolgoztam a pécsi utcanévadás modelljeit.⁶

Nem új felismerés: a helynevek rendszerei – implicit – léteznek a helynévi adattárban és a névhasználók emlékezetében. Tudjuk, hogy Pécs belvárosában egy tömbben van az *Anna*, a *Mária* és a *József utca*. E nevek összetartozandóságának ismerete erősebb volt a névadás idején, mint napjainkban. Ma már kevesen tudják, hogy e neveknek a 18. században vallási motivációja volt. Anna anyja Máriának, Jézus anyjának, és József meg Jézus apja. (Érdekes, hogy a *Mária utcának* ez volt a német neve: *Maria Hilfe Gasse* (a segítő Mária.) Motiváltak tekintjük a magyarürögi városrész szőlőhegyén létesült utcák neveit. A szőlő- és bortermeléssel kapcsolatos utcanévekből kisebb részrendszer alakult ki: *Hordó utca, Ászok utca, Rizling utca, Aszu dűlő, Muskotály dűlő, Ezerjő dűlő*. Pécs kertvárosi részében ugyancsak egy tömbben vannak a női keresztnevekről elnevezett utcák: *Éva utca, Júlia utca, Erika utca, Dóra utca*.

Felmerülhet a kérdés, hogy a névtan miért foglalkozik a helynevek rendszerével? Több okból. Azért, mert ez részben tudományos érdek: a helynevek rendszerének vizsgálata során az elemző kutató jobban megismerheti egy-egy

¹ PESTI 2013. 102.

² BMFN I. 565. (112/36.)

³ Király Lajos közlése alapján.

⁴ PESTI 2013. 459–462.

⁵ HOFFMANN 1993. 24–25.

⁶ PESTI 2013. 457.

település vagy vidék helyneveinek motivációs tényezőit, jelentésbeli és morfológiai jellemzőit.¹ Ezen kívül e vizsgálatoknak gyakorlati haszna is van: felhívjuk a névadók figyelmét arra, hogy a névbokrok segítségével könnyebb eligazodnunk az utcanevek rendszerében, hiszen a névtömbök jól segítik a gyors tájékozódást.

Már a helynévgyűjtő munka során felfigyelhettem arra, hogy például az itató kutak a legelők közelében voltak. A -fa elemű falunevek jobbára a nyugat-baranyai területen jöttek létre (Gálosfa, Karácodfa, Kisboldogasszonyfa), de a megye középső részén is vannak ilyen nevű településnevek (Mánfa, Budafa).

1957-ben írtam meg pályamunkám számára *Alsómocsolád* helyneveinek névélettani elemzését. Lőrincze Lajos tanulmánya volt a mintám.² Majd doktori disszertációmban³ kiegészítettem a névélettani szempontokat Kázmér Miklós munkájának elemzési szempontjaival.⁴ Nemrég Hoffmann István rendszerezési szempontjait⁵ tekintettem mintának a Hosszúhetény helyneveit elemző munkámban.⁶ 2018-ban írtam meg a *Magyaregregy helyneveinek névtani elemzése* című dolgozatomat.⁷ Ebben ugyancsak Hoffmann István említett munkáját követve ismertetem a falu helyneveinek rendszerét.

Irodalomjegyzék

- AmTsz = Pesti János: *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád, 2008.
- BÁBA–NEMES 2014 = Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen. 2014. (A Magyar Névtörténelmi Társulat Kiadványai, 32.)
- BÁRDOS 1933 = Bárdos István: *Pécs régi német utcanevei*. Danubia, Pécs, 1933. (Specimina dissertationum facultatis philosophicae regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 42.)
- BALOGH–ÖRDÖG 1986 = Zala megye földrajzi nevei II. A keszthelyi járás. Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1986. (Adatok és források Zala megye történetéhez, 3.)
- BERZE NAGY 1940 = *Baranyai magyar néphagyományok, I–III. kötet*. Gyűjt., szerk., jegyz.: Berze Nagy János. Kultúra Ny., Pécs, 1940.
- BMFN I., II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II. kötet*. Szerk.: Pesti János. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- BoTsz = Pesti János – Domján Johanna: *Bodai tájszótár*. Boda, 2018.
- CSANÁLOSI 1982. = Csanálosi Sándor: *Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak fejlődése és jelenlegi képe*. JPTE Tanárképző Kar, Pécs, 1982.

¹ HOFFMANN 1993. 28–32.

² LŐRINCZE 1947.

³ PESTI 1969.

⁴ KÁZMÉR 1957.

⁵ HOFFMANN 1993. 45–54.

⁶ PESTI 2014. 345–354.

⁷ PESTI 2018.

- ERDŐSI 1968 = Erdősi Ferenc: *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1968. (Közlemények, 6)
- ÉrtSz = *A magyar nyelv értelmező szótára*, I. kötet. Szerk.: Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.
- FEDELES 2010. 78. = Fedeles Tamás: Pécs terei, épületei és használatuk a késő középkorban. In: *Utcák, terek, épületek Pécsen*. Szerk.: Márfi Attila Pécs, 2010. (Baranya történelmi közlemények, 4.) 37–92.
- FNESZ = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
- GÁL 2010 = Gál Éva: Adatok a Felsőmalom utca történetéhez. In: *Utcák, terek, épületek Pécsen*. Szerk.: Márfi Attila Pécs, 2010. (Baranya történelmi közlemények, 4.) 123–133.
- GYÖRFFY 1963 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
- HAAS 1845 = Haas Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécsen, 1845.
- HOFFMANN 1993 = Hoffmann István: *Helynevek nyelvi elemzése*. DE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 1993.
- HOFFMANN 2003 = Hoffmann István: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, 2003. (A Magyar Névtudományi Intézet kiadványai)
- HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 1997 = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*, 1. kötet. Közzéteszi: Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1997. (A Magyar Névtudományi Intézet kiadványai)
- HOFFMANN 1989 = Hoffmann Ottó: A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Zalaegerszeg, 1986. október 8–10. Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Zalaegerszeg, 1989. 323–328.
- HOFFMANN 1991 = Hoffmann, Otto: Die geographischen Namen der Gemeinde Szederkény / Surgetin. In: *Szederkényi Honismereti Egyesület évkönyve*, 1991. Összeáll.: Ravasz János. [Szederkény, 1991.], 13–24.
- HOFFMANN 1996 = Hoffmann Ottó: *Mini-tini-szótár. A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára*. JPTE Továbbképző Központ, Pécs, 1996.
- HORVÁTH–TIMÁR 1973 = Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi dikális konstrukciók Baranya megyéről (1542, 1552, 2564). In: *Baranyai helytörténet-írás*, 1972. Szerk.: Szita László. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1973. 7–127.
- KÁLDY-NAGY 1960 = *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Közzéteszi: Káldy-Nagy Gyula. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 103.)
- KAPOSI 2010 = Kaposi Zoltán: Ipszerkezet és ipartelepek Pécsen a 19–20. század fordulóján. In: *Utcák, terek, épületek Pécsen*. Szerk.: Márfi Attila Pécs, 2010. (Baranya történelmi közlemények, 4.) 167–186.
- KÁROLY 1970 = Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
- KÁZMÉR 1957 = Kázmér Miklós: *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 95.)
- KISS 1937 = Kiss Géza: *Ormányság*. Sylvester Rt., Bp., 1937.

- KLEMM 1935a. = Klemm Antal: *Pécs és a Mecsek neve*. Pécs, 1935. (Pannonia könyvtár, 1.)
- KLEMM 1935b. = Klemm Antal: *Pécsi helynevek*. Dunántúl, Pécs, 1935. (Pannonia könyvtár, 16.)
- KÓSA-FILEP 1983 = Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.
- KULCSÁR 1896 = Kulcsár József: Hegyhát. In: *Baranya multja és jelenje, I. kötet*. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs, 1896. 219-269.
- LÓRINCZE 1947 = Lőrincze Lajos: *Földrajzi neveink élete*. Néptudományi Intézet, Bp., 1947. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 9.)
- MADAS 1978 = Madas József: *Pécs-belváros telkei és házai*. Adatgyűjtemény. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1978.
- MADAS 1979 = Madas József: Pécs belvárosának utcanevei. In: *Baranyai helytörténet-írás, 1977*. Szerk.: Szita László. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1979. 397-441
- MADAS 1985 = Madas József: *A pécsi Budai külváros telkei, házai és utcái*. Adatgyűjtemény. I-II. kötet. Pécs, 1985.
- MÁRFI 2010. = Márfi Attila: Pécs városképe, utcái, terei s polgárainak mindennapjai dr. Arató Jenő visszaemlékezései alapján a 20. század első feléből. In: *Utca, terek, épületek Pécsen*. Szerk.: Márfi Attila Pécs, 2010. (Baranya történelmi közlemények, 4.) 187-211.
- MEZŐ 1999 = Mező András: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Nyíregyháza, 1999.
- MihTsz = Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1979. (Nyelvtudományi értekezések, 103.)
- NÁRAY 1824 = Náray Antal: *Máré-vára. Eredeti magyar román a' magyar előidőből*. Trattner, Pest, 1824.
- ÖRDÖG 2008 = Ördög Ferenc: *Válogatott tanulmányok*. Czupi Kiadó, Nagykanizsa, 2008.
- PESTI 1969 = Pesti János: Földrajzi neveink alsó-, felső-, (al-, fel-) helyzetviszonyító elemei. *Magyar Nyelvőr*, 93:2 (1969. ápr.-jún.), 229-232.
- PESTI 1970 = Pesti János: Adalékok a Mocsolád földrajzi név eredetéhez. *Magyar Nyelvőr*, 94:2 (1970. ápr.-jún.), 219-225.
- PESTI 1989a = Pesti János: Reuter Camillo névtudományi munkásságáról. (Értékelés és megemlékezés). *Baranyai Művelődés*, :3 (1989), 61-66.
- PESTI 1989b = Pesti János: Bibliográfia a „Baranya megye földrajzi nevei” c. névadattár munkálatainak történetéhez. *Baranyai Művelődés*, :3 (1989), 83-84.
- PESTI 2001 = Pesti János: Hány lába van a libának? Jézus és Szent Péter a baranyai folklórban. *Zengő*, 11:1 (2001. márc.), 13.
- PESTI 2002 = *Az ördögszántotta hegy. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek*. Szerk.: Pesti János. Alexandra Kiadó, Pécs, 2002.
- PESTI 2004 = Pesti János: *Pécs földrajzi neveinek eredete*. Pécsi Szemle Városhelytörténeti Alapítvány, Pécs, 2004.
- PESTI 2011 = Pesti János: A tételöm ~ tételém tájszavunk korábbi jelentéséhez. *Magyar Nyelv*, 107:4 (2011), 461-463.
- PESTI 2013 = Pesti János: *Pécs utcanevei 1554-2004*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2013.

- PESTI 2014 = Pesti János: *Hosszúhetény nyelvi kincseiről. Névtani és dialektológiai tanulmányok*. Nemes János ÁMK, Hosszúhetény, 2014. (Hosszúhetényi Honismereti Füzetek, 7.)
- PESTI 2018 = Pesti János: *Magyaregregy helyneveinek névtani elemzése*. (Kézirat.) [2018.]
- PESTI 2019 = Pesti János: Pesty Frigyes helynévtárának névtudományi jelentőségéről. In: Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára*. Közreadja: Csibi Norbert – Gózszy Zoltán – Máté Gábor. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019. 19-24.
- PESTI 2023 = Pesti János: *Magyaregregy kislexikona. A község nevezetességei, különös értékei és jeles személyiségei*. Magyaregregy, 2023.
- PETROVICH 1969 = Petrovich Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: *Baranyai helytörténetírás 1969*. Baranya megyei Levéltár, [Pécs, 1969.], 193-217.
- REUTER 1960 = Reuter Camillo: Baranya megyei helynévgyűjtésem. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk.: Pais Dezső – Mikešy Sándor. Bp., 1960. 75-81.
- REUTER 1961 = Reuter Camillo: Magyaregregy helynevei (Adattár). In: *Értekezések 1960*. Szerk.: Babics András. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 345-380.
- REUTER 1963 = Reuter Camillo: Újabb adat Pécs város középkori latin nevéhez. In: *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 1962*. Szerk.: Papp László. Pécs, 1963. 195-198.
- REUTER 1968 = Reuter Camillo: *Hosszúhetény község helynevei*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1968. (Közlemények, 5.)
- REUTER 1974 = Reuter Camillo: Gyűjtés Baranya középkori településtörténeti adattárához. In: *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, XIV-XV. (1969-70)*. Szerk.: Mándoki László. Pécs, 1974. 133-154.
- REUTER 1983 = Reuter Camillo: Kézírtas térképeink helynévanyagának felhasználása. *Névtani Értesítő*, 8 (1983), 7-18.
- REUTER 2001 = Reuter Camillo: *Kárász helynevei*. [Kárász], 2001.
- REUTER–ZSOLT 1970 = Reuter Camillo – Zsolt Zsigmond: Nagyváty és környékének helynevei. In: *Baranyai helytörténetírás, 1970*. Baranya megyei Levéltár, [Pécs, 1970.], 127-164.
- RÓNAI 1993 = Rónai Béla: *Zselici nyelvátlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselichen*. Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pécs – Bp., 1993.
- RÓNAI 1998 = Rónai Béla: Keresztek a nevek világában. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Zalaegerszeg, 1986. október 8-10. Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Zalaegerszeg, 1989. 162-166.
- SCHWING 2009 = Schwing József: *Pécs város nevei*. Neuhofen, 2009.
- SCHWING 2017 = Schwing József: Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinquecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez. In: *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 54*. Szerk.: Gáti Csilla. Pécs, 2017. 403-422.
- SIRISAKA 1890 = *Magyar közmondások könyve. válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Hirt János közreműködésével szerk. Sirisaka Andor. Pécs, 1890.
- SZÜCS 2004 = Szűcs Tibor: A 80 éves Rónai Béla köszöntése. *Magyar Nyelv*, 100:1 (2004. márc.), 121-123.
- SZÜCS 2009 = Szűcs Tibor: Búcsú Rónai Bélától. *Magyar Nyelv*, 105:4 (2009. dec.), 498-500.

- SZÜCS 2012 = Szücs Tibor: Búcsú Hoffmann Ottó tanár úrtól. In: *Hungarológiai évkönyv, XIII (2012)*. Szerk.: Nádor Orsolya – Szücs Tibor. PTE BTK, Pécs, 2012. 249-251.
- TIMÁR 1976 = Timár György: 16. századi rovasadó-összeírások a mai Baranya megye területéről. In: *Baranyai helytörténetírás, 1974-75*. Szerk.: Szita László. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1976. 21-94.
- TIMÁR 1982 = Timár György: A középkor az írásos források alapján. In: *Sásd*. Szerk.: Füzes Miklós. Sásd, 1982. 101-152.
- TIMÁR 1989 = Timár György: *Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546-1565*. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1989. (Baranya török kori forrásai, 1.)
- TIMÁR 1997 = Timár György: Márévár és környékének története a középkorban. In: *Márévár és környéke*. Szerk.: Füzes Miklós. Magyaregregyi Baráti Kör, Magyaregregy, 1997. 7-106.
- TIMÁR 1998 = Timár György: Alsómocsolád és környéke a középkorban és a török hódoltság idején. In: *Alsómocsolád. Községtörténeti monográfia, I*. Szerk.: Füzes Miklós. Alsómocsolád, 1998. 18-71.
- TMFT = Tolna megye földrajzi nevei. Szerk.: Ördög Ferenc – Papp László – Végh József. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981
- VARGHA-RÓNAI-MUSZTY 1960 = *Rejtett kincsek nyomában*. Közzéteszi: Vargha Károly – Rónai Béla – Muszty László. Baranya megyei tanács Művelődési Osztálya, Pécs, 1960.
- VEMFN = *Veszprém megye földrajzi nevei*. Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1982.
- VÖRÖSMARTY 1998 = *Vörösmarty Mihály összes költeményei*. Szöveggondozás, összeáll.: Horváth Károly Osiris Kiadó, Bp., 1998. (Osiris klasszikusok)
- VÖTSZ 2018 = Pesti János – Máté Gábor: *Völgységi tájszótár*. Kelet-Mecsek Egyesület, Pécs, 2018.
- WEIDLEIN 1934 = Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok*, 68:pótfüzet (1934), 611-630.
- WEIDLEIN 1980 = Weidlein, Johann: *Die Schwäbische Türkei, II. Beiträge zu ihrer Geschichte, Sprach- und Volkskunde*. Ungarndisches Sozial- und Kulturwerk, München, 1980.
- ZENTAI 1967 = Zentai János: Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. In: *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 1966*. Szerk.: Dankó Imre. Pécs, 1967. 77-128.
- ZMFN = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk.: Papp László – Végh József. Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, Zalaegerszeg, 1964.
- ZSOLT 1973 = Zsolt Zsigmond: Boda község helynevei. In: *Baranyai helytörténetírás, 1972*. Szerk.: Szita László. Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1973. 459-484.
- ZSOLT 1974 = Zsolt Zsigmond: *Bakonya község földrajzi nevei*. Baranya megyei Levéltár, [Pécs], 1974.
- ZSOLT 1977 = Zsolt Zsigmond: *Kővágótöttös földrajzi nevei. Töttös és Marót*. (Kézirat). [Pécs], 1977.
- ZSOLT 1979 = Zsolt Zsigmond: *Királyegyháza földrajzi nevei*. (Kézirat). [Pécs, 1979(?)].

A földrajzi nevek gyűjtői Baranyában. A Pesty Frigyes-féle helynévtár adatközlői, hagyományozói

A 20. század második felében több próbálkozás történt Baranyában a helynevek gyűjtésére.¹ E hagyományokat követve és mintegy kiteljesítve, az 1970-es évek elején kapott Pesti János megbízást a megye összes településére vonatkozó, szisztematikus gyűjtés megszervezésére. Amiatt tarthatjuk ideálisnak a pillanatot, mivel Pesti János személyében elhivatott és hozzáértő személy vállalta a koordinációt, aki képes volt a munkához elengedhetetlen szakmai közösséget összehozni. Az általa készített tervezetet nyelvészek, történészek, muzeológusok értelmezték és vitatták meg. Fontos záloga volt a projektnek, hogy az így kikristályosodott munkaanyagot elméletben és gyakorlatban is messzemenően támogatta a megyei tanács elnökhelyettese, Takács Gyula. Ennek is köszönhetően a Szita László levéltár-igazgató és Pesti által jegyzett előterjesztés alapján a Megyei Tanács V. B. 1973. július 25-i ülésén döntött Baranya földrajzi nevei összegyűjtéséről, illetve annak támogatásáról.²

A helynévgyűjtés forrásbázisát több részre oszthatjuk, de két nagyobb faktort megkülönböztethetünk: egyrészt a helyben rögzített szóbeli hagyományokat, másrészt a korábban, írásban lejegyzett adatokat. E tekintetben szimbolikus, hogy a tanácsi határozat értelmében a Baranya Megyei Levéltár és a Pécsi Tanárképző Főiskola kapott megbízást a munkálatokra,³ amely szervezetek garanciát jelentettek arra, hogy a legfontosabb információkat megszerezzék, előbbi intézmény az írásos, utóbbi a szóbeli források feltárásával.

Jelen tanulmány az írásbeli források közül – több okból kifolyólag – Pesty Frigyes 1864–1865-ös helynévgyűjtését veszi górcső alá. Az okok között kiemelhetjük, hogy munkája során maga Pesti János is fontos referenciapontként te-

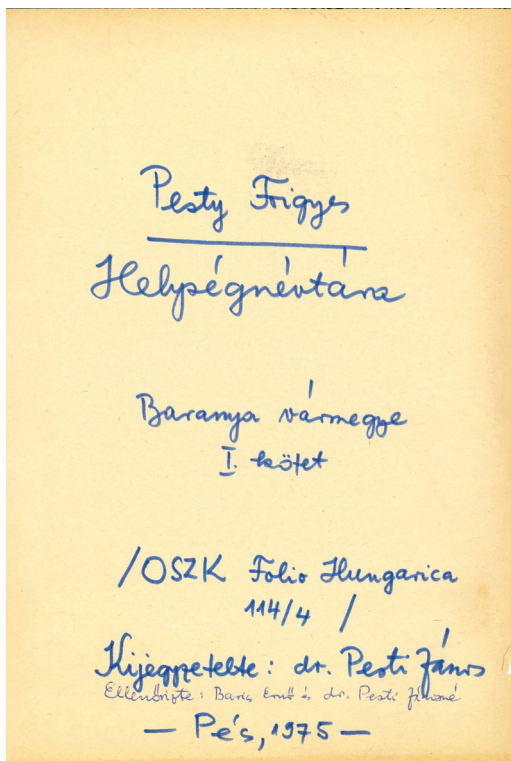
¹ A hazai helynévgyűjtés a 20. század második felében újabb lendületet vett, elsőként Zala megye helynévgyűjteménye jelent meg 1964-ben, amit 1974-ben követett a Somogy megyei anyag kiadása. Az országos gyűjtést végzők csapatát és a párhuzamosan több megyében folyó munkát Végh József és Ördög Ferenc koordinálták (Papp László és Balogh Lajos támogatásával). A '70-es évek munkálatainak eredményei pedig a '80-as évek első felében értek be: Tolna megye (1981), Baranya megye (1982), Vas megye (1982), Komárom megye (1985). A megyei szintű gyűjtések mellett szép számmal születtek egy-egy járás helynévanyagát közreadó kötetek is. Mind közül a baranyai volt a legnagyobb anyag, melynek értékét a gazdag történeti adatolás és a jelentős mennyiségű kéziratos forrás feldolgozása növelte. HOFFMANN 2003. 50–52.

² BMFN I. 7.

³ BMFN I. 7.

1. kép Pesti János jegyzetei
Pesty Frigyes helységnévtárából
(Magántulajdon)

kintett a 19. század közepi kollekcióra. Ennek baranyai részét teljes egészében feldolgozta, hogy a *Baranya megye földrajzi neveiben* az egyes településeknél érdemben használhassák. E tanulmány szerzői is támaszkodtak erre a munkanyagra a helynévtár sajtó alá rendezéséhez.¹ És éppen ez a közös metszet adja a tanulmány másik apropóját. A Pesty Frigyes-féle helynévtárhoz összegyűjtött anyag feldolgozása és kiadása igen komoly energiabefektetést igényelt. E munka során láttuk meg Pesti János korábbi teljesítményének az értékét és súlyát, továbbá azt, hogy milyen sokat hozzatett az 1982-ben kiadott kötet adatbázisához.

Pesty Frigyes helynévgyűjtése

Pesty igen sokrétű historiográfiai koncepciójának egy sajátos és speciális elemét jelentette a helynevek kutatása, aminek több szempontból is különleges jelentőséget tulajdonított. Meggyőződése volt, hogy a helynevekben komplex tudományos értékek rejlenek, akár a gyűjtésük, akár az elemzésük, vagy a hozzájuk fűzött magyarázatok legalább négyféle irányúak lehetnek: a nyelvészet, a történettudomány, a nemzeti öntudat, valamint a honismeret számára egyaránt bírhatnak jelentőséggel.² Véleménye szerint képet kaphatunk a helynév megszületésének, jelentésének feltárása kapcsán a kialakulás történeti kontextusáról, másrészt bepillantást nyerhetünk a közép- és koraiújkor történelmünkbe. Úgy gondolta, hogy a helynevek vizsgálata éppen olyan korokba, és éppen olyan földrajzi egységek történetiségébe nyújt történeti betekintést, ismereteket és adatokat, amelyekből kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, így a helynevek ebben a tekintetben hiánypótló szerepet játszanak.³

¹ PESTY 2019.

² BENKŐ 1997. 489.; A Pesty-féle helynévgyűjtés hon- és népismeret oktatásban való alkalmazási lehetőségeiről lásd: GÓZSY 2018. 50–57.

³ „Mindinkább biztosabb, határozottabb adatokat fogunk bírni ősnyelvünk, eszméink és nép-

1860-ban motiváltan kezdett hozzá tudományos vállalkozásához, és nem csupán történészként, hanem szervezőként is maradandót alkotott. A szisztematikus előkészítést követően 1863. február 2-án kelt levelében mutatta be a Helytartótanácsnak a földrajzi nevek összegyűjtésére irányuló tervét. A ki-nyomtatott kérdőíveken hét kérdésre vártak feleletet a települések részéről. A kérdések elsősorban a *település nevére* (hány neve van, korábban volt-e más neve), a *település eredetére, benépesítésére*, illetve a *település határában előforduló topográfiai nevekre* (mezők, szántók, tanyák, puszták stb.) vonatkoztak.¹ A tapasztalat azt mutatja, hogy a lejegyzők elsősorban a 6. („Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékből a név eredetéről, értelméről?”), illetve a 7. kérdéssel (a *helység körül lévő topográfiai nevek, nevezetesebb romok*) kapcsolatban fejtettek ki hosszas leírásokat – Pesty kívánsága szerint („nem nélkülözhetetlen ugyan valami magyarázat hozzá tétele, mind a mellett köszönettel vétetnék olyan megjegyzés, mely valami topographiai névnek eredetét a hagyományból, vagy a népnek tudásából véli magyarázhatni”).²

A későbbi korok számára – kutatási szándéktól és céloktól függően – szintén e két kérdésre adott válaszok váltak érdekessé és (fel)használhatóvá. A hatodik pont révén fel lehetett tární a helyi tradíciókat, a hetedik pedig a lokális helynévkutatás gazdag tárházát jelentette. Pesti János jó érzékkel mérte fel e korpusz komplex alkalmazhatóságát. Bő száz évvel később a kéziratos anyagot szisztematikusán és alaposan feldolgozva minden baranyai településnevet megkísérelt beazonosítani, a régi magyarázatokat pedig melléjük illesztette. A *Baranya megye földrajzi nevei* kötetben így kiemelt szerepet kapott a Pesty-féle anyag, és az adatai három különböző konfigurációban köszönnek vissza: a.) a konkrét helynév megemlítésénél feltüntetik a Pestynél lévő alakot, P. (Pesty) és P.sz. (Pesty szerint) rövidítéssel; b.) az egyes települések névanyagának ismertetése végén találjuk „Az adatközlők nem ismerték”, illetve a „Nem tudtuk lokalizálni” kategóriát, amelyekben ugyancsak szerepel az 1864–1865-ös verzió, P. rövidítéssel; c.) egyfajta referenciapontként említik a Pestynél szereplő információt (pl. Bakócánál: „Talán erre a helyre vonatkozik Pesty Pusztatemplom névadata”);³ d.) az egyes települések esetében elsőként annak nevét, illetve a forrásokban szereplő névalakokat ismertetik és magyarázzák, majd egy rövid helytörténeti összefoglaló következik, amelyben rendszeresen szerepelnek a Pesty-féle adatok (pl. Ibfánál: „A Pesty Frigyes-féle adatszolgáltatás idején (1864) Ibfát vegyesen lakták magyarok, németek és horvátok.”).⁴

életünk azon történet-előtti korából, melyből semmi más történeti adataink ezeken kívül nem maradtak.” PESTY 1888. XX.

¹ PESTY 1888. XX.

² PESTY 2019. 10.

³ BMFN I. 226.; Arra is van példa, hogy a Pesty-gyűjtésből hiányzó adatokra reflektál: „Pesty adatközlője arról megfigyelkedett, hogy a malomi határ mentén, a Málom-völgyben még az 1860-as években is 8 malom működött.” BMFN I. 772.

⁴ BMFN I. 394.

„Többek közreműködésével az adatok gyűjtője” – Gyűjtők és adatközlők

A Baranya megye földrajzi nevei munkálatai során a névanyag összeállítását anyaggyűjtők („Gyűjtötték”) és adatközlők végezték. Ugyanezt a munkamegosztást látjuk Pesty Frigyes projektjében is. Általában két fázisban valósult meg a nevek összeszedése: egy vagy több, a feladattal megbízott személy különböző írott források alapján összeállított egy bázist, amit validált vagy kibővített a településen élő lakosok információival. Baranya vármegyében egy viszonylag rendhagyó eljárást láthatunk, ugyanis a település világi közigazgatási vezetői kooperáltak egymással, valamint a helyi plébánossal vagy lelkésszel. Ez az együttműködés vagy egy időpontban történt és így integrált, egybeszerkesztett szöveget eredményezett, vagy két fázisban, két külön időpontban és két részletben oldották meg az adatfelvételt.

Az utólagos kiegészítések mögött az húzódik meg, hogy az 1864-ben le-adott anyagok egy részét a vármegye egy főszolgabírói utasítással 1865 tavaszán visszaküldte kiegészítésre („miként a helynevek gyűjtésére szolgáló adatok, [mellyekből valami Statisticai Könyv leend bizonyos Pesti Frigyes által szerkesztendő] mint nem kellő pontossággal összeállítottak a T. megyehatóság által vissza küldettek”).¹ A pótlásokkal elsősorban az egyházi személyeket célozta a főszolgabíró („Főbíró úr által meghagyatott, miként azokba a [ő]. t[isztelendő]. Plébános urak közre működésével újabb, és pontosabb beigtatást eszközöljenek”).² Ők azonban ritkán változtattak a korábban összeállított szövegeken, általában csak azzal a megállapítással találkozunk, hogy az eredetileg összeállítottnál több adatot nem tudnak közölni. Amennyiben mégis, akkor valamely egyháztörténeti szakmunka alapján egészítették ki a szöveget konkrét adatokkal. Ezek a kiegészítések eltérő minőséget és mennyiséget képviselnek. Leggyakrabban azt látjuk, hogy a lelkész röviden jelzi, hogy megkapta a szöveget, ám úgy gondolja, hogy több információt nem tud vagy nem szükséges hozzátenni, vagy egy-két kiegészítő megjegyzést eszközöl, főként a plébánia könyvtárában megtalálható jelentősebb összefoglalások, illetve forráskiadványok alapján. A rövidebb bejegyzések mögött két tényezőt sejtethetünk: egyrészt azt, hogy az adatközlők – a saját megítélésük szerint – az első beküldésre a szóba jöhető információkat összeszedték, egy évvel később a plébánosok vagy lelkészek sem érezték úgy, hogy érdemben ki tudnák ezt egészíteni.³ Herr Ágoston gödrei pap, aki éppen az adatfelvétel évében került a plébániára,⁴ azzal toldotta meg a gödrei magisztrátus alapos és részletes jegyzékét, hogy „A’ fennebbiek általam is bizonyítatnak, ’s egyszersmind kijelentem, hogy többet Gödre község eredetére nézve a’ plébánia hivatalnál fekvő legrégibb könyvekből kinyomozni nem lehet.”⁵ Kővágószőlősnél a Fischer

¹ PESTY 2019. 281.

² PESTY 2019. 281.

³ E tekintetben a legegységesebb kiegészítést Rózsa István bükkösi plébános írta 1865. április 18-án: „Az adott összes leírás helyes.” PESTY 2019. 73.

⁴ BRÜSZTLE II. 707.

⁵ PESTY 2019. 121.

Lajos jegyző által szerkesztett névkatasztert Zsinkó István plébános „*Előtte sincsenek egyéb ismeretes adatok*” mondattal egészítette ki.¹ Másrészt pedig viszonylag rövid határidővel kapták meg az egyháziak a feladatot, és így nem tudtak használni távoli gyűjteményeket.² Utóbbit jól érzékelteti a vokányi plébános 1865. június 13-án kelt levele: „*Tekintetes Főszolgabíró Úr! Hivatalos felszólítás folytán van szerencsém néhány csekély megjegyzést küldeni Vókány községet illetőleg. Ha talán hosszabb határidő tüzetett volna a' beküldésre, talán Bólyban a tiszti irodában vagy Ráczpetrén, hova Vókány azelőtt tartozott, a plebániái levéltárban bővebb és határozottabb adatokra találtam volna; ámde az idő rövidsége miatt csak e rövid jegyzéket nyújthatom be.*”³

Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a baranyai adatközlők esetében a világi és az egyházi szereplők kiegészítették egymást. Ez a kooperatív társulás elviekben és a gyakorlatban is működött. *Sumony* anyagában fennmaradt Vörös Lipót plébános Siska Károly jegyzőhöz írt levele, amelyben a nótáriust a szentdénesi plébánoshoz irányítja: „*A helynevekre vonatkozó adatok hiányával lévén semmi felvilágosítással nem szolgálhatok. Annyi mégis bizonyos, hogy Sumony és Bánfa községek T. Uraságod által érintett év előtt már mint filiák, a Sz. Dienesi plebaniahoz bekebelezve léteztek. Miért is ezek históriája (ha léteznék) csak is ott található fel. Tessék e tekintetben az illető plebanus urhoz fordulni.*”⁴

Más vármegyénél is tetten érhető, hogy a klerikusok részletesebb, több narratív betétet tartalmazó leírásokat adtak.⁵ Baranyában is látható ez a jelenség, de itt valamivel kiegyenlítettebbek az arányok, számos esetben közöltek világiak is részletes anyagokat, és kapunk igen rövid tájékoztatást képzett egyháziaktól is. Az eltérő minőségű és mennyiségű produktumok mögött álló okokat források hiányában nem tudjuk beazonosítani. Még a helynévgyűjtésben is viszonylag kevés közvetett vagy közvetlen utalást találhatunk arra vonatkozóan, hogy a gyűjtők hogyan viszonyultak a feladathoz.⁶ Azt pozitívan kell értékelnünk, hogy egy általuk nem ismert felkérés és feladatmeghatározás mögé összességében korrekten álltak be. Nehéz szétválasztani a feladatvállalásokat, az aláírások alapján úgy látszik, hogy a lokális vezetők közösen menedzselték a gyűjtést. Egy-személyes kitöltéssel ritkábban találkozunk, és ezek között vannak megfelelő mennyiségű, de adatgazdag közlések is (*Bükkösd, Drávaszabolcs, Kémes, Megyefa, Vásárosszentgál*).⁷

¹ PESTY 2019. 210.; Hasonló gondolatot fogalmazott meg Schippert József baranyaszentgyörgyi plébános: „*Hogy a tuloldalon mondottakon kívül, többet, semmiféle forrás után kipuhatolni nem lehetett, ezúttal megvallom.*” PESTY 2019. 324, 345.

² A különböző települések eltérő időpontokban kapták meg a felkérést, amit egy hetes határidővel kértek teljesíteni. PESTY 2019. 281.

³ PESTY 2019. 397.

⁴ PESTY 2019. 321.

⁵ Vö. GÖZSY 2005. 9–10.

⁶ A hozzáálláshoz például adalék lehet Kóbor János plébános másodszori kiegészítése Szentkúttal kapcsolatban: „*Csak most akadt kezemhez egy igen fontos adat, melyet fentebbi állításom igazolására ide igtatni el nem mulaszthatom.*” PESTY 2019. 350.

⁷ PESTY 2019. 73, 94–96, 177–178, 240–241, 344.

A visszaküldött, 1865-ben kitöltött anyagok összeállítását már döntően kooperációban végezték el. Ahol kettőnél több aláíró is szerepel, ott általában kielégítő válaszokat látunk.¹ Az elvárásoknak megfelelően (minimum) egy egyházi személy, illetve a jegyző és a bíró vett részt a revízióban. A három-négy aláírással feltüntetett, 1865-ös dátummal ellátott beszámolók informatívak, adatgazdagok. A még 1864-ben, nagyszámú együttműködővel készült összeírások közül is ki kell emelnünk *Hercegszőlőst*,² ahol a bőséges anyagot a jegyző, a bíró, valamint a református, a római katolikus és az ortodox pap jegyezte.³

Források

Miután a *Baranya megye földrajzi neveiben* korai tájékozódási pontként szerepelnek a Pesty-féle helynevek, és Pesti János is tudatosan figyelte ezek eredetiségét, fontos számba venni az 1864–1865-ös gyűjtés forrásait. A helynevek megértéséhez már Pesty Frigyes is nélkülözhetetlennek tartotta a lokális forrásokat, mind az írásos kútfőket, mind a szájhagyományt. 1888-ban megjelent utolsó munkájában fogalmazta meg, hogy: „A helybeliek, a helyszínén lakók jobban ismerhetnek egyes részleteket, meghatározhatják az illető terület természeti minőségét, számukra gazdagabban bugyog az adatok forrása, – és így a tudósnak, az ügynek jó szolgálatot tehetnek, melyért hálát érdemelnék.”⁴

Optimális esetben többféle forrástípus állt a gyűjtők rendelkezésére, ezáltal több információt nyerhettek, és így a valóságtartalmak ütköztetésére is lehetőség nyílt, ami pedig megfelelő kontrollt jelenthetett a munka során. Erre azért is szükség volt, mert egy ekkora és ilyen jellegű vállalkozás számtalan kockázatot és buktatót rejtett magában. Pesty is tisztában volt azzal, hogy feladatvállalásával egy több szempontból terhelt örökséget vett magára: „A dilettantismus az ismeretek egy terén sem garázdálkodott oly nagy mértékben, mint a helynevek magyarázásában.”⁵ Ez alatt elsősorban a hagyományosan és erősen érvényesülő etimologizáló attitűdre utalt.⁶ Éppen ezért igyekezett tudatosítani mind az adatközlők, mind az olvasók irányába, hogy fontos a kritikai megközelítés, a más forrásokkal való ütköztetés,⁷ és nem szükséges mindenáron

¹ Példaként említhetjük *Bellyét* és *Vörösmartot*, ahol a katolikus és a református pap, a bíró és a jegyző, *Beremenden* a katolikus, a görögkeleti pap, a bíró és a jegyző gyűjtötte az anyagot.

² Kneževi Vinogradi [HR].

³ PESTY 2019. 321.

⁴ PESTY 1888. XIX.

⁵ PESTY 1888. XVI. Ugyanitt találó hasonlaltal jelzi a véleményét: „Valóban kímélőleg szólunk, ha azt mondjuk, hogy a hangrokonság után induló etymológok olyanok a tudományban, mint az érzelmős politikusok az állami politikában.”

⁶ Vö. CSIBI–GÖZSY 2022. 56.

⁷ „A munka egyik fő feladata lesz, a helynevek legrégibb diplomatikai alakját megállapítani. A névnek legrégibb alakja legbiztosabb kulcsul szolgál a név megfejtésére, leginkább megóv téves magyarázatoktól.” PESTY 1888. V.

feltüntetni magyarázatot a név eredetével kapcsolatban.¹ Az esetleges viták esetére és a verifikációra tekintettel az utasításban azt is lefektette, hogy „A nyereendő adatok, kivált ha eltérők, egymás iránti hitelességének megbírállhatása érdekében, ohajtandó azon forrás megnevezése, ahonnan az adatok származnak.”²

A leírók egyrészt szóbeli beszámolók alapján, másrészt írott forrásokból dolgoztak. Kiemelt jelentőséggel bírt a kútfők megfelelő megválasztása. Ennek megfelelően Pesty Frigyes az utasításban is kihangsúlyozta a forrásválasztás és -kezelés alapelveit. „Minthogy minden községben van egy két ember, sőt vannak többen is, kik lakóföldjüket legnagyobb részletekig ismerik, igen sok függ azon egyének helyes megválasztásától, kik a helynevek gyűjtésével megbízandók. Kikérdezendők volnának a falu vénei, jegyzői, papjai, erdészei, vadászai, bányászai stb. – egyik a másiknak adatait fogná kiegészíteni.”³

Az adatközlők kiválasztásáról, a kikérdezés módjáról kevés információ szerezhető. A közlésekből látszik, hogy több helyen bevonták a felmérésbe a településen élő idősebb – és amennyiben ez lehetséges volt, a hagyományokat ismerő – embereket. Pécsvárad esetében olvashatjuk, hogy a plébános, a káplán és az uradalmi tisztek a „mezőváros legvénebbjeinek közbenjárásával” szerkesztették a szöveget.⁴ Kunovszky Antal jegyző Bostán, Garén, Ócsárdon, Regenyén, Szilváson és Szőkén fel is sorolja a megkérdezett idős lakosokat („mind kikérdezett falu öregebbjei”).⁵ A piskói református pap az 1865-ben készített kiegészítő szövegét azzal zárta, hogy „mint nem régi itteni lakos, némely értelmesebbeknek vélt egyszerű földművelő lakosokat” kérdezett ki.⁶ Hasonló jelzőkkel illetve mecsekrákosi adatközlőit Liebhauser Ferenc plébános („Több értelmes ’s idősb egyének kikérdezése után”).⁷

A tőlük nyert adatokra épülhetett a forrásbázis második szintje, az írásos dokumentumok feltárása és feldolgozása. „A hol a szóbeli adatok kifogynának, ott a hivatalos és hiteles irományok is még bő forrásul szolgálnak, úgymint a földbirtok tulajdonát kimutató, és adószorozó könyvek (mire nézve a telekkönyvi és catastralis hivatalok segédkézzel járulnának, kiknél nagy pontossággal fel vannak jegyezve – ha nem is kimerítőleg tán – a birtokra vonatkozó elnevezések), az egyházi matrikulák, jegyzőkönyvek, monographiak stb. – Ezen források szorgalmas átkutatása tehát különösen ajánlottatik.”⁸

Az írásos források elsősorban lokális közigazgatási, adminisztratív iratokat jelentettek, a magisztrátus által vezetett dokumentumok alapján igyekeztek összeállítani a helynevek kataszterét. A gyűjtéseknél leginkább a helységek

¹ „Nem létezik sehol, és senkire nézve kötelesség minden helynevet megmagyarázni.” PESTY 1888. V.

² PESTY 2019. 11.

³ PESTY 2019. 11.

⁴ PESTY 2019. 286.

⁵ PESTY 2019. 66, 113, 271, 311, 356, 358.

⁶ PESTY 2019. 291.

⁷ PESTY 2019. 309.

⁸ PESTY 2019. 11.

funduális könyvei, az egyházi anyakönyvek, a *historia domusok*, illetve egyéb iratok jelentettek kiinduló pontot. Kishajmásnál említették, hogy „Egyébre a’ mezzők, düllők, szántóföldek, legelők és a’ többi a’ telek könyvi kivonatokból, mellyek a’ jegyzőségeknél letetvők, legjobban kitudhatók.”¹ Ezen iratok hiánya értelemszerűen akadályozta a feladat elvégzését. Kiskassánál írta az adatközlő, hogy „A községben előforduló düllők a katastralis telek könyv kéznél nem léte alkalmával nem jegyezhetnek fel.”² Többször hivatkoztak a jegyzők a birtokosok levéltárára, ahol még további adatok találhatóak, ezeket azonban szinte egyáltalán nem használták. Saját irattár használatára viszont találunk példát. Fojta József jegyző Lánycsókon a saját archívumában elhelyezett telekkönyvi kivonat alapján vette számba a helyneveket: „A Lancsuki jegyzőség Levéltárában letett telekkönyvi össze állítási jegyzőkönyvből a következő nevek találhatók.”³

Az utasítás potenciális forrásként említi a „monographiakat” is.⁴ Ez Pestynél a nyomtatásban megjelent történeti szakirodalmat jelentette, amelyeket ritkábban használták a gyűjtők (az egyháziak inkább, a világiak kevésbé). A protestáns lelkészek esetében Friedrich Adolf Lampe – pontosabban Debreceni Ember Pál általa közzétett – munkájának helyi vonatkozású részei,⁵ míg a katolikus papok esetében Koller József könyveinek névemlétséi⁶ adtak támpontot. Lampe tekintélyét jelzi a Csúzánál olvasott bejegyzés: „Először említve Lampe ...”⁷ míg Koller kötetekre is úgy tekintettek, mint amely a legteljesebben tárgyalja Baranya múltját („Koller József néhai pécsi nagyprépost művében, mely a pécsi megyét írja le...”)⁸ A helynévgyűjtők szinte kizárólag helyi, helyben fellelhető anyagból dolgoztak, és bár ötletként, illetve ajánlatként felmerült máshol lévő, nagyobb kollekciók felhasználása, az végül nem realizálódott. Vásárosdombón Hanny Gábor plébános záró bejegyzésként azt írta, hogy „Az itt elősorolt adatoknál többet nem tudok – a megyei levéltárban kell az adatokat keresni, miután itt kéznél semminemű okmányok nincsenek.”⁹ Strechay Lajos bikali plébános pedig „a’ Pécsi püspöki könyvtárban található Bell Mátyás Topographiáját” javasolta,¹⁰ míg Ulszesz Ferdinánd laki plébános úgy vélte, hogy „a’ vármegye és káptalan archívumában talán több adatokat lehetne találni.”¹¹

¹ PESTY 2019. 189.

² A lejegyző ezt a mondatot a 7. pont elejéről kihúzta. PESTY 2019. 170.

³ PESTY 2019. 194.

⁴ Pesty Frigyes historiográfiai munkásságában kulcsfogalom a *monographia*. E terminus értelmezéséhez: CSIBI–GÓZSY 2022. 57–58.

⁵ LAMPE 1728.

⁶ KOLLER 1782–1812.

⁷ PESTY 2019. 83.

⁸ PESTY 2019. 329.

⁹ PESTY 2019. 382.

¹⁰ PESTY 2019. 243.

¹¹ PESTY 2019. 298.

A nevek összegyűjtése Pestyt megelőzően szórványos volt, az átfogó munkát elsőként ő vállalta fel és végezte el. Neki köszönhetjük az első olyan helynévgyűjteményt, amely az egész országra kiterjedt, és amely azonos alapelvek szerint jött létre. Ennek megfelelően fontos és megkerülhetetlen alapanyagává vált a hazai toponímiának. Viszont a kéziratban maradt szöveget csak értő módon lehet feltérképezni és felhasználni. Ezt oldotta meg Pesti János, és a Pesty Frigyes-féle vállalkozás örököseként példásan tudta áthagyományozni és integrálni a múlt század közepén felvett helyneveket az 1982-es nagy opuszba.

Felhasznált irodalom

- BMFN = *Baranya megye földrajzi nevei, I–II. kötet*. Szerk.: Pesti János. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- BENKŐ 1997. = Benkő Loránd: Különfélék. Emlékezés Pesty Frigyesre. *Magyar Nyelv*, 93:4 (1997), 488–490.
- BRÜSZTLE I–IV. = Brüstle, Josephus: *Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis, tomus I–IV*. Pécs, 1874–1880.
- CSIBI–GÖZSY 2022. = Csibi Norbert – Gözsy Zoltán: Pesty Frigyes, a hagyományok kutatója és őrzője. In: *Mi most a múltunkat építjük*. Szerk.: Mák Ferenc. Zenta, 2022. 45–70.
- GÖZSY 2005. = Gözsy Zoltán: Pesty Frigyes helynévgyűjtésének tanulságai. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 36*. Szerk.: Bösze Sándor. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 7–19.
- GÖZSY 2018 = Gözsy Zoltán: Pesty Frigyes helynévgyűjtésének alkalmazási lehetőségei a hon- és népismeret oktatásában. In: *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. Szerk.: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. PTE BTK TTI Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, Pécs, 2018. 50–57.
- HOFFMANN 2003. = HOFFMANN István: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, 2003. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 7.)
- KOLLER 1782–1812 = Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum, tomus I–VII*. Pozsony–Pest, 1782–1812.
- LAMPE 1728 = Lampe, Friedrich Adolf: *Historia Ecclesiae Reform. ex Hungaria et Transylvania, inter perpetua certamina et adstitiones a primordio praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae, ex monumentis fi de dignissimis magnam partem congesta*. Utrecht, 1728.
- PESTY 1888. = Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei. Történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben, I. kötet*. Bp., 1888.
- PESTY 2019. = Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864–1865*. A szöveget közreadja, gondozta, bev.: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019.

***„Ma még csak leltározzuk az anyagot,
hogy abból a tudományt megalkotni lehessen”***

**– Gondolatok Németh Béla névtudományi
munkásságának ókori vonatkozásairól**

„Mint a régész, a felkutatott cserép s egyéb törmelékekből összeállítja a múltat, akként a helynevek a történetnek nem írott okmányai, melyek megfejtése világot vet a hajdanra, oly anyag tehát ez, mely a történethez tartozik s vármegyénkben tanui egykori tiszta magyarságának s az idegen elemeknek gazdálkodásának.”¹

Németh Béla (1840–1904), a neves dualizmuskori pécsi ügyvéd és történetíró életét,² tudományos pályáját³ számos történeti munka taglalja, így alakja a helytörténészek körében igen jól ismert. A személyét övező tudományos érdeklődés leginkább annak tudható be, hogy a történettudomány számos segédtudományát érintő témakörben alkotott maradandót, s járult hozzá jelentős mértékben a későbbi tudományos munkák historiográfiai vagy akár – az elsődleges forrásokra vonatkozó – forrásértékű megállapításaihoz.

E gazdag életpályából itt csak a témánk szempontjából fontos sarokpontokat emeljük ki vázlatosan.

1. kép Dr. Németh Béla portréja
(NÉMETH 1900b. 256.)

¹ MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 6. számozatlan oldal.

² ANGYAL 1911.; BARONEK–POLGÁRDY 2013. 58.; BORSY 2007.; KISS 1905.; KOPASZ 1971. 141.; LENKEI 1922. 117.; ÓDOR 2010.; SZINNYEI 1903.; SZITA 1990.

³ B. HORVÁTH 1988.; HARCOS 1998.; NAGY 2007.; WÉBER 2019a.; WÉBER 2019b.

A korabeli sajtó „*a mi derék monográfusunk*”¹ titulussal emlegeti, melyet történetírói munkásságával érdemelt ki. Hisz ő írta az első megyemonográfiánk, a Várady Ferenc által szerkesztett *Baranya multja és jelenje* című munka második kötetének nagyobb részét, mely monumentális formában taglalja Baranya történetét az Árpád-kortól a 19. század második feléig.² Ezután még két baranyai település, *Németbóly*³ és *Szigetvár*⁴ történetét dolgozta fel monografikus formában. Történetírói munkásságának eredményeit gyakran napjaink kutatói is használják, hivatkozzák.

A helyi sajtó arra is rávilágít, hogy Németh Béla nem csak az írott forrásokkal, hanem régészeti témákkal is foglalkozó helytörténész volt. Számos általa jegyzett újságcikk⁵ foglalkozott régészeti témákkal, sőt amatőr régészként – vagy inkább mai fogalmainkkal élve régésztechnikusként – ásatásokon is részt vett: *Németbólyban* Wosinsky Mórral és Szmik Antallal (1900),⁶ *Pécsett* a Postapalotánál pedig Gerecze Péterrel (1903)⁷ folytatott ásatást.

Utóbbi esemény irányította rá figyelmét a régészeti leletek veszélyeztetett mivoltára, így 1904-ben javaslatot nyújtott be Gerecze Péterrel Pécs törvényhatósági bizottságához az építkezések alkalmával előkerülő műemlékek, alapfalak védelme érdekében.⁸ Összetett személyisége ezáltal a régiségek védelmében fellépő jogász alakjával bővült.

Ugyancsak ügyvédi képzettsége nyomán, a régiségek és a nemzeti múlt kincseinek megőrzése iránt érzett ügybuzgalma által vált a helyi múzeumügy fogadott prókátorává, melyet több, önként vállalt hivatali pozíciója fémjelez: 1897-ben a törvényhatósági bizottság múzeumi bizottságának elnöke,⁹ 1901-től pedig a Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület ügyésze lett.¹⁰

E szerteágazó érdeklődési kör alapján személyét egyértelműen a korszakban gyakran előforduló, a közművelődésért aktívan tevékenykedő értelmiségiek közé sorolhatjuk. Mindezt korábban összefoglalóan a *morális cselekvőnek elfogadott, felelős történelmi aktor* fogalmával jellemeztem.¹¹

¹ Szigetvár monográfiája. *Pécsi Napló*, 1901. dec. 18., 3.

² NÉMETH 1897.

³ NÉMETH 1900.

⁴ NÉMETH 1903.

⁵ BENE Pál: A Jakabhegy őskori sánczairól. *Pécsi Napló*, 1899. máj. 5., 2. sk. [A szerző írói álneve: Bene Pál, lásd még: WÉBER 2019. 209.]; nb.: Archeológiai utazás Baranyában. *Pécsi Figyelő*, 1900. márc. 4., 2. sk.; NÉMETH Béla: Városunk mely részében feküdt az egyetem? *Pécsi Napló*, 1900. febr. 9., 2. sk.; NÉMETH Béla: A pécsi vár. *Pécsi Napló*, 1900. ápr. 15., 14 sk.; NÉMETH Béla: Régi falvak Baranyában. *Pécsi Napló*, 1900. ápr. 29., 4.

⁶ WÉBER 2019b. 188. skk.

⁷ WÉBER 2019b. 200. skk.

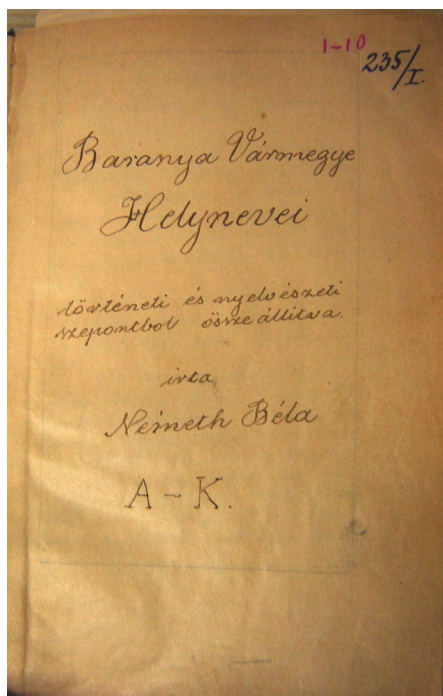
⁸ WÉBER 2019b. 205. sk.

⁹ NAGY 2007. 245.; WÉBER 2019b. 205.

¹⁰ Pécs-Baranyai Múzeum-Egyesület megalakulása. *Mohács*, 1901. nov. 3., 4.; WÉBER 2019b. 185.

¹¹ WÉBER 2019a. 187. sk.; WÉBER 2019b. 207. sk.

A történészek, helytörténészek egy része azonban leginkább községtörténeti kutatásai révén ismeri nevét. Levéltárunk állományában fennmaradt Németh Béla *Baranya Vármegye Helynevei történeti és nyelvészeti szempontból összeállítva* című monumentális jegyzete.¹ Ez az eredetileg 11 kötetből álló történeti, földrajzi névgyűjtés 7326 számozott, jobbára a 15–19. századra vonatkozó jegyzetet foglal magába. Az első három kötet abc-sorrendben tartalmazza Baranya vármegye községeire vonatkozó gyűjtéseit (1–924. sz. jegyzet: a községek fekvése, nevük eredete, legkorábbi említésük), a további hét kötetnyi (6. kötet: Pécs – kallódik) kiegészítést bonyolult sorszám-rendszerrel látta el, míg a 11. kötetben betűrendes mutató és Előszó található. A Németh Béla jegyzetei címet viselő levéltári iratcsoport összesen harminc kötetet tartalmaz, a további kötetekben a szerző egyéb jegyzetei olvashatóak.² A Kalauz szerint száz kötetnyi jegyzetet tizedelt meg maga a szerző – ez az alkotói gyakorlat jellemezte³ –, így csak az van benne, amit nem használt fel azonnal a megjelent munkáihoz. Több későbbi kutató is idézi (pl. Reuter Camillo,⁴ Györffy György,⁵ Pesti János⁶), mégis az általánosan elterjedt nézet szerint mai megítélése negatív: eredményei, vélekedései fenntartásokkal kezelendők.

Jelen tanulmány annak igyekszik utánajárni, hogy Németh Béla megítélésai Pécs-Baranya ókori vonatkozásait illetően mennyire tekinthetők helytállónak. Ehhez mindenképp górcső alá kell venni azokat a módszertani alapvetéseket, melyek alapján a jegyzetek szerzője feltételezi az egyes települések ókori előzményeit? Vajon az etimológia, toponímia megállapításai, vagy a másodlagos források, történeti munkák, esetleg ismert régészeti eredmények, vagy saját régészeti megfigyelések vezérelték az egyes települések ókori előzményeinek feltételezését illetően? S mely települések eredetét vezeti vissza az ókorra, s vajon hány településnél helyénvalók Németh

2. kép Németh Béla kéziratoss községtörténeti monográfiája 1. kötetének címlapja (MNL BaML XV. 63.)

¹ MNL BaML XV.63.

² NAGY 2007. 239.

³ MNL BaML XV. 63. Kalauz, 1-2.; NAGY 2007. 252. sk.

⁴ REUTER 1964. 226.

⁵ GYÖRFFY 1963. 297, 336, 381, 387.

⁶ PESTI 1982/1. 302, 305, 337, 424, 600, 634, 687, 821, 862, 920, 926, 962, 972, 995, 1009, 1034.; PESTI 1982/2. 174, 205, 335, 525, 918, 937.

Béla meglátásai? A validitás kérdése kapcsán viszont szükséges kitérnünk arra is, hogy a korabeli vagy a jelenkori tudományos álláspontokhoz képest állapítjuk-e meg a feltételezés helyességét. S mindezek fényében mennyiben használhatók Németh Béla eredményei a mai kutatásokhoz?

A kutatás első fázisa a Németh Béla által használt források meghatározása volt. Két helyen tett erre utalást: egyrészt az Előszóban, másrészt a helységekhez vonatkozó jegyzeteknél. Az Előszóban¹ tett saját közlései alapján elsődlegesen levéltári forrásokat, okiratokat használt, de a Nemzeti Múzeumban is használt kéziratgyűjteményt. Kiemeli Hatos Gusztáv nevét, aki az 1870-es években állított össze Baranya megyére vonatkozó helységnévgyűjteményt.² Ezek mellett nyomtatásban megjelent okiratgyűjtemények, valamint a *Tudományos Gyűjteményben* és másutt közölt „műkedvelői jelleggel bíró leírások” szolgáltak bevallása szerint forrásul. Név szerint említi a helytörténet 18–19. századi jeles monográfusainak – úm. Szalágyi István,³ Koller József,⁴ Papanek György,⁵ Haas Mihály⁶ és Brüsztle József⁷ – munkáit. Plusz információt hordoz számunkra a Csánki Dezső monográfiájának 1894-ben megjelent második kötetére⁸ történt hivatkozása, melyet az Előszó szerint már csak részben tudott felhasználni⁹ – azaz eszerint feltehetően 1894 táján zárhatta le a másodlagos forrásokat érintő

¹ MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 7–10. számozatlan oldal.

² OSZK Fol. Hung. 1119.

³ Az Előszón kívül jegyzeteiben számos helyen hivatkozik Szalágyi művének 1. és 4. köteteire, ezek közül néhány: MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet; 48. sz. jegyzet; II. kötet, 462. sz. jegyzet; 558. sz. jegyzet; II. kötet, 627. sz. jegyzet; III. kötet, 1053. sz. bejegyzés; V. kötet, 2723. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: SZALÁGYI István: *De statu ecclesiae Pannonicae*. Typis Joannis Josephi Engel, Quinque Ecclesiis, 1777–1800.

⁴ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2072, 2074, 2075. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: KOLLER József: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. J. M. Landerer – J. T. Trattner, Posonii – Pestini, 1782–1812.

⁵ MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 7. számozatlan oldal. A hivatkozott mű: PAPANEK György: *Geographica Descriptio Comitatus Baranyensis ...* Typis Joannis Josephi Engel, Quinque Ecclesiis, 1783.

⁶ Az Előszón kívül – ahol elírásként Haas Józsefnek nevezi a szerzőt – jegyzeteiben számos helyen hivatkozik Haas Mihály művére, ezek közül néhány: MNL BaML XV. 63., I. kötet, 147. sz. jegyzet; IV. kötet, 2069, 2070, 2075, 2076. sz. jegyzetek; V. kötet, 2704. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: HAAS Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben: Emlékirat ...* Lyceumi Könyvnyomó Intézet, Pécs, 1845.

⁷ Az Előszón kívüli konkrét hivatkozás Brüsztle József munkájára: MNL BaML XV. 63., II. kötet, 463, 464. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: BRÜSZTLE József: *Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis ...* Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter, Quinque-Ecclesiis, 1874–1880.

⁸ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.

⁹ „Sajnos, hogy ebben csak részleg lehetett szerencsém, mert műve megjelenésekor e munkálat nagyobb része készen volt.” MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 10. számozatlan oldal.

anyaggyűjtését. Témánk szempontjából igen fontos megjegyzése az Előszóban, hogy az elsődleges és másodlagos történeti források mellett módszerei között feltételezhetjük a helyszíni szemlét, mai szakkifejezéssel élve a terepbejárást is, mely azonban „nem minden tekintetben sikerült, minek fő oka a nagy közönség majd általános közönye [...] e megállapítások átlag a helyszínen tett saját kutatásaim eredményei.”¹ A jegyzetek közt pedig további alapvető jelentőségű helytörténeti, országos és szaktudományi monográfiákra – úm. Schönwisner István,² Matija Petar Katančić³ (magyarosított formában közismerten Katancsics Péter), Grgur Čevapović,⁴ Fényes Elek,⁵ Danielik János,⁶ Szalay László,⁷ Theodor Mommsen,⁸ Pesty Frigyes,⁹ Karácsonyi János,¹⁰ Hampel József,¹¹ Juhász László¹² –, szakfolyóiratokban megjelent, elismert és kevésbé ismert kutatóktól – úm. J.

¹ MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 7. számozatlan oldal.

² MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz.; IV. kötet, 2070. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: SCHÖNWNISNER István: *In Romanorum iter per Pannoniae ripam ... commentarius geographicus*. Typis Regiae Universitatis, Budae, 1780.

³ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2070. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: KATANČIĆ, Matija Petar: *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta ...* Typis Ioann. Mart. Diwalt, Eszeki, 1782. Feltehetően Haas Mihály alapján idézi a szerzőt. MNL BaML XV. 63., VII. kötet, 3387-3391. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: KATANČIĆ, Matija Petar: *Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii ...* Typ. Regiae Univ. Hungaricae, Budae, 1824–1825.

⁴ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz.; II. kötet, 462, 463, 559. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: ČEVAPOVIĆ, Grgur: *Recensio Observantis Minorum Provinciae S. Joann. ...* Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, Budae, 1830.

⁵ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2069. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: FÉNYES Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*. Trattner-Károlyi, Pest, 1836–1840.

⁶ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 147. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: DANIELIK János: *Emlék-könyv*. Müller Emil könyvnyomdája, Pesten, 1852.

⁷ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 458. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: SZALAY László: *Magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*. Heckenast, Pest, 1861.

⁸ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4691. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: MOMMSEN, Theodor: *Römische Geschichte. V. Band*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1885.

⁹ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 39. sz.; II. kötet, 458. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: PESTY Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.

¹⁰ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2860. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: KARÁCSONYI János: *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891.

¹¹ MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4292, 4293. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: HAMPEL József: *A régibb középkor (IV-X. század) emlékei Magyarhonban, 1. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.

¹² MNL BaML XV. 63., II. kötet, 627. sz.; V. kötet, 2877. sz. jegyzetek. A hivatkozott mű: JUHÁSZ László: *Baranya vármegye és Pécs város régészete*. Lyceum, Pécs, 1894.

Aschbach,¹ Ballagi Aladár,² Salamon Ferenc,³ Csáky Zsigmond,⁴ Jung Ferenc,⁵ Gerecze Péter⁶ és Török Aurél⁷ – származó szakcikkekre és antik auctorokra – úm. Iustinus,⁸ Cassius Dio,⁹ Ifjabb Plinius,¹⁰ Ammianus Marcellinus¹¹ – hivatkozik. Utóbbiak esetében azonban meg kell állapítanunk, hogy a hivatkozások ellenőrzésénél fény derült arra, hogy minden bizonnyal másodlagos forrásokból történt a rájuk való hivatkozás, melyet a módszertani részben fejtünk ki részletesebben. Feltételezhetően a hivatkozott irodalmon kívül is használt egyéb forrásokat kutatásaihoz. Hercegszöllős esetében például megjegyzi, hogy „Nem áll azon általánosan elterjedt vélemény, hogy ez római gyarmat lett volna”, melyet a korabeli nyomtatásban megjelent munkák közül például a Haas Mihály,¹² Juhász László¹³ és a bellyei uradalom monográfiájából¹⁴ ismerhetünk, így, ha nem hallomásból, akkor ott találkozhatott az általa cáfolt véleménnyel. Egy

¹ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4717. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: ASCHBACH, Joseph Ritter von: Über Trajan's steinerne Donaubrücke. *Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 3 (1858), 197–221. Lehetséges, hogy átvétel innen: ORMÓS 1871. 149. első lábjegyzet.

² MNL BaML XV. 63., VII. kötet, 3455. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: BALLAGI Aladár: Legrégibb műemlékeink a keresztyén-korból. *Századok*, 11 (1877), 236–255.

³ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2860. sz. jegyzet. A hivatkozott mű (bár eredetileg csak a szerzőt említi, de visszakereshető): SALAMON Ferenc: Mosaburg és megyéje. *Századok*, 16:2 (1882), 89–122.

⁴ MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4292. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: CSÁKY Zsigmond levele a pusztaszent-erzsébeti népvándorlaskori temetőről. *Archaeológiai Értesítő*, 7:5 (1887), 435–436.

⁵ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2072. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: JUNG Ferenc: Kis-Köszeg (Batina). In: *Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 6:1 (1890), 1–15, és 6:2 (1890), 49–59.

⁶ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4786. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: GERECZE Péter: Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. *Archaeológiai Értesítő*, 14:5 (1894), 388–392.

⁷ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 627. sz. jegyzet. A hivatkozott mű: TÖRÖK Aurél: A mai emberbúvárlatról. *Budapesti Szemle*, 61:159 (1890), 336–379.

⁸ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 627. sz. jegyzet, 25: „Justinus: Trogi Pompeii [...] Lib. 24. C. 4.” A hivatkozott mű: IUSTINUS: Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma.

⁹ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 627. sz. jegyzet, 33; valamint V. kötet, 2704. sz. jegyzet, továbbá IX. kötet, 4725. sz. jegyzet: „Dio Cassius írja [...]”

¹⁰ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4714. sz. jegyzet: „Plinius Paneg. 9”. A hivatkozott mű: C. Plinius Gaecilius Secundus: Panegyricus.

¹¹ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2706. sz. jegyzet: „Marcell. Ammi. szerint liquor pauperinus [...] Lib. 26. X. 22.” A hivatkozott mű: Ammianus Marcellinus: *Rerum Gestarum libri XXXI*.

¹² HAAS 1845. 113.

¹³ JUHÁSZ 1894. 25.

¹⁴ *Bellye* 1883. 69.

antik forrásfordítást szóról szóra Szombathy Ignác forrásgyűjteményéből vett át.¹ Valeriáról² – mint ókori földrajzi névről, s líriai Szent Antal szülőhelyéről – elmélkedve kitűnik, hogy a *Századok* c. folyóiratot serényen forgatta, s nemcsak a hivatkozott részeket, hanem például Salamon Ferenc Alsó-Pannóniáról szóló tanulmányát³ is. Abaliget esetében Wosinsky Mór nevét megemlíti,⁴ mint a barlang újkori kutatója, de hivatkozást nem tesz szakcikkére.⁵ A pécsi sajtó ugyancsak ír a lelőhely őskori és római jelenségeiről.⁶ A lelőhelyre vonatkozó értesüléseit akár a korabeli sajtóból, akár az említett szakcikkből, de ismeretségük⁷ és közös németbolyi ásatásuk⁸ révén Wosinsky Mórtól személyesen is szerezhette. Németh Béla kéziratos munkája összeállításánál használhatta a napjainkban az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött úrbéri térképeket is, vagy a terepbejárás alkalmával személyes helyismeret útján szerzett információkat. Erre utalhat, hogy *Monostor*⁹ (*Pélmonostor, Beli Manastir*) esetében egy olyan dűlőnevet (*Dick Petrus*) említ, melyet nyomtatott irodalomból nem ismerhetett, viszont egy 1854-es úrbéri térképen¹⁰ szerepelt. Az *Újmindszent* és *Czinderi-Bogád* térségében lejegyzett őskori telep¹¹ esetében ugyancsak feltételezhetünk személyes úton nyert értesülést, mert a lelőhelyről nyomtatásban nem jelent meg olyan részletes információ, mint Németh Béla helynévtárában. Maguk a régészeti tárgyak Juhász László gyűjteményéből ismertek,¹² így valószínűsíthetően tőle származnak Németh Béla közölt adatai.

A forrás eddigi datálását tekintve némi kiegészítéssel lehet élni. Az biztos, hogy sok-sok évnyi kutatás eredményeként jött létre, ahogy arra az Előszóban is utal a szerző.¹³ A levéltár azt a harminc kötetnyi iratcsoportot, melyben a Baranya helyneveire vonatkozó tizenegy kötetnyi jegyzet is

¹ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2704. sz. jegyzet; SZOMBATHY 1875. 6.

² MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4494. sz. jegyzet.

³ SALAMON 1882.

⁴ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2756. sz. jegyzet.

⁵ WOSINSZKY Mór: Az Abaligeti cseppkőbarlang és a közelében lévő római kori sírhantok. *Archaeológiai Értesítő*, 12 (1892), 410–413.

⁶ Az abaligeti barlang titka. *Pécsi Hírlap*, 1889. márc. 31., 4.

⁷ Ez az ismeretség több szálon is feltételezhető: az egyházi szál mellett a Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület révén adatolható, hisz annak alapszabálytervezetét Németh Béla készítette Wosinsky Mór iránymutatásával. Érdekes közgyűlés. *Pécsi Napló*, 1900. szept. 13., 3.; Továbbá mindketten jelen voltak a múzeumegyesület első megalakulásánál. Értekezlet a múzeum ügyében. *Pécsi Figyelő*, 1901. okt. 30., 1.

⁸ Ásatások Német-Bólyon. *Pécsi Napló*, 1900. febr. 24., 4.

⁹ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2544. sz. jegyzet.

¹⁰ OSZK kéziratos térképek, TK 1568: Monostor helység határának térképe (úrbéri térkép 1854).

¹¹ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2765. sz. jegyzet.

¹² PÓSTA 1897. 170.

¹³ „[...] az előkészületeken kívül ... évi ernyedhetetlen munka eredménye [...]” MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet, 11. számozatlan oldal.

megtalálható 1890 és 1904 közé datálja.¹ Nagy Imre Gábor arra következtet Németh Béla személyes bejegyzése alapján – „Községek betűsorban, a mint azt 1896-ban összeszedtem és most 1904 májusban ide pótlólag bejegyeztem” –, hogy a szóban forgó helyiségnévjegyzékhez az 1896-ban megkezdett, s éveken át tartó gyűjtőmunka 1904-ig tartott.² Viszont az Előszóban azt írja Németh Béla Csánki Dezső monográfiájának 1894-ben megjelent második kötetéről, hogy „ebben csak részleg lehetett szerencsém, mert műve megjelenésekor e munkálat nagyobb része készen volt.”³ S ha megnézzük a hivatkozott szakirodalmait ugyancsak azt látjuk, hogy 1894 után megjelent munkát nem használt fel a helynévjegyzék ókori vonatkozásaihoz.⁴ Mindezek alapján tehát legalább négy lehetséges dátum – 1890, 1894, 1896, 1904 – merül fel a szóban forgó forrás keletkezési idejének meghatározására. Egyéb datáló erővel bíró közvetett forrásokat is bevonhatunk a kutatásba. Egyrészt nekrológia⁵ szerint az 1890-es évek elején kezdte meg Várady Ferenc felkérésére a megyemonográfiához a gyűjtőmunkát, mely feltehetően már ekkor érinthette az egyes községeket is. Ezt erősíti meg egy a helyi sajtóban 1893-ban megjelent helytörténeti vonatkozású cikke⁶ is. Szita László szerint 1888-ban kezdte meg a gyűjtőmunkát, s 1891-ben kérte fel Várady a monográfia munkálataira,⁷ forrásmegjelölést azonban nem ad. Inkább Nagy Imre Gábor vélekedése tartható relevánsnak e téren, aki nem tartja valószínűnek Németh Béla 1890-es évek előtti történeti kutatásait.⁸ Másrészt levéltári források igazolják, hogy 1894 októberében a város közgyűlése 6000 forintot szavazott meg a megyetörténeti monográfiára,⁹ azaz ez az a dátum, mikor esetlegesen már anyagi támogatásban is részesülhetett kutatásaihoz. Ráadásul 1894-ben sikeresen folyamodott szabadjegyért a MÁV Budapest-pécsi vonalára,¹⁰ mely arra utal, hogy többször is szükséges volt Budapestre látogatnia, valószínűsíthetően épp kutatási céllal. Mindezek alapján megkísérlünk – a fent említett dátumok segítségével – egy lehetséges időrendet felállítani Németh Béla községtörténeti kutatásait illetően. Véleményem szerint 1890 és 1894 között a helyben elérhető nyomtatott források feltárását végezhetette, 1894. év végén és 1895-ben¹¹ feltehetően Budapesten folytatott kutatásokat az országos

¹ MNL BaML XV. 63. N. B. jegyzetei. I-XXX. kötet. (1890–1904).

² NAGY 2007. 240.

³ MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 10. számozatlan oldal.

⁴ A legkésőbbi megjelenések a felhasznált forrásait illetően: CSÁNKI 1894. – lásd 28. lábjegyzet (MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet), HAMPEL 1894. (MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4292. sz. jegyzet), JUHÁSZ 1894. (MNL BaML XV. 63., II. kötet, 627. sz. jegyzet, 15).

⁵ Németh Béla 1840–1904. *Pécsi Napló*, 1904. okt. 16., 4.

⁶ Németh Béla: Két baranyai vár története. *Pécsi Napló*, 1893. dec. 24., melléklet, 1–2. sz.o.

⁷ SZITA 1990. 162.

⁸ NAGY 2007. 235.

⁹ NAGY 2007. 235.

¹⁰ NAGY 2007. 236.

¹¹ 1894-ben megkapta a szabadjegyet a MÁV Budapest-pécsi vonalára, 1895-ben pedig az igénylés tényéről tudunk, s egy 1895. novemberi, az Országos Levéltárhoz

gyűjteményekben (Országos Levéltár – okmánytárak, Széchényi Könyvtár – térképtár). Majd 1896-ig dolgozhatta fel az összegyűjtött forrásait, ekkor zárhatta le az 1–10. kötetek kéziratát, és a 11. kötet sorszámozott községeket tartalmazó részeit, s erre vonatkozhat az az állítása, hogy ekkor gyűjtötte össze a tárgyalt településeket. Ezt a feltételezést erősíti meg az is, hogy a ténylegesen 1898-ban¹ megjelent Várady-féle monográfia második kötetének rengeteg, baranyai településekre vonatkozó régészeti adata nem került be az általa összeállított helynévjegyzékbe. 1904-ben – halála évében – pedig talán a 11. kötetben olvasható Előszót és községi mutatót fűzhetette pótlólagosan a munkához, hogy ezzel is megkönnyítse az általa készített grandiózus munka használatát a későbbi kutatók számára.

Egy munka tudományos jellegének, megbízhatóságának megítélésénél a felhasznált források mellett igen nagy jelentősége van annak, hogy a forrásokat milyen módszerek segítségével igyekszik szóra bírni a szerző. A szóban forgó helységnévjegyzékben, a feltételezett ókori vonatkozásokkal bíró települések vizsgálatánál Németh Béla a tudományos kutatás módszereinek széles spektrumát alkalmazza, ami akár kedvezhetne is a végeredménynek, hisz ma is előfordul, hogy bizonyos kutatási kérdésekre adott válaszok az interdiszciplinaritás segítségével támaszthatók alá meggyőzően. Jelen esetben azonban az alkalmazott módszerek eltérő mértékben voltak célravezetők, mely körülmény a kapott adatok, s az elkészült kézirat megbízhatóságát nagyban befolyásolja. A Függelékben található táblázat a helységnévtárból vett néhány konkrét példával kívánja érzékeltetni, hogy az egyes tudományterületekről választott módszerek mentén születő eredmények mennyire tekinthetők elfogadottnak napjaink tudományos életében. A Németh Béla által használt módszerek a helynévtár ókori vonatkozással lejegyzett településeit illetően négy nagyobb tudományterület – névtan, klasszika-filológia, történettudomány, régészet – köré csoportosulnak. Névtani (onomasztikai), illetve helynévtani (toponímiai) alapvetéseinél az etimológiára, a szemantikára és a fonetikára támaszkodott. Latinos műveltsége arra bátorította, hogy a – *neve után ítélve* – tegyen megállapításokat több település római elnevezésére vonatkozóan, ez azonban felemás eredményekre vezetett. Volt olyan eset, mikor etimológiai meglátása helyes volt (pl. Duna – Ister/Danubius²), de sokszor ez a módszer nem vezetett megbízható eredményre, sőt egyenesen hibás következtetésekre (pl. Siklós – *Seronis*³) sarkallta. A szemantikai alapokon nyugvó megállapításainál

intézett kutatói kérelme is ismert. NAGY 2007. 236.

¹ NAGY 2007. 236.

² MNL BaML XV. 63., II. kötet, 458. sz. jegyzet: „A rómaiak az Aldunát Ister a Feldunát pedig Danubiusnak nevezték.” A Dunáról tett megállapítását Pesty Frigyes etimológiai munkájából veszi forrásmegjelöléssel. PESTY. 1888. 385. Manapság erről például: TIR 52; ANREITER 2001. 230.

³ MNL BaML XV. 63., III. kötet, 711. sz. jegyzet. E megállapítást Haas Mihálytól vehette át hibásan (HAAS 1845. 114.), esetleg Horváth Páltól (HORVÁTH 1865. 116.). Siklós római neve ma még ismeretlen, *Seronis* római neve alatt ma a Našice melletti

előfordul, hogy korát megelőzve az akkoriban általánosan elfogadott nézetet kritizálja, s kételkedése ma is helyénvalónak tekinthető (pl. *Baranyabán – Quadriburgium*¹). Neve jelentése alapján a római kori *Mons Aureus Pélmonostor* (*Beli Manastir*) térségébe helyezi,² melyet később Gráf András is vall,³ viszont van olyan vélemény is, ami máshol sejtí a római települést,⁴ s olyan is, mely azonosítatlannak tartja.⁵ Összességében azonban ma is bizonytalan *Mons Aureus* elhelyezkedése. Tévútra vezette viszont, mikor szemantikailag közelített *Dárda* ókori nevéhez (*Ad Labores*⁶), ahogy ma *Ad Novast* sem *Eszék-kültelepével* azonosítjuk,⁷ hanem inkább *Vörösmarttal* (*Zmajevac*).⁸ Sőt Pogány esetében sem teljesen áll az a kitétel, hogy „neve még [a] római eredetű *paganus* szóból származik”,

Viljevót sejtí a kutatás (TÓTH 2008. 42.; *Tabula Peutingeriana – Datenbank, Seronis* – internetes hivatkozás).

¹ *Bán* kapcsán Németh Béla megjegyzi (MNL BaML XV. 63., I. kötet, 39. sz. jegyzet), hogy az ott talált bélyeges téglá alapján a kutatók egy része (PESTY 1888. 273.) a római *Quadriburgum* települést sejtí ott, szerzőnk azonban arra jut, hogy az épületnévből képzett településnév (legutóbb ANREITER 2001. 138, 510. sz. jegyzet: *quadriburgium* = négyszögletű erőd) bárhol lehet, s szellemesen megjegyzi, hogy akár még *Pécs* maga is lehetne az a székesegyházával. *Quadriburgium* helye napjainkban is meglehetősen bizonytalan: egyrészt azonosítatlannak tartja a kutatók egy része (TIR 94; MÓCSY-FITZ 1990. 348), másrészt egyesek *Ságvárnál* (SOPRONI 1978. 173.; TÓTH 2003. 190.) sejtik. Ezen kívül két *Sárisápnál* lévő római jelenségeket mutató lelőhelyet is *Quadriburgként* tart számon a kutatás (*Sárisáp, Quadriburg II-III.*: MNM RA, *Leleőhelyazonosító*: 2559 és 2560 – internetes hivatkozás). Végül a régészeti szakirodalom napjainkban a fogalmat egy erőd- és egy téglatípus megnevezésére is használja: *Quadriburgium-típusú kiserőd* (KOVÁCS-PROHÁSZKA 2003. 298.) és egy téglatípus (MÓCSY-FITZ 1990. 86.).

² „neve után ítélve [...] egyedül képes ez elnevezést felvenni.” MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet.

³ GRAF [1936]. 112.

⁴ *Kő* (*Kamenac*) (FRÖHLICH 1888. 295.), *Baranjska Greda* (?) (TIR 31), *Hercegszöllős* (*Kneževi Vinogradi*) (SOPRONI 1980a. 60.) településen.

⁵ RADMAN-LIVAJA 2010. 225, 228.

⁶ *Dárda* kapcsán Németh Béla megjegyzi, hogy ott a kemény munkával épült római kőhíd miatt hozták létre a telepet „a munkához”, s emiatt nevezték „ad labores”-nek a települést (MNL BaML XV. 63., I. kötet, 131. sz. jegyzet). Bár nem hivatkozza, honnan származik ez az adat, de Brüstle monográfiájában olvasható efféle meglatás (BRÜSTLE 1876. 436.). *Ad Laborest* újabban inkább *Drávanémetibe* (*Nemetin*) (TIR 24; TÓTH 2008. 42.; RADMAN-LIVAJA 2010. 225.; *Tabula Peutingeriana – Datenbank, Ad Labores* – internetes hivatkozás), vagy *Kopácsra* (*Kopačevo*, ANREITER 2001. 137.; *Unesco WHC* – internetes hivatkozás) teszi a régészeti kutatás.

⁷ Németh Béla szerint újabb kialakítása miatt kaphatta *Eszék-kültelepe* az *Ad Novas* elnevezést. (MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet).

⁸ TIR 25; MÓCSY-FITZ 1990. térképmelléklet; KOVÁCS 2001. 157.; RADMAN-LIVAJA 2010. 227.; LELKES 2011. 731.; *Unesco WHC* (internetes hivatkozás). *Vörösmarttal* azonosította a korszakban *Ad Novast* Fröhlich Róbert (FRÖHLICH 1888. 295.), korábban pedig Haas Mihály (HAAS 1845. 113.).

mert bár a *paganus* tényleg latin szó, de Pogány esetében ez nem a római korra,¹ hanem a középkori latinság idejére datálja a településnév eredetét.² A fonetikai megközelítések is felemás eredményekre vezettek: *Batina* esetében például helyesen ismerte fel, hogy nem lehet azonos *Bacincummal*,³ mellyel – bár nem hivatkozza, de – Demerác Nep. Jánosnál vagy Juhász Lászlónál találkozhatott.⁴ *Baranya* (*Barana*⁵), *Dárda* (*aquae tardae* – *Tardus*⁶) és *Beremend* (*Berebis*⁷) esetében azonban hitelt ad a fonetikai félreértéseknek. Összességében névtani magyarázatait *Baranya* ókori földrajzi neveit illetően tehát érdemes fenntartásokkal kezelni, de volt rá példa, hogy korát megelőző, ma is elfogadható megállapításra jutott.

Áttérve klasszika-filológiai megállapításaira, azt gondolhatnánk, hogy papi pályakezdése,⁸ majd ügyvédi hivatása⁹ révén rendelkezhetett megfelelő latin nyelvismerettel ahhoz, hogy az antik történetírók műveit eredetiben olvashassa. Viszont Borsy Judit kutatásaiból kiderült, hogy iskolai tanulmányai során a nyelvekből rendelkezett a legrosszabb eredményekkel, így a nekrológiájában szereplő „*perfekt latin*”¹⁰ jelző inkább az elhunyt emléke iránti jóindulat megnyilvánulása lehet. Ezt erősítheti meg a jelen kutatás is. Górcső alá véve az antik auktorok alkotásaira történt hivatkozásait, arra juthatunk, hogy a római kori forrásokat nem forrásközlésekből, hanem másodlagos forrásokból, 18–19. századi történetírói munkákból ismerte. Így azonban kisebb-nagyobb pontatlanságok keveredtek hivatkozásai közé. Ammianus Marcellinus eseté-

¹ *Pogányból* egyébként nem ismert a római korra tehető régészeti jelenség a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adatbázisa szerint (MNM RA, Pogány - internetes hivatkozás).

² FIEDER 2007. 97. (internetes hivatkozás).

³ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 33. sz. jegyzet.

⁴ DEMERÁCZ 1862. 126.; JUHÁSZ 1894. 25.; *Batinát Ad Militare*-vel azonosítja: TIR 25.; MÓCSY-FITZ 1990. 110.; RADMAN-LIVAJA 2010. 225.; Unesco WHC (internetes hivatkozás).

⁵ MNL BaML XV. 63., III. kötet, 1053. sz. jegyzet: „[...] a *Barana* szó feltétlenül római eredetű.” Manapság *Baranya* elnevezéséről azt tartja a tudományos kutatás, hogy szláv eredetű személynévből vált helynévvé. KRISTÓ 2000, 21.

⁶ Véleménye szerint *Dárda* idővel az „*aquae tardae*-ből” (lassú vizek) származó *Tardus* elnevezést kapta a rómaiaktól (MNL BaML XV. 63., I. kötet, 131. sz. jegyzet). Bár nem hivatkozza, honnan származik ez az adat, de Brüstle monográfiájában olvasható efféle meglátás (BRÜSTLE 1876. 436.).

⁷ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 52. sz. jegyzet. Nem hivatkozta, de ez az azonosítás megtalálható Čevapovićnál (ČEVAPOVIĆ 1830. 402.). Ma a *Tabula Peutingeriana* alapján Podravski Podgajcival azonosítja a kutatás (TIR 34; Graf [1936]. 66.; Tóth 2008. 42.; *Tabula Peutingeriana* – Datenbank, Berebis – internetes hivatkozás).

⁸ BORSY 2007. 11.

⁹ BORSY 2007. 17.

¹⁰ Németh Béla (1840–1904). *Pécsi Napló*, 1904. okt. 16., 3.

ben Szalágyi hibás hivatkozását¹ veszi át,² s a Pliniusra történt hivatkozás is helytelen,³ Cassius Diót⁴ idézve szó szerint átvesz egy részt Szombathy Ignác munkájából,⁵ egy Iustinusra való hivatkozása⁶ pedig ugyancsak szerepel Szalágyinál.⁷ Mindez arra utal, hogy nem eredetiben olvasta a hivatkozott antik forrásokat. Az antik auktorok műveiben szereplő történeti állítások megbízhatóságának megítélése jelen munkának nem célja.

A történettudomány kutatási módszerein nyugvó megállapításait kéziratos források, korábbi történetírói munkák és korabeli történeti szakirodalom alapján tette. Előbbi esetre jó példa Csúza esete, melyről megjegyzi: „*Templo-máról azt mondja egy kéziratban található régi jegyzés, hogy azt Constantin első keresztény császár építette volna [...]*”⁸ A kéziratos forrást nem jelöli meg pontosabban, viszont egyértelmű, hogy ez az adat távol áll a valóságtól, hisz falusi templomaink legfeljebb középkori előzményekkel rendelkeznek, s nincs ez másképp Csúza esetében sem.⁹ Hercegszöllősnél (Herczegszöllős) már óvatosabban fogalmaz, ott egy közelebből meg nem nevezett hagyományra alapozza a templom Constantin császár idejére való keltezését,¹⁰ mely feltételezés azonban ugyanúgy nem rendelkezik valóságallappal (még ha a hagyomány a mai napig is kitart¹¹), ahogy Csúzáénál sem. A korábbi történetírói munkák esetében is azt tapasztaljuk, hogy használatuk felemás eredményekre vezette Németh Bélát. Szalágyi István művére gyakran hivatkozik, olykor ma is elfogadott álláspontra (pl. *Mursa* és *Antiana* közötti római út az Itinerarium An-

¹ SZALÁGYI III. 212.; A helytelen hivatkozás: Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, Lib. 26. X. 22.; A sabaius italról valójában itt ír Ammianus Marcellinus: Lib. 26. VIII. 3.

² MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2706. sz. jegyzet.

³ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4714. sz. jegyzet.; A Pannónia lakói által Traianusnak küldött babérkoszorút Plinius Panegyricusában nem a hivatkozott 9., hanem a 8. fejezetben említi.

⁴ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2700. sz. jegyzet.

⁵ SZOMBATHY 1875. 6.

⁶ MNL BaML XV. 63., II. kötet 627. sz. jegyzet (Pécs), 25. – Justinus: *Trogi Pompei* Lib. 24. C. 4. – helyes hivatkozás: SZALÁGYI I. 187.

⁷ SZALÁGYI I. 187.

⁸ MNL BaML XV. 63., III. kötet, 929. sz. jegyzet.

⁹ GYÖRFFY 1963. 296.; REPPMANN DÉKÁNY–VARGA 2018. 37. skk.

¹⁰ MNL BaML XV. 63., III. kötet, 931. sz. jegyzet. „Ezen templomról is azt mondja a hagyomány, hogy azt még Constantin építette volna, ki a Duna mentén majd Pestig több templomot épített.”

¹¹ A Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház honlapján az áll a hercegszöllősi református templomnál, hogy „*Tornyának alapjait állítólag a rómaiak rakták le Krisztus után 300 körül.*” HMRKE honlapja (internetes hivatkozás).

tonini szerint¹), máskor ma is kétséges megállapításra (*Baranyavár/Antiana*,² *Pélmonostor/Mons Aureus*³), sőt e korai monográfiát alapul véve több téves meglátás (pl. *Bellye/Novae*,⁴ *Laskafalu/Mursella*,⁵) is bekerül Németh Béla helynévkataszterébe. Forráskritikát alkalmazva több helyütt megkérdőjelezte Szalágyi István meglátásait (pl. *Baranyavár*,⁶ *Pécs*,⁷ *Szentgál/Limosa*⁸). A Koller

¹ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet: „Az *itinerarium* szerint Mursa és Antiana között még két hely feküdt a méretek közelebbi megjelelése nélkül. Az egyik „ad Novas” a másik „Mons aureus” aranyhegy.” A mai kutatás is e két állomást tartja számom az *itinerarium*ban. GRAF [1936]. 112.; SOPRONI 1980b. 214.; SOPRONI 1983. 348.; MÓCSY-FITZ 1990. 120.; TÓTH 2006. 177.

² MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet. Szalágyi István művének (*De statu ecclesiae...*) 4. kötetére hivatkozik oldalszám nélkül, de az idézett mű 278. oldalán tényleg megtalálható *Baranyavár Antianával* való azonosítása. Danielik János is ezen a véleményen van. DANIELIK 1852. 371.; A korszakban azonban többen Baranyabánnal azonosítják. FRÖHLICH 1888. 293.; PÓSTA 1897. 85.; Egyik későbbi jegyzetében (MNL BaML XV. 63., III. kötet, 1053. sz. bejegyzés) maga Németh Béla is felveti a *Baranyabánnal* való azonosság lehetőségét. A későbbi szakirodalom sem jutott teljes mértékben egyezsége a kérdést illetően: néha Baranyavárral (TIR, 28; ANREITER 2001. 27.; TÓTH 2008. 42.), néha pedig *Baranyabánnal* (MÓCSY-FITZ 1990. térképmelléklet; LELKES 2011. 118.; VISY 2013. 99.; *Unesco WHC* – internetes hivatkozás.) azonosítják, sőt Fülep Ferenc és Sz. Burger Alice *Kő* községgel azonosította (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 225).

³ Lásd 84–87. lábjegyzeteket.

⁴ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 48. sz. jegyzet. *Bellye (Bilje)* esetleges római elnevezése nem ismert. TIR 36.

⁵ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 462. sz. jegyzet: „A rómaiak alatt Szalágyi s vele *Chevapovics véleménye szerint római telep volt, mely Mursellának hivatott.*” Mursellát napjainkban részben *Petrijevci*-vel (*Petróc*) (TIR 82;), még inkább azonban *Kisárpással* azonosítja a kutatás. MÓCSY 1959. 53.; FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 225.; MÓCSY-FITZ 1990. 13, 121.; LELKES 1992. 60.; ANREITER 2001. 93.; TÓTH 2006. 77.

⁶ MNL BaML XV. 63., III. kötet, 1053. sz. bejegyzés: „Bár Szalágyi ez érvelése nagy valószínűséggel látszik bírni mégis annyiban válik bizonytalanná, hogy a római utak fekvését nem tudjuk egész határozottsággal.”

⁷ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2723. sz. jegyzet: „Haas (Emlékirat 124 lap) egyszerűen felemlíti, hogy Pécssett a kereszténység első felvirágzása idejében még a rómaiak alatt püspökség lett volna, hivatkozván e tekintetben Szalágyi művére (*De Statu E. P.*) Erre nézve meg kell jegyezni, hogy bár nagyon valószínűnek mutatkozik, hogy Nagy Constantin alatt püspöki székhely volt, mert Pannonia kevésbé jelentékeny városaiban is voltak püspökségek, mégis ezekre vonatkozó történeti adat egyáltalán nincsen és Szalágyi csak másodlagos s még így is bizonytalan forrásokra hivatkozott.”

⁸ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2703. sz. jegyzet: „[...] a római Limosa is nem Szent Gálra, hanem Szent Lőrinczre helyezendő.” Pontosan idézi a Szalágyinál lévő forrásadatot (SZALÁGYI IV. 266.), kritikával illeti, *Szentgál* helyett *Szentlőrinc*re helyezi *Limosát*. Az antik *Limusa* elhelyezkedése némiképp ma is bizonytalan, de jobbra *Szigetvárral* azonosítja a mai kutatás. RIU 4. 12.; ANREITER 2001. 77.; VISY 2013. 127.

József Prolegomenájára való hivatkozásai (pl. *Batina*,¹ *Magyarszék*²) a mai kutatás által is elfogadott adatokat közölnek. Grgur Čevapović³ munkájára és Brüstle József monográfiájának⁴ második kötetére hivatkozik,⁵ mikor *Laskót* *Donatiával* azonosítja,⁶ ma azonban *Donatianisban* inkább *Várdarócot* (*Vardarac*), vagy *Hercegszöllőst* (*Kneževi Vinogradi*) sejtí a kutatás.⁷ *Mohács* római kori előzményét ugyancsak Čevapović *Recensiójára* hivatkozva sejtí *Altinumban*,⁸ azonban már

¹ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2072. sz. jegyzet: „Mint római gyarmatnak nem egy vidéke van mai napig is, így a *Batina* feletti szőlőhegyeken Koller Proleg. 52) hosszabb területen láthatók római téglá töredékek és közel a romokhoz a hegyen egy kő találtatott a következő töredékes felírással CILLA C/ ...RISSI... /PIETATI.. /VIT ET SAP... /MATER, mely kő Koller művének megjelenésekor (1804) a püspöki könyvtár előcsarnokában feküdt.” Mind a Koller-hivatkozás pontos, mind pedig a közölt adatok *Batina* római előzményeiről, beleértve a feliratos kőemléket is, mely ma is az egykori püspöki könyvtárban található (CIL III 3296; HD074782 – internetes hivatkozás).

² MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2075. sz. jegyzet: „Hajdan itt is, mint *Baranya* számtalan helyein római telep lehetett. Koller említi 1804-ben megjelent *Prolegomenáiban*, hogy ott a szántó földeken egy sírkő találtatott, (mely a templom falába falaztatott) következő felírással D. M./ SEP. PROBATVS/ VET LEG II AD [...]” Koller tényleg említi a kőemléket a *Prolegomenában* (KOLLER 1804. 49.), s *Magyarszék* ma is római lelőhelyként ismert (*Magyarszék*, Római temető, MNM RA, Lelőhelyazonosító: 23360 – internetes hivatkozás). Az említett sírkő ma is a magyarszéki templomban, a szenteltvíz tartó mögötti falba befalazva található, s a modern kutatás számára is ismert (CIL III 3314; TIR 76; RIU 4, Nr. 1004; LUPA Nr. 3505; HD037546 – internetes hivatkozás; FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 310-311.; GALLINA 2001. 29. sk.). A *Pécs története* monográfia első kötete mindezekkel szemben azonban másként oldja fel a sírkövön feltüntetett elhunyt nevét. Ugyanis eszerint a *legio II adiutrixban* szolgált római veterán neve *Septimius Bonatus* (VISY 2013. 133.), míg a kutatás eddig *Septimius Probatusként* azonosítja az elhunytat, akinek felesége volt *Septimia Boniata*, ahogy azt már *Pósta Béla* is megállapította (PÓSTA 1897. 148.).

³ ČEVAPOVIĆ 1830.

⁴ BRÜSTLE 1876.

⁵ Az oldalszám bár pontos, de az elnevezés nem. Mindkét említett mű *Donatiana* névvel illeti *Laskót*.

⁶ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 463. sz. jegyzet: „[...] a régi történet és földrajz írók egy hajdan híres várost, mely mint római telep *Donatia-nak* neveztetett, a régi illyrek pedig *Vlashovó-nak* hívtak, melyből a *Laskó* idomult (Csevapovics O. M. Prov. Capist. 401. l.) (*Brüstle Recens* II. 166.”

⁷ Gráf András *Donatianában* *Laskót* vagy *Daróczot* feltételezi (GRAF [1936]. 113.), *Donatiana*-ben manapság *Várdarócot* (*Vardarac*) sejtí a kutatás (TIR 55; TÓTH 2008. 42.; RADMAN-LIVAJA 2010. 225.; *Tabula Peutingeriana – Datenbank, Donatianis* – internetes hivatkozás), *Laskót* pedig a római *Albanummal* azonosítja (KOVÁCS 2001. 157.; RADMAN-LIVAJA 2010. 225.) A limes-kutatások szerint *Donatiana* bizonytalan módon *Kneževi Vinogradi*, az egykori *Hercegszöllős* is lehetett (Unesco WHC – internetes hivatkozás).

⁸ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 559. sz. jegyzet: „Történet írók állítása szerint ez már a rómaiak idejében telep volt s mint ilyen *Altinum-nak* hivatott (Csevapovich Recens p. 400).”

a korabeli kutatásban is felmerült *Kölked* neve is.¹ A kutatás ma is bizonytalan *Altinum* azonosítását illetően: *Mohács* és *Kölked* továbbra is egyaránt előfordul a régészeti szakirodalomban.² *Hidas* esetében Fényes Elek *Statistikájára* való hivatkozás pontatlan,³ ugyanis az említett mű bár ír *Hidasról*, s arról is, hogy nevét feltehetően a hidakról kapta,⁴ de *Pontes Sociorum*nak nem nevezi a települést. Haas Mihály *Emlékirat* című művére történt hivatkozásai között akadnak olyanok, amelyeket a mai kutatás elfogad (*Dunaszekcső*,⁵ *Magyarszék*⁶), viszont olyanok is, amelyekről ma mást gondol a tudományos élet (*Hidas*,⁷ *Bolmány*⁸). A korábbi történetírói munkák forrásértékének bizonytalanságát, esetleges elavultságát maga Németh Béla is felismerte, s az utólagosan a jegy-

A korabeli magyar régészeti szakirodalomban is ez volt az álláspont: FRÖHLICH 1888. 292.; PÓSTA 1897. 189.

¹ KATANČIĆ 1782. 64.; HAAS 1845. 113.

² Ma *Altinum*ot jobbra *Kölkeddel* azonosítja a kutatás (GRAF [1936]. 111.; TIR 27.; RIU 4. 12.; SOPRONI 1980b. 221.; MÓCSY-FITZ 1990. 110.; LELKES 2011. 389.; VISY 2013. 96.), Anreiter szerint viszont mindkét település, *Mohács* és *Kölked* is szóba jöhet *Altinum* azonosítását illetően (ANREITER 2001. 27.).

³ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 1341. sz. jegyzet: „Fényes Elek Statistikájában azt állítja, hogy a római telepet *pontes sociorum*nak hívták.”

⁴ FÉNYES 1836. 54.

⁵ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 147. sz. jegyzet: „Már a rómaiak idejében erősség volt itt, melyet Lugió-nak, mások szerint Lugionumnak hívtak. 1838-ban a plébánia udvarban történt ásások alkalmával 20 darab Constantin féle aranyat találtak, melyekből egy a püspöki könyvtárban őriztetik e körirással: „Hoc signo victor eris.” E jelben győzni fogsz. Haas – Danielik Emlékkönyv II.” Itt mind a római településnév (GRAF [1936]. 110.; TIR, 75.; RIU 4. 12.; ANREITER 2001. 216.; TÓTH 2008. 42.; VISY 2013. 96.), mind a régészeti jelenség (WÉBER 2014. 185.; VITÁRI-WÉBER 2016. 342.), mind a hivatkozás (HAAS 1845. 229.; DANIELIK II. 1852. 390.) mai ismereteink szerint is helyes.

⁶ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2075. sz. jegyzet: „Megemlékezik ezen kívül Haas, hogy Széken túl az új országút építése alkalmával római téglák és romok találtattak (118. lap)” *Magyarszék* római kori lelőhelyként (lásd 121. sz. lábjegyzet) ismert, s a Haas-féle hivatkozás is pontos. HAAS 1845. 118.

⁷ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2069. sz. jegyzet: „*Pons sociorum*, mely búvár tudósok véleménye szerint *Hidas*dnak felel meg (Haas, 117).” Bár több történetírónál, sőt későbbi kutatóknál (SZALÁGYI IV. 266.; HAAS 1845. 114, 117.; WOSINSKY 1896. 2, 693.; PÓSTA 1897. 111.; JUHÁSZ 1894. 26.) is szerepel ez a feltételezés, s van néhány lelet, mely alapján feltételezhető a település római kori előzménye (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 308.); telepnyom *Hidas*, Újrétdűlőben a MNM Régészeti adatbázisa szerint (MNM RA, Lelelőhelyazonosító: 39169 – internetes hivatkozás), mégis *Pons Sociorum* elhelyezkedése ma igen bizonytalan: vagy *Pons Mansuetinával* azonosítják a Kapos folyó torkolatánál (GRAF [1936]. 118, 119.; MÓCSY-FITZ 1990. 122.), vagy talán *Aparthanttal* (TIR 92).

⁸ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2076. sz. jegyzet: „Mint római telep *Jovallium* nevet viselt (Haas 114).” Bár a hivatkozás pontos, de *lovaliát* manapság inkább *Valpovóval* azonosítja a kutatás (TIR 67; GRAF [1936]. 66.; TÓTH 2008. 42.), ahogy egykor egyébként Katančič is tette (KATANČIĆ 1824–1825. I. 325.).

zeteihez fűzött Kalauzban erre ki is tér.¹ A korabeli történeti szakirodalom használatát illetően Németh Béla helynévtárában azt tapasztaljuk, hogy az ókori vonatkozásoknál hivatkozott korabeli történettudományi szakmunkákból átvett meglátások kiállták az idő próbáját, s jobbára megfelelnek a kutatás jelenkori eredményeinek. Jó példa erre a Ballagi Aladártól² idézett meglátás a pécsi 1. számú ókeresztény sírkamráról.³ Korát megelőzte, mikor elvetette⁴ több elismert korabeli történész/akadémikus – Karácsony János, Salamon Ferenc, Tagányi Károly⁵ – véleményét Pécs elnevezését illetően, miszerint a *Quinque Ecclesiae* elnevezés a honfoglalás után alakult ki. A téma – a „*Quinque Basilicae*”, a „*Quinque Ecclesiae*”, továbbá a „Pécs” nevek eredetének kérdése – ma is heves vitákat vált ki. Míg Tóth Endre szerint *Pécs* *Quinque Ecclesiae* neve az Árpád-kori latin nyelvű helységnévadás és névhasználat alapján jelenleg nem magyarázható meg,⁶ addig Joseph Schwing szerint a város neve a kora keresztény ókorból származó *Quinque Basilicae* elnevezésből eredeztethető.⁷

A régészeti megállapításait ókori források – római kori itinerarium⁸ (*Itinerarium Antonini*⁹), feliratos emlékek –, korábbi régészeti munkák (pl. Schönwisner István, Matija Petar Katančić monográfiái), korabeli régészeti szakirodalom (pl. Theodor Mommsen, Hampel József, Gerecze Péter, Jung Ferenc, Juhász László) illetve a korabeli sajtó felhasználásával és egyes régészeti jelenségek saját értelmezése alapján tette. Németh Béla jól ráérezett, hogy Baranya ókori topográfiájához/toponímiájához elengedhetetlen a római utak vizsgálata, hisz sok esetben a kutatók ma is az itineráriumokhoz fordulnak segítségül egy-egy ókori település meghatározásához. Viszont a hivatkozott

¹ MNL BaML XV. 63., jegyzetei Kalauz, 6.

² BALLAGI 1877. 238.

³ MNL BaML XV. 63., VII. kötet, 3455. sz. jegyzet: „Dr. Ballagi Aladár e sírkamra korára nézve akként nyilatkozik (Századok 1877 238), hogy miután az a földből is ki volt építve, a 3-ik században nem keletkezett, mert akkor az üldözött keresztények egyházi épületei a föld alatt voltak, a V-ikben azért nem épült, mert a népvándorlás akkor kezdetét vette már, valószínű IV. századbeli egyházi építmény. Sajnos, hogy ezen ritkábbnál ritkább műemléküink melyben a Noét, Jónást, Péter és Pál apostolt Krisztus görög monogramját, növényeket és madarakat ábrázoló festvények még ma is észlelhetők, évről évre pusztul.”

⁴ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2860. sz. jegyzet: „Így valóban miként támadhatott ujabbán némely történet-búvároknál (Dr. Karácsonyi János, Salamon, Tagányi Károly) azon felfogás, hogy a *Quinque-Ecclesiae* elnevezés csak a honfoglalás után keletkezhetett.”

⁵ Pontos hivatkozást nem adott meg a jegyzetben, de Tagányi Károly írásának kivételével a másik két mű visszakereshető: KARÁCSONYI 1891. 54.; SALAMON 1882. 92.

⁶ TÓTH 2015. 19.

⁷ SCHWING 2017. 406.

⁸ Az itinerarium jelentése útikönyv. A fennmaradt római útikönyvek egy kivételével csak szöveges leírást adnak az utakról, az utak mentén található településekről, megadva a köztük lévő távolságot is. VISY 2013. 126.

⁹ A 3. század végén összeállított *Itinerarium Antonini* néhány nagy római főút és az ezekre felfűzött, birodalmi jelentőségű közutak állomásainak egymás közti távolságát adja meg mérföldekben. TÓTH 2006. 9.

Itinerarium Antoniniból származó adatokat másodlagos forrásokból, Szalágyi Istvántól,¹ Haas Mihálytól² – s nem hivatkozva, de feltételezhetően Juhász Lászlótól³ – vette át, nem pedig forráskiadványból⁴ idézte. Az itinerárium korai kutatói által tett, s Németh Béla által idézett megállapítások kis része ma is tudományosan elfogadott (*Mursa* és *Antiana* közötti római út két állomása⁵) egy jelentős részével azonban a mai kutatás már nem ért egyet (pl. *Batina/Bacincum*⁶ – Németh Béla is kétségbe vonta), s olyan is akad, amiben nem alakult ki konszenzus (*Sopianae*-nál kettévágzó római út⁷). Így a római útleírásra történt hivatkozásait ma okvetlenül szükséges ellenőriznünk. Mindazonáltal ezt nagyban megnehezíti, hogy napjainkban sem sikerült még a tudományos életnek teljes bizonyossággal azonosítani az ókori itinerariumokban szereplő földrajzi neveket (pl. *Ponte Sociorum*, *Pons Mansuetina*, *Limusa*, *Antiana*). A másik hivatkozott ókori forráscsoport, a feliratos kőemlékek epigráfiai feloldását ugyancsak korábbi régészeti szakirodalmi munkákból vette át. Ezeket pontosan másolta le az azokat pontosan idéző szakmunkákból, így ezek visszakereshető, ma is igazolható és ismert adatokat jelentenek a helynévjegyzékben (pl. batinai sírfelirat(?),⁸ magyarszéki sírkő,⁹ illetve a pécsi székesegyház restaurációja

¹ SZALÁGYI IV. 258. skk.

² HAAS 1845. 112. skk.

³ JUHÁSZ 1894. 26.

⁴ *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Ed.: PARTHEY, Gustav-PINDER, Moritz. Berolini, 1848.

⁵ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 30. sz. jegyzet: „Az *itinerarium* szerint *Mursa* és *Antiana* között még két hely feküdt a méretek közelebbi megjelelése nélkül. Az egyik „ad Novas” a másik „Mons aureus” aranyhegy.” A mai kutatás is e két állomást tartja számom az *itinerarium*ban. GRAF [1936]. 112.; SOPRONI 1980b. 214.; SOPRONI 1983. 348.; MÓCSY-FITZ 1990. 120.; TÓTH 2006. 177.

⁶ „Azon vélemény tehát, hogy az *Antonius* útleírása szerint ott levő római telep *Bacincum* nevéből származott volna *Batina* neve, tévedésen alapul [...]” MNL BaML XV. 63., I. kötet, 33. sz. jegyzet. Ahol tévesen említik ezt: HAAS 1845. 113.; JUHÁSZ 1894. 26.

⁷ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2069. sz. jegyzet: „A régi római utak ugyanis az *itinerarium*uk szerint Pécsnél két felé váltak, az egyik Kanizsának ment, másik Fehérvárnak [...] (Haas 117).” A Pécs monográfiában kettéválik a római út *Sopianae*-nál *Savaria* és *Aquincum* felé (VÍSY 2013. 127. 31. ábra), Tóth Endre szerint az *Itinerarium Antonini* alapján viszont e két említett út mellett egy harmadik is *Sopianae*-ből indul a Balatont keletről megkerülve *Carnuntum* irányába (TÓTH 2006. 55. 2. kép).

⁸ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2072. sz. jegyzet. Kollertől veszi át az adatot. KOLLER 1804. 52. Mai tudományos jelzete: CIL III 3296; HD074782 – internetes hivatkozás.

⁹ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2075. sz. jegyzet: „Hajdan itt is, mint *Baranya* számtalan helyein római telep lehetett. Koller említi 1804-ben megjelent *Prolegomenáiban*, hogy ott a szántó földeken egy sírkő találtatott, (mely a templom falába falaztatott) következő felírással D. M./ SEP. PROBTVS/ VET LEG II AD [...]” Koller tényleg említi a kőemléket a *Prolegomenában* (KOLLER 1804. 49.), s az említett sírkő ma is ismert (CIL III 3314; TIR 76; RIU 4 Nr. 1004; LUPA Nr. 3505; HD037546 – internetes hivatkozás; FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 310-311.; GALLINA 2001. 29. sk.).

alkalmával előkerült feliratos emlékek¹). Sőt egy esetben Németh Béla adata a mai kutatási eredményeket is pontosíthatja, ugyanis korábbi szakmunkákra² hivatkozva a bellyei mérföldkő előkerülési dátumát jóval korábbra teszi (1774),³ mint a korabeli, s az azon alapuló mai régészeti szakirodalom (1845),⁴ sőt az sem kizárt, hogy a szóban forgó emlék még korábban került elő.⁵ A Németh Béla által idézett ókori forrásokra való hivatkozásokról elmondható tehát, hogy jobbra megbízható eredményekre vezettek, azonban feltehetően ezeket is későbbi történetírók átíratában (pl. Schönewisnerre és Katančičra Haas Mihály nyomán hivatkozik⁶) olvasta, így ellenőrzésük okvetlenül szükséges. Átérve a korabeli hivatkozott régészeti szakirodalomra (pl. Gerecze Péter,⁷ Hampel

¹ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4786. sz. jegyzet. Ezeket a feliratokat Gerecze Péter szakcikkéből idézi. GEREcze 1894. 389-390. Mai tudományos jelzetük: sírkőtöredék: CIL III 14039, RIU 4. Nr. 982, Lupa Nr. 639; HD037499 – internetes hivatkozás; oltártöredék: CIL III 14038, RIU 4 Nr. 979, Lupa Nr. 8966, HD037497 – internetes hivatkozás; Sol Incivtus oltártöredék: CIL III 10284, RIU 4 Nr. 977, Lupa Nr. 8965, HD011397 – internetes hivatkozás.

² MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2070. sz. jegyzet: „Schönewisner és Katančics magyarázata szerint következőleg fejtendő meg [...] (Haas 120).” Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy bár a Haas Mihályra történt hivatkozás pontos, de mivel Haas Mihály hivatkozása pontatlan – hisz Schönewisnernél 1744 szerepel a mérföldkő előkerülési dátumaként (SCHÖNEWISNER 1780. 67.), míg Haasnál 1774 (HAAS 1845. 120.) – feltehetően nem az általa említett szerzőknél olvasta ezt az információt, hanem Haas Mihálynál. Katančič említi a köemléket, de nem írja le részletesen (KATANČIČ 1824–1825. I. 326.).

³ MNL BaML XV. 63., IV. kötet, 2070. sz. jegyzet: „Az új töltés s út készítése alkalmával 1774-ben Belyén alul egy mérföldmutató oszlopot találtak.”

⁴ Mommsen monográfiája szerint 1845-ben került elő a nevezett feliratos köemlék. CIL III 3735; HD074901 – internetes hivatkozás. Ez alapján a mai epigráfiai adatbázisban is helytelenül szerepel az előkerülés dátuma.

⁵ Schönewisnernél 1744 szerepel a mérföldkő előkerülési dátumaként. SCHÖNEWISNER 1780 I. 67.; II. 161. skk.

⁶ Ezt bizonyítja, hogy Haas (Schönewisnertől eltérő) évszámát adja meg a bellyei mérföldkőnél.

⁷ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4786. sz. jegyzet: a pécsi székesegyház római feliratos emlékeiről.

József,¹ Jung Ferenc²) megállapítható, hogy hivatkozásai többnyire³ pontosak, így valószínűen ezeket ténylegesen is olvasta. Ezek tényanyaga jobbára – Juhász László⁴ kivételével – megfelel a mai tudományos álláspontoknak. A jakabhegyi őstelep ásatási eredményeinek ismertetésében⁵ tetten érhető, hogy a korabeli helyi sajtót is felhasználta kutatásaihoz,⁶ bár erre a forrásra nem hivatkozott. Az itt közölt adatok bár nem teljes mértékben felelnek meg a mai kutatási eredményeknek, de nagy vonalakban igen, ráadásul a szóban forgó régészeti jelenség ásatása a lelőhely első tudományos igényű felmérésének

¹ MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4292. sz. jegyzet: a pusztaszentkeresztbányai avarkori leletek leírásánál Hampel József monográfiájára hivatkozik pontosan (HAMPEL 1894. 133.), mely arra utal, hogy ténylegesen használta a szakirodalmat. Ugyanitt Csáky Zsigmond *Archaeológiai Értesítő*-ben megjelent tanulmányára is hivatkozik (CSÁKY 1887), ezt azonban Hampel művéből is átvehette, ezt nem feltétlenül használta. Ahogy a következő jegyzetben is: MNL BaML XV. 63., VIII. kötet, 4293. sz. jegyzet, ahol a kassai leletre is pontosan hivatkozik (HAMPEL 1894, 143).

² MNL BaML XV. 63., I. kötet, 33. sz. jegyzet: *Batina*. Jung Ferenc munkájára pontos oldalszámmal hivatkozik (pl. neve eredete szláv Padina szó – JUNG 1890. 53.; hamv-vedrek – i.m. 6.), mely megfelel a valóságnak is ténylegesen használhatta a szóban forgó monografikus szakcikket.

³ Ez alól kivételt képez két idegen nyelvű, külföldön megjelent munka. Egyrészt a Theodor Mommsen *Römische Geschichte* című 1885-ben megjelent művére való hivatkozásnál, sem kötet, sem pedig oldalszám nem szerepel (MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4691. sz. jegyzet: „*Mommsen Theodor azonban úgy fogja fel a dolgot (Römische Geschichte 1885), hogy az csak névleges győzelem volt, Pannonia rendes őrsége csak a Dráva völgyében tanyázott, s eleinte három, utóbb csak két legióból állott.*”). Annak nem sikerült nyomára akadni, honnan idézhette Németh Béla Mommsent. Joseph Aschbachra hivatkozik Traianus császár Appolodorus tervei nyomán készítettett Duna hídja kapcsán (MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4717. sz. jegyzet), ahol ugyancsak mindössze a folyóirat évszámát adja meg, a lapszámot nem. E hivatkozást sikerült pontosítani (Prof. Dr. Aschbach: Ueber Trajan's steinerne Donaubrücke. *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. Wien, 1858. évi 8-dik szám), s azt is kideríteni, hogy valószínűleg Órmos Zsigmondtól vett át. ÓRMOS 1871. 149.

⁴ Maga Németh Béla is felismerte (MNL BaML XV. 63., Kalauz, 5.), csak későn, hogy Juhász munkája (JUHÁSZ 1894.) nem megbízható, sőt egyenesen félrevezető. Tudományos szempontból Juhász László monográfiája csaknem értékelhetetlen, ahogy ezt akkoriban Hampel József is megjegyezte. KOPASZ 1971. 134–135.; MNL BaML IV.410.b. 662. sz. irat [Monográfiához].

⁵ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2877. sz. jegyzet.

⁶ Jelen esetben kétséget kizáróan a *Pécsi Napló* 1894. augusztus 18-i számának 4. oldalán szereplő *Ősemlék a Jakabhegyen* c. írást. Bár a jegyzetben Németh Béla Juhász László Mecsek egyesületnek benyújtott jelentésére hivatkozik, mely megjelent a Mecsek Egyesület évkönyvében is (KISS 1895. 8–9.), azonban a közölt adatok eltérése (sáncmagasság, hajítókövek léte, japod-pannon nép említése) egyértelműen az újságcikkre utal, mint forrás.

tekinthető.¹ Néhol a régészeti jelenségek egyéni értelmezésére is kísérletet tesz.² Azaz elmondhatjuk a régészet módszertanára vonatkozóan, hogy helynévkataszterében összességében – az itinerariumok ma is bizonytalan azonosítású településeit leszámítva – értékelhető, sokszor ma is elfogadott eredményekre jut, sőt akár régi-új adatokkal (bellyei mérföldkő) is szolgál a kutatástörténet számára.

A fent említett négy tudományterület mellett a helységnévtár igazán unikális forrásértéke abból fakad, hogy egyes esetekben feltehetően Németh Béla saját megfigyeléseit és személyes értesüléseit is feljegyezte. Megfigyelései jobbára földrajzi és régészeti észlelések voltak, s arra utalnak, hogy egyes esetekben személyesen is felkereste a kutatott településeket. Ezek az adatok bár közvetlenül kevésbé ellenőrizhetők, néha azonban közvetett módon valószínűségük, esetleg kétségeségük alátámasztható. Földrajzi észleléseinél *Magyarbólynál* annak stratégiai helyzete alapján feltételezi egy római erősség létét,³ melyet korabeli írott forrásból nem ismerhetett.⁴ Később volt lehetősége feltételezésének utánajárni, ugyanis a községtörténeti monográfiához végzett kutatásai során, 1900-ban Wosinsky Mórral ásatásokat folytattak *Németbóly*-ban, ahol római „castellum” nyomait vélték felfedezni.⁵ Ezt a későbbi kutatás is igyekezett igazolni,⁶ ám bizonytalansága miatt mégsem lett része a tudományos kánonnak. Azonban római leletekről,⁷ régészeti jelenségekről (telepnyom,⁸ temető⁹) későbbi tudósítások is beszámoltak, így korát megelőző észrevétele a település római kori előzményeiről beigazolódnak látszik. Különösen érdekes eset, mikor *Pélmonostornál* a földrajzi névből (Római sánc) kiindulva próbál ré-

¹ WÉBER 2018.

² *Baranyabánnál* kitér a már említett Quadriburgium-problematikára, s az épületnévből képzett településnév kapcsán megjegyzi, hogy „... *Bánról pedig Quadriburnnak nevezett volna az ott talált téglákon kívül semmi nyoma sincsen*” (MNL BaML XV. 63., I. kötet, 39. sz. jegyzet). Ezt megerősítve felsorolja a QVADTRIBVRG feliratú téglák egyéb lelőhelyeit, azaz a régészeti leletanyag által írt felül etimológiai alapvetést.

³ MNL BaML XV. 63., IX. kötet, 4709. sz. jegyzet: „*Ezt nem igazolják ugyan történet írók, de a stratégiai helyzet olyan, hogy e helyet már a római korban sem képzelhetjük magunknak másként mint erősséggel ellátva.*”

⁴ Még a kutatása után megjelent megyemonográfiában (PÖSTA 1897.) sem szerepel *Bóly*, mint római lelőhely.

⁵ WÉBER 2019b. 188. skk.

⁶ 1982-es múzeumi terepbejárás dokumentációja *Bóly*, Katolikus temető lelőhelyről (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 21334 – internetes hivatkozás).

⁷ VÉRTESI 1940. 21.; Innen származó szórványleleteket jelenkori kutatásokból is ismerünk a Nemzeti Múzeum régészeti adatbázisának adatai szerint *Bóly*, Aranydomb II (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 30777 – internetes hivatkozás).

⁸ *Bóly*, Aranydomb II (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 30802 – internetes hivatkozás); *Bóly*, Borjádi-úti-dűlő (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 93781 – internetes hivatkozás)

⁹ *Bóly*, Békáspusztá (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 21336 – internetes hivatkozás); *Bóly*, Mohácsi út (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 21328 – internetes hivatkozás); *Bóly*, Sziebert-pusztá (MNM RA, Leleőhelyazonosító: 21330 – internetes hivatkozás).

gészeti következtetést levonni, melyet azonban nem sikerül meggyőzően kifejtenie.¹ *Baranyavárnál* ugyancsak a földrajzi adottságokkal indokolja a római út irányára vonatkozó, Szalágyitól eltérő véleményét.² Az ma már nemigen rekonstruálható, mit láthatott Németh Béla a „természetben”, de az idézett példa fontos részlettel szolgál Németh Béla kutatási módszereit illetően, hisz a helyszínen való megjelenésével gyakorlatilag terepbejárást hajtott végre. Még inkább beigazolódik ez régészeti észleléseinél, melyekre ugyancsak akad néhány példa a kéziratban. *Pélmonostornál* azt írja, hogy római alapfalak „nyomai látszanak”,³ mely ugyancsak utalhat arra, hogy járt a helyszínen, bár a szakirodalomban is ismertek a monostori római alapfalak.⁴ *Kisasszonyfánál* viszont tévútra vitte régészeti észlelésének értelmezése, mikor „történelem előtti” korból származó „cölöpök” látványáról tudósít.⁵ Mivel akkoriban a történelem előtti kornak⁶ az írásbeliség megjelenése előtti történeti korszakokat (kőkor, bronzkor) tekintették, így szinte biztosan kijelenthetjük, hogy Németh Béla éghajlatunkon nem láthatott *Kisasszonyfánál* őskori-óskori famaradványokat. Cölöplyukat észlelhetett volna, de a forrás egyértelműen cölöpöket ír, így biztosan helytelenül értelmezte az észlelt jelenséget.

Végezetül a helynévkataszterben rögzített személyes értesüléseiről esik néhány szó. Lényegükből fakadóan ezek felismerése és bizonyítása a legnehezebb. Mindazonáltal a korábban tematikusan végigvett forráscsoportok és kutatási módszerek, továbbá a dualizmuskori régiséggyűjtés és amatőr régészet majd 15 éves kutatása során kialakult témaismeret alapján lehetséges erre vonatkozó kijelentéseket tenni. *Hercegszöllős* esetében egy általánosan elterjedt véleményt von kétségbe annak római eredetéről, s *Donatianával* való

¹ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 558. sz. jegyzet: „A monostori földeken [...] van ezen kívül egy római sáncnak nevezett vonal, mely valószínűleg római út volt.”

² MNL BaML XV. 63., III. kötet, 1053. sz. jegyzet: „Bár Szalágyi ez érvelése nagy valószínűséggel látszik bírni mégis annyiban válik bizonytalanná, hogy a római utak fekvését nem tudjuk egész határozottsággal. Az utak kétfelé válása a természetben nem ott látszik lenni, hol az az okiratban jelezve van.”

³ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 558. sz. jegyzet: „A monostori földeken nem messze az országúttól a római vár vagy lakhely nyomai látszanak.”

⁴ HAAS 1845. 113.

⁵ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 329. sz. jegyzet: „Az Istvánffyak vára helye a jelenlegi községi temető, hol az épület alapfalai máig is látszanak, vannak ezen kívül a bozótokban cölöpök, melyek szintén valamely még valószínű történelem előtti időből származó épület maradványok.” Erről a témáról újságcikket is írt a siklói lapba: Németh Béla: *Kisasszonyfalvai Istvánfiak. Közvélemény*, 1899. szept. 3. és szept. 10., 2–4.

⁶ Hunfaly Pál például az alábbi definíciót adja: „[...] történelem előtti, vagyis a tudvalévő történelmet megelőzőt időnek szokták azt nevezni, melyet az emberiség eltöltött, míg az írást feltalálta, mellyel a tulajdonképi történelem kezdődik. A kő kor bizonyosan mindennél a történelem előtti időbe tartozik. [...] A bronz kor is, legalább nálunk, a történelem előtti időbe tartozik. [...] A történelem világa a görögök felől kezd országunkra derülni.” HUNFALY 1876. 54. skk.

azonosságáról.¹ Nem jelöli meg annak forrását, hogy ez az információ, illetve annak cáfolata honnan származik, mindazonáltal írott forrásokban nemigen találkozni ezzel az általános véleménnyel – kivéve Juhász Lászlónál,² esetleg a bellyei uradalom monográfiájában³ – így nem kizárt, hogy tényleg a korabeli szóbeszéd, illetve a személyes közlések sarkallták erre a megállapításra. Cáfolata ez esetben azonban téves, napjainkban *Kneževi Vinogradi* (Hercegszöllős) ismert római lelőhely, feltehetően a római limes részét alkotó erődítmény,⁴ sőt egyes tudományos vélekedések *Donatiana*-vel való lehetséges azonosságot is felvetik.⁵ Az *Új-Mindszent* és *Czinderi-Bogád* települések között feltételezett prehisztórikus lelőhelyről Németh Béla igen részletesen beszámol helynévkataszterében,⁶ miközben a korszakban a szakirodalom csak sporadikus,⁷ a sajtó pedig semmiféle információval sem bír e lelőhelyről. Miután az egyetlen szakirodalmi hivatkozás Ország Lajost említi meg, így egyrészt tőle származhatna az őskori telepre vonatkozó ma is releváns információ,⁸ még inkább azonban Juhász Lászlótól, kinek hatalmas régiséggyűjteményében fellelhető lehetett több e lelőhelyről⁹ származó régészeti tárgy. Összefoglalóan tehát kijelenthető, hogy Németh Béla jegyzeteinek személyes értesülésekre vonatkozó részei igen izgalmas, kutatástörténetileg releváns adatokat rejtenek, melyek felderítése a mai kutatás számára is érdekes információkkal szolgálhat.

A Németh Béla által készített, történeti vonatkozásokkal ellátott baranyai községjegyzék ókori vonatkozásainak validitását vizsgálva tehát jelen kutatás felemás eredményre jutott. Az eredeti terv az volt, hogy készül egy kimutatás arról, mely települések esetében voltak helyesek Németh Béla meglátásai. A validitási statisztika felállítása viszont több okból is megghiúsult. Egyrészt Németh Béla ókorra vonatkozó adatai egy-egy településnél nem voltak egyöntetűen helyesek, vagy hibásak, hanem előfordult, hogy például a római előzmények feltételezése helyes, de a település ókori elnevezésére tett meg-

¹ MNL BaML XV. 63., I. kötet, 231. sz. jegyzet: „Nem áll azon általánosan elterjedt vélemény, hogy ez római gyarmat lett volna és Donatiana névvel bírt volna [...]”

² JUHÁSZ 1894. 25.

³ BELLYE 1883. 69.

⁴ VUKMANIĆ 2014. 2015.

⁵ Az Unesco világörökségi listán a Duna menti limes horvát állomásaként tartják számon. *Unesco WHC* (internetes hivatkozás).

⁶ MNL BaML XV. 63., V. kötet, 2765. sz. jegyzet.

⁷ HAMPEL 1902. 426.; NÉMETH 1903. 12.

⁸ Ma *Bogádmindszent*-nél kell keresnünk az erre vonatkozó információkat, mert az 1935-ben *Új-Mindszent* és *Czindery-Bogád* egyesüléséből jött létre. PESTI 1982. 628.; Napjainkban a Nemzeti Múzeum régészeti adatbázisa hat őskori régészeti jelenséget tart számon *Bogádmindszent*-ről. MNM RA, *Bogádmindszent* – internetes hivatkozás

⁹ Szigetvár-monográfiájában erről az új-mindszenti bronzkori telepről is ír (Németh 1903. 12.), ahol a település másik elnevezését (*Alsó-Mindszent*) is említi. Pósta Béla leletstatisztikája szép számú bronzkori tárgyat sorol fel *Alsó-Mindszent*-ről, melyek provenienciájaként a Juhász-gyűjteményt jelöli meg (PÓSTA 1897. 170.).

állapítása hibás volt (pl. *Beremend/Berentis*). Ráadásul sok esetben ma sincs egyetértés az ókortudományban a római kori településnevek mai megfelelőinek megállapításában (pl. *Antiana*¹). Ókori vonatkozással bíró helynevei közül tizenhárom a mai Baranya, tizenhat az egykori Baranyavári járás, kettő pedig ma már Baranyán kívüli településre vonatkozott, azaz kézirata a kutatási téma szempontjából korlátozott mértékben használható, hisz viszonylag kevés településen feltételezett ókori előzményeket, ráadásul a Drávaszögi részekre helyezte a hangsúlyt.² Így már csak az efféle aránytalanság miatt is értelmetlen az összevetés a Régészeti Adatbázis aktuális baranyai vonatkozásaival.³ Tovább nehezítette a helyzetet, hogy – amint a Kalauzban Németh Béla is kifejtette – épp az ókori vonatkozásokat tekintve olyan forrásokat használt, melyek ismeretei elavultak (pl. Szalágyi), vagy eleve félrevezetők és hibásak (Juhász) voltak.⁴ Végezetül maga a validitás kérdése is igen összetett, az időbeliség tengelyén változó értékkel bír, hisz egy Németh Béla idején elfogadott nézet, mára meghaladott lehet. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a korabeli tudományos álláspontnak sokszor megfelelték Németh Béla eredményei, hisz sok esetben a korszak szakirodalmára támaszkodott, azokra a munkákra, melyeket a kor tudományos életében elismert kutatók jegyeztek. A fent felsorolt nehézségekbe ütközött validitási statisztika felállításának kísérlete végül tehát lehetetlenné – s egyben indokolatlanná is – vált.

Ha mindezek ellenére megpróbáljuk Németh Béla községtörténeti kutatási eredményeit értékelni összetett kép tárul elénk. A kéziratában szereplő adatok hitelességét illetően pro és contra érveket is szép számmal fel lehet vonszolni. A módszertani hibái közt kiemelendő, hogy az ókori településnevek meghatározásához a névtan önmagában kevés (pl. szemantika – *Pogány/Paganus*, fonetika – *Beremend/Berentis*), a régészeti eredményekre is szükség van, sőt néha az is kevés. Ugyancsak súlyos módszertani hiba az antik források kevésbé megbízható átiratokban (Szalágyi) való használata. Mindazonáltal kutatói erénye, hogy maga is reálisan tekint művére:⁵ alaposság, széles körű forráshasználat, forráskritika – több esetben bírálja az általa használt történeti munkákat (pl. Juhász László, Szalágyi István, Salamon Ferenc munkáit) – mel-

¹ Lásd a 113. számú lábjegyzetet.

² MNL BaML XV. 63., jegyzetei XI. kötet, 7045. sz. jegyzet (Előszó), 5. számozatlan oldal.

³ A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisa ma 210 baranyai települést tartalmaz őskori, illetve római kori régészeti jelenséggel.

⁴ MNL BaML XV. 63., Kalauz, 5-6: „Ebben azonban a prehistorikus részeket, valamint a római dolgokat csak nagy óvatossággal lehet továbbra felhasználni. A praehistorikus részeket azért, mert sok dologban akkor Juhász László elmondásai után indultam, s később meggyőződtem, hogy azok megbízhatatlanok, sőt határozottan félrevezetnek. A római dolgokat illetően pedig azért, mert azokban egyedül forrásomat Szalágyi és Koller képezték ezek után még sokan írtak, a tárgyat azóta minden oldalról megvilágították s előbbre vitték.”

⁵ Lásd előző lábjegyzet.

lett önkritika sem hiányzik belőle, s érzékeli munkája alap kutatás jellegét.¹ Az elkészült munka részlegességét a szellemi és anyagi támogatás, valamint az idő hiányával indokolja.² Emellett akad rá példa, hogy észreveszi az egyes módszertani korlátokat, pl. *Quadriburgium/Bán* esetében az etimológiai és a régészeti eredmények is kevésnek tűntek számára az ókori település helyének meghatározásához. Ugyancsak előnyösnek tekinthető az elkészült mű esetében az empiria, azaz a saját tapasztalatok, megfigyelések beépítése, illetve kontrollként való alkalmazása. Eredményeinek tudományos értékelésénél fontos megkülönböztetni névtani megjegyzéseit és régészeti adatközléseit. Előbbiek többnyire hibásak, a nyelvtudomány számára jobbra használhatatlanok,³ mindazonáltal régészeti megállapításait érdemes tovább vizsgálni.

Végezetül egy „esszenciális eset” zárja ezen elméleti fejtegetés sorait, mely önmagában képes rávilágítani arra, miért is érdemes alaposabban górcső alá venni Németh Béla monumentális munkáját. E példában kristályosodik ki igazán mind a Németh Béla megbízhatóságára vonatkozó kutatói kérdésekre adható válasz, mind pedig Németh Béla eredményre vezető helynévtani kutatási módszereinek összessége. *Pélmonostorról* az alábbiak olvashatók Németh Béla helynévjegyzékében: „A monostori földeken nem messze az országúttól a római vár vagy lakhely nyomai látszanak. Van ezen kívül egy római sáncznak nevezett vonal, mely valószínűleg római út volt. Ezen út nyomai [---] Igazolják ezt a számtalan római pénzek is, melyek e helyen találtattak, nem különben a nevezett római sáncz szélén 1862-ben talált 1 ½ láb magas szobor, mely [---] ábrázolja és Nendtvich Gyula mérnök által a n. muzeumnak lön ajándékozva.”⁴ Csakhogy a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében az szerepel, hogy az ajándékozó „Nendtvich Sándor, Behozta testvére: dr. Nendtvich Károly.”⁵ A korabeli sajtó szerint, mely hírfüggésben volt a Nemzeti Múzeummal, így az arra vonatkozó híreit a múzeumtól szerezte be, is Nendtvich Sándor az adományozó.⁶ Felmerül, hogy ebben az esetben is Németh Béla elírásáról van szó, hisz effélére többször is akadt példa. Mégis alaposabban

¹ „Magától érthető, hogy az ily mű, bár az előkészületeken kívül [...] évi ernyedhetetlen munka eredménye, sem teljes, sem hibáktól ment nem lehet. [...] Hibákat, tévedéseket iparkodtam, mennyire lehetett elkerülni, író-elődeim műveiben előfordulókat kijavítani vagy megcáfolni, saját hibáimat a kritika és a mélyebb kutatásokra bízom, mint mostoha apa és igazi anya neveljék ők tovább e serdületlen gyermeket.” MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet, 11. számozatlan oldal.

² „A teljessé tételhez hiányzott a szellemi és anyagi támogatás és idő, iparkodtam azt mégis oly színvonalra emelni, hogy a nagy közönség igényeinek megfelelően s a tudósok szomját részben kielégítse.” MNL BaML XV. 63., XI. kötet, 7045. sz. jegyzet, 11. számozatlan oldal.

³ Erre a megállapításra jutott Nagy Imre Gábor is. NAGY 2007. 240.

⁴ MNL BaML XV. 63., II. kötet, 558. sz. jegyzet.

⁵ MNM LK 109/1867: „1'12" magas Venus bronzból. Jobbjában leomló hajfürtjeit tartva, s bal lába kevésbé hajta. Nendtvich Sánd. ajándoka testvére Dr. Nendtvich Kár. által beküldve. Baranya m. Monostor melletti erdő kiirtásakor, egy fatörzs mellett. Kitétetett.”

⁶ Az 1867-iki október 1-jétől dec. 31-éig a magyar nemzeti múzeum számára részint ajándékozott, részint megvett tárgyak jegyzéke. *Budapesti Közlöny*, 1868. febr. 1., 299.

3. kép A pélmonostori római kori
bronz Vénusz szobor
(CSERMÉNYI 1984. Pl. LXVIII. 3.)

utánajárva az esetnek, más eredményre jutunk. Ismert, hogy Nendtvich Tamás fiai közül Nendtvich Károly kémikus, a Műegyetem rektora, akadémikus, Pécs város díszpolgára, Nendtvich Vilmos gyógyszerész, Nendtvich Gyula mohácsi mérnök, míg Nendtvich Sándor pécsi főmérnök volt.¹ A múzeumi leltárkönyv a lelőköörülményekről feljegyezi, hogy erdő-irtás alkalmával került elő a szoborcscsa. Az Országos Levéltár térképei közt megtalálható 1866-ból „Monostor község fáizás-illetményjének térképe”, melyet Nendtvich Gyula készített,² akárcsak ezt megelőzően, 1854–1857 között több Monostorról készült térképet is,³ míg Nendtvich Sándor neve nem jelenik meg egy Monostorról felvett térképen sem.⁴ Így feltehetően Németh Béla információja a helyes az adományozó

személyéről, s a múzeumi leltárkönyvben történhetett az elírás, azt szükséges revideálni. Ráadásul ez az eset azt is bizonyítja, hogy személyesen értesült a monostori leletről és annak sorsáról, nem pedig a múzeumi leltárkönyvből, vagy a korabeli sajtóból. A kéziratában rögzített személyes értesülések pedig napjainkban unikális, máshonnan nem hozzáférhető forrásnak bizonyulnak. A pélmonostori bejegyzés tehát híven tükrözi, illetve felsorolhatja Németh Béla kutatási módszereit, hisz megtalálható benne az empíria („látszanak”), az onomasztika/etimológia („római sáncz”), a régészeti bizonyítékok (római pénzek) és a személyes értesülés (Nendtvich Gyula) is.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Németh Béla tizenegy kötetes, *Baranya Vármegye Helynevei történeti és nyelvészeti szempontból összeállítva* címet

¹ NAGY 2019. 303.

² OSZK kéziratos térképek, TK 87: Monostor község fáizás-illetményjének térképe (1866).

³ OSZK kéziratos térképek, TK 1568: Monostor helység határának térképe (1854); OSZK kéziratos térképek, TK 1487: Monostor helység határának eredeti rendezési térképe (1855-56); OSZK kéziratos térképek, TK 1820: Monostor helység beltelkeinek eredeti rendezési térképe (1857).

⁴ Nendtvich Sándor neve az alábbi településekről felvett térképeken tűnik fel: *Ellend* (MAKSAY 1967. 1139.), *Gilvánfa* (MAKSAY 1967. 1144.), *Izsép* (MAKSAY 1967. 1161.), *Sellye* (MAKSAY 1967. 1240.), *Téseny* (MAKSAY 1967. 1266. sk.), *Villány* (MAKSAY 1967. 1279.).

viselő monumentális munkája kutatástörténeti pillanatkép a 19–20. század századfordulójának interdiszciplináris módszerekkel folytatott helytörténeti kutatásairól, melyben Baranya helynevein keresztül a szerző áttételesen foglalkozott a térség régészeti topográfiájával. A történelem forrásait, illetve társ-tudományait – a nyelvészet, a történeti földrajz (itinerariumok), a klasszika-filológia (antik auktorok), az epigráfia (feliratos emlékek), régészet – jobbára történetírói munkák alapján használta, de ezek tudományos szempontból részben már akkor meghaladott álláspontok (Szalágyi István, Grgur Čevapović), részben kifogásolható munkák (Juhász László), részben pedig az akkori álláspontoknak megfelelő, de mára meghaladott munkák voltak. Kézirata tehát szigorú forráskritikával kezelendő, de több példa is igazolta, hogy napjainkban is használható, s tartalmaz releváns, adott esetben már csak nála fellelhető adatokat.¹ Községtörténeti kutatásainak megállapításai beépültek a jelenkori helynévkutatásokba, így pl. a *Baranya megye földrajzi nevei* című munka, de a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázisa is hivatkozik rá.² Az utókor számára emléke megőrzendő, munkája folytatandó!

Rövidítések

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum

HD = Epigraphic Database Heidelberg (online adatbázis)

Lupa = Ubi erat Lupa (online adatbázis)

MNM RA = Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisa (online adatbázis)

RIU = Römische Inschriften Ungarns

TIR = Tabula Imperii Romani

Felhasznált irodalom

Levéltári, adattári források

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára

IV.410.b. Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai

XV.63. Németh Béla jegyzetei (1890–1904)

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

Fol. Hung. 1119. Hatos Gusztáv jegyzetei, levelezése, s adatai Baranya megye Helységnévtárához

Korabeli sajtó

Budapesti Közlöny, 1868.

¹ Nagy Imre Gábor világított rá, hogy munkája egyik nagy értéke, hogy egyes mára már megsemmisült levéltári források az ő művében átiratban most is hozzáférhetők. NAGY 2007. 240.

² MNM RA, Lelőhely azonosítója: 28858 (internetes hivatkozás).

Közvélemény, 1899.

Mohács, 1901.

Pécsi Figyelő, 1900–1901.

Pécsi Hírlap, 1889.

Pécsi Napló, 1893, 1899–1901, 1904.

Bibliográfia

ANGYAL 1911 = Angyal Pál: Emlékbeszéd Németh Gyula történetírónkról. *A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője*, 4:1 (1911), 1–5.

ANREITER 2001 = Anreiter, Peter: *Vorrömische Namen Pannoniens*. Archaeolingua Alapítvány, Bp., 2001.

B. HORVÁTH 1988 = B. Horváth Csilla: Németh Béla ügyvéd, helytörténetíró (1840–1904). *Pécsi Músor*, :12 (1988), 14.

BALLAGI Aladár: Legrégibb műemlékeink a keresztyén-korból. *Századok*, 11: (1877), 236–255.

BARONEK–POLGÁRDY 2013 = Baronek Jenő–Polgárdy Géza: *Mecsek Egyesület lexikon*. Mecsek Egyesület, Pécs, 2013.

Bellye 1883 = *Albrecht főherceg Ó Fensége bellyei uradalmának leírása*. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Bécs, 1883.

BORSY 2007 = Borsy Judit: Németh Béla élete. In: Fedeles Tamás–Horváth István–Kiss Gergely: *A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére*. METEM, Bp., 2007. 9–21. (METEM Könyvek, 63.)

BRÜSZTLE 1876 = Brüsztle, Josephus: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. Ramazetter, Quinque-Ecclesiis, 1876.

CIL III = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Ed.: Theodor Mommsen et al. Apud G. Reimerium, Berlin, 1873.

CSÁKY 1887 = Csáky Zsigmond levele a pusztaszent-erzsébeti népvándorlaskori temetőről. *Archaeológiai Értesítő*, 7:5 (1887), 435–436.

ČEVAPOVIĆ 1830 = Čevapović, Grgur [Cevapovic, Gregorius]: *Recensio Observantis Minorum Provinciae S. Joann. ... Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae*, Budae, 1830.

CSERMÉNYI 1984 = Cserményi Vajk: Statuettes de Vénus en Pannonie. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum évkönyve*, 21 (1981). Szerk.: Fülöp Gyula. Székesfehérvár, 1984. 135–137.

DEMERÁČZ 1862 = DemerácZ Nepomuk János: *A magyar királyság állaprajza*. Bittermann, Pécsset, 1862.

FÉNYES 1836 = Fényes Elek: *Magyar országnak, s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, 1. kötet. Trattner-Károlyi, Pest, 1836.

FIEDER 2007 = Fieder Mária: *Baranya vármegye korai ómagyar kori helyneveinek nyelvi elemzése*. Szakdolgozat. Témavezető: Rácz Anita. DE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2007. 97. https://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozat/1561/fieder_m_1561.pdf (Letöltés: 2024. szept. 1.)

FRÖHLICH 1888 = Fröhlich Róbert: Két római mérföldmutató kő. *Archaeológiai Értesítő*, 8:4 (1888), 289–295.

- FÜLEP-SZ. BURGER 1979 = Fülep Ferenc-Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban. In: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Szerk.: Bándi Gábor. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1979. (Baranya monográfia sorozat) 221–328.
- GALLINA 2001 = Gallina Zsolt: *Magyarszék régmúltja*. [Magyarszék], 2001.
- GERECZE 1894 = Gerecze Péter: Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. *Archaeológiai Értesítő*, 14:5 (1894), 388–392.
- GRAF [1936] = Graf András: *A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., [1936]. (Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici, Ser. 1. fasc. 5.)
- GYÖRFFY 1963 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
- HAAS 1845 = Haas Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben: Emlékirat...* Lyceumi Könyvnyomó Intézet, Pécs, 1845.
- HAMPEL 1894 = Hampel József: *A régibb középkor (IV-X. század) emlékei Magyarhonban, 1. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1894.
- HAMPEL 1902 = Hampel József: A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása az 1902-ben. *Archaeológiai Értesítő*, 22:5 (1902), 419–448.
- HARCOS 1998 = Harcos Ottó: *Szerelmem, Pécs. Összegyűjtött írások*. Pécs, 1998. 191–195.
- HORVÁTH 1865 = Horváth Pál: Siklós multjának rövid vázlatja. In: *Évkönyv* (Lyceumi Irodalmi Kör, Pécs) 4 (1865) 115–132.
- HUNFALVY 1876 = Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1876.
- JUHÁSZ 1894 = Juhász László: *Baranya vármegye és Pécs város régészete*. Lyceum, Pécs, 1894.
- JUNG 1890 = Jung Ferenc: Kis-Kőszeg (Batina). *Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 6:1 (1890), 1–15. és 6:2 (1890), 49–59.
- KARÁCSONYI 1891 = Karácsonyi János: *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla: diplomatikai tanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1891.
- KATANČIĆ 1782 = Katančić, Matija Petar: *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta...* Typis Ioann. Mart. Diwalt, Eszeki, 1782.
- KATANČIĆ 1824–1825 = Katančić, Matija Petar: *Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii...* Typ. Regiae Univ. Hungaricae, Budae, 1824–1825.
- KISS 1895 = Kiss József: Titkári jelentés. In: *A Mecsek Egyesület évkönyve az 1894-ik évről*. Összeáll.: Kiss József. Taizs, Pécs, 1895. 3–13.
- KISS 1905 = Kiss József: Németh Béla 1840–1904. In: *A Mecsek Egyesület évkönyve a 14-ik [1904] egyesületi évről*. Pécs, 1905. XI–XIV.
- KOLLER 1804 = Koller József: *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*. Typis Joannis Michaelis Landerer de Füstkút, Posonii, 1804.
- KOPASZ 1971 = Kopasz Gábor: Baranya megye háromnegyed-évszázados monográfiája. In: *Baranyai Helytörténetírás, 1971*. Szerk.: Szita László. Baranya Megyei Levéltár, [Pécs, 1971.] 107–141.
- KOVÁCS 2001 = Kovács Péter: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannóniában. *Antik Tanulmányok* 45:1–2 (2001), 141–168.
- KOVÁCS-PROHÁSZKA 2003 = Kovács Péter-Prohászka Péter: Új római feliratos köemlékek a Magyar Nemzeti Múzeum adattárából. *Antik Tanulmányok* 47:2 (2003), 291–303.

- KRISTÓ 2000 = Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134:1 (2000), 3-44.
- LELKES 1992 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Balassi Kiadó, Bp., 1992.
- LELKES 2011 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Argumentum Kiadó, Bp., 2011.
- LENKEI 1922 = Lenkei Lajos: *Negyven év Pécs életéből*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda Rt., Pécs, 1922.
- MAKSAY 1967 = Maksay Ferenc: *Kéziratok térképek a területi állami levéltárakban, XI. kötet. Pécsi Állami Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1967.
- MÓCSY 1959 = Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Akadémia Kiadó, Bp., 1959.
- MÓCSY-FITZ 1990 = *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy András-Fitz Jenő. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- NAGY 2007 = Nagy Imre Gábor: Németh Béla, a történetíró. In: *A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére*. Szerk.: Fedeles Tamás-Horváth István-Kiss Gergely METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek, 63.) 233-257.
- NAGY 2019 = Nagy Imre Gábor: Az evangélikus Nendtvich család Pécssett a 19-20. században. In: *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. Szerk.: Borsy Judit. MNL Baranya Megyei Levéltára – MNL Somogy Megyei Levéltára – MNL Tolna Megyei Levéltára, Pécs-Kaposvár-Szekszárd, 2019. 295-314.
- NÉMETH 1897 = Németh Béla: Baranya Szent-Istvántól a jelen korig. In: *Baranya multja és jelenje, II. kötet*. Szerk.: Várady Ferenc. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 1897. 209-730.
- NÉMETH 1900 = Németh Béla: *Geschichte der Grossgemeinde Németh-Boly*. Litterarische und Buchdruckerei Actien-Gesellschaft, Pécs, 1900.
- NÉMETH 1903 = Németh Béla: *Szigetvár története*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 1903.
- ÓDOR 2010 = Ódor Imre: Németh Béla. In: *Pécs lexikon, II. kötet*. Főszerk.: Romváry Ferenc. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010. 18.
- ÓRMOS 1871 = Órmos Zsigmond: Régészeti Közlemények. *Archaeológiai Közlemények* 8:3 (1871), 145-153.
- PESTI 1982 = *Baranya megye földrajzi nevei, I-II. kötet*. Szerk.: Pesti János. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982. (Baranya monográfia sorozat)
- PÓSTA 1897 = Pósta Béla: Baranya őskora a magyarok bejöveteléig. In: *Baranya multja és jelenje, II. kötet*. Szerk.: Várady Ferenc. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 1897. 5-208.
- RADMAN-LIVAJA 2010 = *Finds of the Roman Military Equipment in Croatia. Exhibition catalogue*. Eds.: Radman-Livaja, Ivan et al. Arheoloski muzej u Zagrebu, Zagreb, 2010.
- REPPMANN DÉKÁNY-VARGA 2018 = Reppmann Dékány Zsuzsanna-Varga György: A csúzai református egyházközség. In: *Csúza könyve. Fejezetek egy Árpád-kori magyar falu történetéből*. Szerk.: Reppmann Dékány Zsuzsanna et al. HMDK, Bellye, 2018. 35-69.
- REUTER 1964 = Reuter Camillo: Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964). Szerk.: Dankó Imre. Pécs, 1965. 225-239.

- RIU 4 = *Die römischen Inschriften Ungarns. Band 4. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum*. Hrsg.: Sz. Burger, Alice-Fülep, Ferenc. Habelt-Akadémiai Kiadó, Bonn-Bp., 1984.
- SALAMON 1882 = Salamon Ferenc: Alsó-Pannonia a góth és longobárd megszállás alatt. *Századok*, 16:1 (1882), 1–17.
- SCHWING 2017 = Schwing, Josef: Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2016–2017). Szerk.: Gáti Csilla. Pécs, 2017. 403–422.
- SCHÖNWISNER 1780 = Schönwisner István: *In Romanorum iter per Pannoniae ripam ... commentarius geographicus*. Typis Regiae Universitatis, Budae, 1780.
- SOPRONI 1978 = Soproni Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
- SOPRONI 1980a = Soproni Sándor: Geography of Pannonia. In: *The archaeology of Roman Pannonia*. Eds.: Lengyel, Alfonz-Radan, George T. B. Akadémiai Kiadó–University Press of Kentucky, Budapest–Lexington, 1980. 57–63.
- SOPRONI 1980b = Soproni Sándor: Roads. In: *The archaeology of Roman Pannonia*. Eds.: Lengyel, Alfonz-Radan, George T. B. Akadémiai Kiadó–University Press of Kentucky, Budapest–Lexington, 1980. 207–217.
- SOPRONI 1983 = Soproni, Sándor: Angaben zur spatien Geschichte der Bernsteinstrasse. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 16 (1982). Szerk.: Bándi Gábor – Cserményi Vajk. Szombathely, 1983. 347–353.
- SZALÁGYI I–VII = Szalágyi István: *De statu ecclesiae Pannonicae, Tomus I–VII*. Typis Joannis Josephi Engel, Quinque Ecclesiis, 1777–1800.
- SZINNYEI 1903 = Szinnyei József: Németh Béla. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, IX. kötet. Hornyánszky, Bp., 1903. 910–911.
- SZITA 1990 = Szita László: Németh Béla emlékezete. *Baranya* 3:2 (1990), 161–167.
- SZOMBATHY 1875 = Szombathy Ignác: *Kútfőtöredékek a magyarok történelméhez* jász korszakához. Nyomatott Czéh Sándornál, Győr, 1875.
- TIR = *Tabula Imperii Romani*. [Zgest. Soproni Sándor] Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.
- TÓTH 2006 = Tóth Endre: *Itineraria Pannonica – római utak a Dunántúlon*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2006.
- TÓTH 2008 = Tóth Endre: Római utak a Dunántúlon és a Tabula Peutingeriana. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2008/2. Szerk.: Mayer László. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2008. 26–46.
- TÓTH 2003 = Late Roman Fortresses in Transdanubia. In: *The Roman Army in Pannonia. An archeological guide of the ripa Pannonica*. Ed. Visy, Zsolt. Teleki László Foundation, [Bp.], 181–193.
- TÓTH 2015 = Tóth Endre: Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről. In: *Pécs története. II. A püspökség alapításától a török hódításig*. Szerk.: Font Márta. Kronosz Kiadó, Pécs, 2015. 17–19.
- VÉRTESI 1940 = Vértesi Zoltán: *Magyarbóly ev. egyházközség és filiái története*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1940.
- VISY 2013 = Visy Zsolt: Sopianae településtörténete. In: *Pécs története. I. Az őskortól a püspökség megalapításáig*. Szerk.: Visy Zsolt. Kronosz Kiadó, Pécs, 2013. 93–152.

- VITÁRI-WÉBER 2016 = Vitári-Wéber Adrienn: Egy főpapi magángyűjteménytől a (nyilvános) múzeum felé: A pécsi püspöki könyvtár numizmatikai gyűjteménye a kezdetektől 1918-ig. In: *Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó könyvtárban. „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.” A 2014. október 16-17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai.* Szerk.: Dezső Krisztina-Molnár Dávid-Schmelcz-Pohánka Éva. PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs, 2016. 335–383.
- VUKMANIĆ 2014 = Vukmanić, Igor: Lateralni kanal Zmajevac – Kneževi Vinogradi: terenski pregled. In: *Hrvatski arheološki godišnjak 10* (2013). Ur.: Wiewegh, Zoran. Zagreb, 2014. 17–18.
- VUKMANIĆ 2015 = Vukmanić, Igor: Kneževi Vinogradi – Crvena Čuprija – Oranica Ciglana: probno iskopavanje. In: *Hrvatski arheološki godišnjak 11* (2014). Ur.: Wiewegh, Zoran. Zagreb, 2015. 26–27.
- WÉBER 2014 = Wéber Adrienn: Adalékok a Tolna megyei éremgyűjtés reformkori történetéhez: Simonfalvy Antal paksi káplán küldeményei a Pécsi Püspöki Könyvtár gyűjteményében. In: *Paksi Múzeumi Füzetek 7* (2014). Szerk., megjelent. 149–269.
- WÉBER 2018 = Wéber Adrienn: A Mecsek Egyesület régészeti tevékenysége a századfordulón, különös tekintettel Juhász László jakabhegyi őskori ásataira. In: *A Mecsek Egyesület évkönyve a 2017-es egyesületi évről.* Szerk.: Baronek Jenő. Mecsek Egyesület, Pécs, 2018. 100–108.
- WÉBER 2019a = Wéber Adrienn: A dualizmus kori „régiséglelés” aktorai Pécsen és Baranyában. A régészeti tárgyakkal kapcsolatba kerülő individuumok tipológiája, illetve a regionális múzeum kialakulásában játszott szerepük. In: *Az ember helye, a hely embere: emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás: a helytörténetírás módszertani kérdései.* Szerk.: Lengvári István-Pilkhoffer Mónika-Vonyó József. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Magyar Tudományos Akadémia, Pécs, 2019. 173–204.
- WÉBER 2019b = Wéber Adrienn: Dr. Németh Béla (1840–1904) régészeti tevékenysége. In: *Évszázados történetek Pécsről.* Szerk.: Wéber Adrienn. Csorba Győző Megyei Könyvtár, Pécs, 2019. (Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 4.) 181–219.

Internetes hivatkozások

- Epigraphic Database Heidelberg <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/> (Letöltés: 2024. szept. 10.)
- HMRKE (Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház) honlapja, Csúza <https://www.reformatus.hr/tag/csuza/> (Letöltés: 2024. szept. 8.)
- Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisa <https://archeodatabase.hnm.hu/hu> (Letöltés: 2024. szept. 12.)
- OSZK kéziratos térképek <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar> (Letöltés: 2024. szept. 30.)
- Tabula Peutingeriana – Datenbank tp-online <https://tp-online.ku.de/> (Letöltés: 2024. szept. 30.)

Ubi erat Lupa <https://lupa.at/> (Letöltés: 2024. szept. 29.)

Unesco World Heritage Convention – Frontiers of the Roman Empire – The
Danube Limes (Croatia) <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6476/>
(Letöltés: 2024. szept. 15.)

A Baranya megye földrajzi nevei
előmunkálatai és közzététele

A BMFN egyik közzétevője voltam

1973 nyarán érdekes hír jelent meg a *Dunántúli Napló*ban:¹ a Baranya megyei Tanács határozata értelmében össze kell gyűjteni megyénkben valamennyi település élő és történeti földrajzi neveit. A gyűjtés megszervezésére a Baranya megyei Levéltár és a Pécsi Tanárképző Főiskola kapott felkérést, illetve megbízást.

A hírt lelkesen fogadtam, mert fontosnak tartottam ezt a leletmentő munkát. A témában magam is írtam egy tanulmányt 1972-ben: *Földrajzinév-gyűjtés Cserépfaluban*. Pályamunkámat a Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázaton országos I. díjjal jutalmazták. A *Baranya megye földrajzi nevei* című kiadvány munkálataiban Reuter Camillo és Pesti János kérésére-ösztönzésére vettem részt. Vállaltam, hogy 45 községben elvégzem a gyűjtést. Nevemhez fűződik a Pécsi járás 5, a Mohácsi járás 2, a Siklói járás 38 községében gyűjtött helynevek helyszíni és levéltári ellenőrzése, majd a nyomdai kézirat megformálása.

A munkámhoz megkaptam a *Gyűjtési útmutatót*² és a települések 1:10.000-hez léptékű áttekintő térképét; később még a kéziratot térképekről származó nevek céduláit is. A gyűjtés módszerének ismeretében és a térképek tanulmányozása után fogtam neki a munkának. A tanácsi vezetők mindenütt készségesen segítettek a legjobb adatközlők kiválasztásában. Törekedtem arra, hogy a határt jól ismerő idős és középkorú férfiak mellett nők is szerepet kapjanak. Ha többen is jelen voltak, akkor szinte egymást tudták korrigálni az adatközlők. Több helyen jelentett nehézséget, hogy Baranyában és különösen az Ormánságban az ismert okok miatt (ormánsági egyke, elvándorlás), a falu lakossága kicserélődött, így nehezen találtam meg az őslakosokat.

A helyszíni ellenőrzések során sok esetben megdupláztam az élő helynevek számát. Ebben nagy szerepe volt kiváló adatközlőimnek. Sellyén Pápay Jenő bácsit így ajánlották: „Ő biztos forrás, ha ő mondja, igaz, ha ő nem tudja, tán nincs is, aki tudná.” Vajszlón Dani Lajos tanár, aki Drávapalkonyának, az Ormánságnak, és a Drávának lelkes kutatója, a helytörténeti ismeretek közvetítője volt. Máriagyűdön id. Turós Sándor és Turós László. Férjem és családjának ősei évszázadok óta Gyűdön éltek. Nevüket megtaláltam a 16. századi adóösszeírásokban, mint adózó jobbágyok szerepeltek. Turós László, a Vajszlói Erdészet igazgatója, Bedő Albert-díjas erdőmérnök, szülőföldjét kiválóan ismerő, nagy tudású, széles látókörű ember volt. Erdészetéhez 48 község tartozott, területe Vajszlótól Beremendig terjedt. Neki, és erdészeinek köszönhető, hogy az erdőterületek földrajzi nevei ilyen nagy számban összegyűjtésre kerültek. A legkülönlegesebb adatközlőm Nagy Ferenc (1903–1979), a bissei születésű magyar miniszterelnök volt, aki emigrációban élte le életének nagy részét az USA-ban,

¹ Összegyűjtik a megye földrajzi neveit. *Dunántúli Napló*, 30:194 (1973. júl. 26.), 5.

² PESTI 1973.

Virginia államban. Herndon kisvárosban farmerként gazdálkodott. Értesült a földrajzi nevek gyűjtéséről, s 1976. február 17-én keltezett levelet küldött, mely tartalmazott öt oldal kézzel írott leírást, 53 földrajzi nevet magyarázatokkal. Címe: *Adatok a bissei helynevekhez*. Emlékezetből közli Nagy Ferenc. Melléklete egy térkép, amelyen számokkal helyezi el az 53 földrajzi nevet.

1. kép Nagy Ferenc miniszterelnök

2. kép Nagy Ferenc térképvázlata

Az ormánsági nyelvjárás különlegességeit részben megfigyeléseimmel a mindennapi társalgásokban, részben Kiss Géza *Ormányság* című nagyszerű munkája,¹ valamint Kiss Géza és Keresztes Kálmán *Ormánysági szótára* alapján ismertem meg.² Váratlan segítségem is akadt. Az akkor még három neves amerikai egyetemen oktató nyelvész, Keresztes Kálmán (Kákics, 1919 – Budapest, 2006), férjem nagybátyja, kapcsolatban volt a családommal. Miután tudomást szerzett a készülő monográfiáról, abban vállalt szerepemről, felajánlotta segítségét. New York-ból sok hasznos tanáccsal látott el: beszélt a vidék tájnyelvének archaikus vonásairól, a diftongusok jelöléséről, arról, hogy miért kerültek be az *Ormánysági szótárba* szláv eredetű földrajzi nevek magyar tájszóként. Készült, hogy a monográfia megjelenésekor hazalátogat, de csak 2004-ben, halála előtt két évvel költözött Budapestre.

A belterületi neveket kérdeztem először, majd a határrésznevek (dűlőnevek) következtek. A népi (szóbeli neveket) kiejtés szerint, fonetikus írással jegyeztem fel. A diftongusos kiejtés rögzítéséről lemondtam, mert ez túl bonyolult feladat lett volna, és névtani szempontból ennek nincs különös jelentősége. Aki erre kíváncsi, pontos adatokat talál az ormánsági diftongusok terület szerinti megoszlásáról Temesi Mihály kitűnő könyvében.³

Máig szívesen emlékszem vissza arra, hogy adatközlőim mindenütt ked-

¹ KISS 1937.

² KISS–KERESZTES 1952.

³ TEMESI 2002.

vesen fogadtak. Megértették a gyűjtés célját. Törekedtek arra, hogy pontosan határozzák meg egy-egy terület helyét és nevét. Elmondták a szóban forgó hely egykori és mai művelési ágát. Sok esetben felidéztek a helyhez kapcsolódó érdekesebb eseményeket.

A gyűjtések lezárása után került sor az elkészült helynévgyűjtemények helyszíni ellenőrzésére. Ezt a munkát jól segítették kéziratok térképekről és a határjárásokból,¹ Pesty Frigyes gyűjteményéből,² Györffy György munkájából³ és a Reuter-cédulákból⁴ származó névadatok. Az ellenőrzés és a közzététel egysegességét fontos útmutatók szabályozták. Ezért is úgy tűnhet az olvasónak, mintha egy kéz írta volna ezt a monumentális munkát.

Megnyugtatónak találtam, hogy az írásbeli nevek között alig volt olyan név, amelynek nem volt élőnyelvi megfelelője. Egy-egy település anyagának végén külön soroltam fel az adatközlők által nem ismert és a lokalizálhatatlan neveket. Ezek egyébként azért fontosak, mert utalnak arra, hogy a 200–300 évvel ezelőtti határ nem teljesen azonos a maival. A vízfolyásokhoz, vízállásokhoz (tavakhoz, holtágakhoz) kapcsolódó nevek pontosan mutatják, hogy a vízrajzi állapotok miként változtak az Ormánságban. A történeti (írásbeli) nevek csoportjában különösen értékesek a Pécsi Káptalani Levéltár kéziratok térképeiről származó névadatok (a törökdulás végén – az 1700-as évek elején – az Ormánság 31 faluja a Pécsi káptalan hűbértokához került!). Kiírásukat Timár György végezte el úgy, hogy tenyérnyi térképekkel szemléltette az egykori nevek helyét.

Az ellenőrzés befejezése után készítettem el a gyűjtemény nyomdai munkára alkalmas kéziratát a közzététel szabályzata alapján.⁵ A munka utolsó fázisában a helynévi gyűjteményhez kapcsoltam még a népességtörténeti adatokat. Ez Timár György munkája. Erre azért volt szükség, mert a hódoltság idején elnéptelenedett falvakba az 1700-as évek elejétől a magyar nyelvű családok mellé idegen nyelvűek érkeztek. Így a magyar helynevek mellett, azokkal párhuzamosan, más nyelvű helynevek is létrejöttek (lásd például Beremend község helyneveit⁶). A településtörténeti adatok után következik minden településnél Kiss Lajos névetimológiai szótárának magyarázata a helységnév eredetére vonatkozóan.⁷ Pesty Frigyes adattárában a helységnevek magyarázatai a népetimológia körébe tartoznak.

¹ BMFN I. 10.

² Pesty Frigyes helységnévtára megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, jelzete: Fol. Hung. 114/4. Modern kiadása: PESTY 2019.

³ GYÖRFFY 1963.

⁴ Reuter Camillo *Helynevek Baranya megye helységeinek kéziratok térképeiről* című cédulaanyaga a PTE Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények osztályán található, feldolgozásra váró hagyatékként.

⁵ PESTI 1974.

⁶ BMFN II. 942–950.

⁷ FNESz 600.

Gyűjtés közben, de különösen az ellenőrzés során figyelhettem fel bizonyos névtani, helytörténeti, néprajzi kuriózumokra. Ezeknek a kutatása sok haszonnal járna. A különböző tudományágak számára biztosan érdekesek lehetnek a következő adatok az ormánsági helynevek köréből.

Szinte minden faluban voltak egészen különös drámai események az elmúlt két évszázadban. Ezek közé tartozik például az, hogy 1709-ben, rácfutás-kor *Kiscsány* leégett. Nem lehetett nehéz felgyújtani a falut, mert akkor még a házakat zsúppal vagy náddal fedték.¹ *Vejtiben*, a révnél az 1830-as folyószabályozás során 300 ember a Drávába sülyedt. Valószínűen valamennyien oda-vesztek.²

A tatár és a török hordák elől menekülve néhány falu lakossága a vizek, nádasok által védett magaslatokon húzta meg magát. *Szaporcán*, *Kiscsányban* még kis fatemplomot is építettek maguknak. Ezt a kiscsányiak 1754-ben gróf Batthyány Lajos engedélyével, a mocsárral körülvett szigetről ökrökkel a mai Csányoszró Petőfi utcájába vontatták.³ Ipacsfának is volt fatemploma a nádasban. Kis versike szól erről: „Csónakkal viszik a papot, / Ott tartik a vásárnapot.”⁴ A 18. században az Ormánságban még zömében faházak, talpas házak épültek, amelyeket ökrökkel a kívánt helyre lehetett vontatni.

A Dráva menti községekben több dűlőnévhez kapcsolódik elpusztult falu emléke. A török hódoltság idején még létező falvak voltak: *Páli*, *Csősi*, *Baski*, *Kápolna*, *Körcsönye*, *Szilvás*, *Bujtos*, *Szélcsány*, *Dobraica*, *Csertelek*, *Lankafalu* stb.⁵

Az Ormánságban a falvak pusztulásának egyik oka volt: a törökdúlás és a felszabadító harcok. Engel Pál történész, akadémikus kutatásai szerint kétszáz-nál is több falu néptelenedett el Baranyában a hódoltság idején.⁶

A másik ok a számtalan árvíz. Az 1830-as vízrendezés előtt igazi „vízivilág” volt. Egyik rész a Fekete-víz, a másik a Dráva árterülete. A számtalan árvíz, mederváltozás, iszaplerakódás átrendezte, eltüntette a települések nyomait.

Van természetes falupusztulás is, amikor természeti okok miatt hagyják el a települést. Timár György úgy magyarázta, hogy a falvak élőlények: születnek, meghalnak, szaporodnak, mozognak. A mozgás lehet elvándorlás, vagy pedig az egyik vége fejlődik, a másik elhal, így „mászik”. A szaporodás többnyire osztódással történik. Kémes például, mikor a kor eltartó képessége szerint „megtelt”, délebbre húzódott, a Dráva árterén a fiatalok létrehozták *Újkémest*.⁷ Van, hogy odébb költöznek az elszennyeződött faluhelyről (*Adorjás*, *Ófaluhely*), de költözhetnek más faluba (*Szilás* és *Baski*, a törökdúláskor elnéptelenedett *Pis-*

¹ BMFN II. 677.

² BMFN II. 881.

³ BMFN II. 677.

⁴ BMFN II. 825.

⁵ BMFN II. 613 (241/18); 687 (262/26); 736 (271/141); 817 (288/61); 876 (305/26); 917 (312/82)

⁶ ENGEL 2000.

⁷ Timár György szóbeli közlése.

kóra¹), ekkor a régi eltűnik, bár a ház telke úrbéri birtokként maradt az eredeti családnál. A faluszerkezet tehát dinamikus, élő rendszer.

Az egykori települések neve a BMFN II. kötetében megtalálható, többek között Lúzsok, Hirics, Zaláta, Baranyahidvég, Csányoszró, Kovácshida, Cún, Szaporca, Tésenfa és Kémes dülőnevei között. Az egykori falvak lakóinak nevét a 16. századi adóösszeírásokból ismerjük.²

Az ormánsági helynevek elemei között több horvát eredetű (földrajzi) köz-név maradt fenn. Érdekes, hogy Kiss Géza és Keresztes Kálmán ezeket már magyar tájszónak tartotta, ezért kerültek bele az *Ormánsági szótárba*. A bönt vagy bent 'töltés, gát', a maláka 'pocsolya, mocsár', a mocsila '1. Mocsár' és 2. 'Kenderáztató', a láz 'fiatal sarjerdő', a rözula 'sűrű, bokros erdő', a szélistye 'faluhely' stb. horvát jövevénytájszak ma is élnek az Ormánság nyelvében.

Érdekes az is, hogy *Drávapalkonya* helynevei között a *Sziget* névnek van *Szēged* változata is.³ Ez arra utalhat, hogy *Szeged* város névetimológiájának magyarázatában szóba jöhet a sziget köznév, hiszen a város magja magaslaton, szigetszerű kiemelkedésen jött létre.

Meglepő, hogy – Barics Ernő szíves szóbeli közlése szerint – *Vejt*i község neve a felsőszentmártoni horvátok nyelvében alanyesetben (nomintivusban): *Vejtiba*. Talán azért, mert ezt a ragos formát hallották legtöbbször Felsőszentmártonban, így „ráértették”, hogy ez a név eredeti (ragtalan) formája. Ezt a névtípust Szabó T. Attila találta meg először Erdélyben!⁴ A Malomba-típusú helyneveink különlegesen a magyar helynévkincsben. (Lásd még *Cattaro* > *Kotoriba*.)

Tartalmas, akár könyv méretű tanulmányt lehetne írni az ormánsági falucsúfolókról. Témájuk sokféle lehet. Akár a falu helyének különlegessége: „*Girbe-görbe Gordisa, Sárba süllyedt Matty*”.⁵ Másutt a lakosság foglalkozása: „*Piski, Kórós, Adérgyás / Mind a három pazdérgyás*”.⁶ Mindhárom faluban fontos volt régen a kendertermelés. Az *Adérgyás* alakban megőrződött *Adorjás* régi névalakja. A *pazdérgya* szó köznyelvi alakja a pozdorja, a megtört és kitiltolt kender szárának szürkésfehér maradéka. Amikor a kendert tiltották, a legények ellopták a pazderját, és teleszórták vele a lányok utcáját, főként azokét, akikre haragudtak.

A szaporcaiakat kötényösnek is mondták: „*szapárcáji kötényösök*”, mert a férfiak is kötényt hordtak. „*Szapárcáji gugások / Cérnán járják a táncot / Köszönnek a bikának / Jó estét a likának*”.⁷ A guga a golyva népi megnevezése. A rossz ivóvíz miatt régen sokan megbetegedtek az Ormánság falvaiban pajzsmirigygyulladásban. A golyva népi megnevezései még: gélva, gércsa; a betegek meg gugások, gervások, gércsások.

¹ BMFN II. 875.

² KÁLDY-NAGY 1960.

³ BMFN II. 912 (311/70)

⁴ SZABÓ 1961.

⁵ BMFN II. 825.

⁶ BMFN II. 769.

⁷ BMFN II. 886, 893.

3. kép Szaporcai "kötényösök" - felvétel 1920-ból

Ismert volt a „Szélöskebelü Kémös” (a környékeliek szerint itt mindig kevély emberek laktak), és a „Sűtt Kémös” (széljárásos földjeiről) falucsúfoló is.¹

Csúfolták az azonos szerkezetű falvakat (Bisse, Túrony, Csarnóta / Mind a három egyforma.) > Ezek ún. egyutcás falvak voltak korábban.

Humoros eset történt Drávacsepelyen: lakodalomban még a padláson is táncoltak, és a nagy ugrálástól leszakadt a mennyezet. „Hupp, Csepel / Hupp pupák.” Előfordult így is: „csepeli pupák” [pupák ’nem okos ember’].²

A falucsúfolónak van az Ormánságban szóláshasonlat formája is: „Még-úszod, mint a csepelik a hajdint.” A magyarázat szerint a csepeliek víznek látták a virágzó hajdintáblát, amikor a szőlőhegyről ittasan hazafelé jöttek.³ Csányosztrón meg a torony árnyékát látták ároknak az italos legények, és ezt akarták átugrani.⁴ Úgy látszik, a falucsúfolók kialakulásában vándormotívumoknak is szerepük volt. Az Ormánságban legtöbb falucsúfoló a Kelet-Ormánság községeihez fűződik.

43 év távolából is úgy látom: számomra feledhetetlen élményeket nyújtott a BMFN munkálataiban való részvételem.

Mélyebben ismerhettem meg e munkák során az ormánsági emberek népi műveltségét. Behatóbban tanulmányozhattam e vidék tájnyelvének sok archaikus vonását. Beszélgetéseink közben tapasztalhattam, hogy az itt élők számá-

¹ BMFN II. 850.

² BMFN II. 855.

³ BMFN II. 900.

⁴ BMFN II. 677.

4. kép Jómódú ormánsági gazda háza 1894-ben

ra – a gondok ellenére – milyen hatalmas értéke van a földnek. Ez megélhetésük és fennmaradásuk ősi forrása.

Nagy gondot fordítottam a helynevek keletkezését magyarázó névadási motivációk, néprajzi, helytörténeti vonatkozások pontos rögzítésére. A sikeres helynévgyűjtést összekapcsoltam bizonyos néprajzi tények, adatok lejegyzésével. Jó kapcsolatteremtő készségem segített abban, hogy adatközlőim szívesen közreműködtek a Vajszlótól távolabb eső községekben is. Néprajzi gyűjtésem témái: gyermekjátékok, más népi játékok, balladák, ormánsági lakodalmas, jeles napok, népszokások. Ezek a szövegek jól kapcsolódnak Kiss Géza jól ismert munkáihoz. Gyűjtésem eredményeit jól hasznosítottam az általam vezetett színjátszó szakkör munkájában. Tanítványaim több díjat nyertek a baranyai, sőt az országos versenyeken is.

Könyvünk utóéletéhez tartozik az, hogy adataira már eddig is sokan hivatkoztak. Öröndetes, hogy a névtan kutatóin kívül a történettudomány, a geográfia és a néprajztudomány szakemberei is fontos forrásnak tekintik BMFN két kötetét. Úgy vélem, hogy munkánk méltó folytatása a Berze Nagy János szerkesztette *Baranyai magyar néphagyományok* című kiadványnak.¹

A baranyai helynevek gyűjtését ma már nem lehetne eredményesen elvégezni. Ezért is állíthatjuk, hogy kötetünk rendkívüli értéket jelentenek meggyénk művelődéstörténetében.

A BMFN példaadó közösségi vállalkozás eredménye. Köszönet jár ezért a lelkes adatközlőinknek, gyűjtőinknek! – Közzétevő kollégáim nevében is mondhatom talán: Nem dolgoztunk hiába.

¹ BERZE NAGY 1940.

Felhasznált irodalom

Források az egykorú sajtóból

Dunántúli Napló, 1973.

Irodalomjegyzék

- BERZE NAGY 1940 = *Baranyai magyar néphagyományok, I-III. kötet*. Gyűjt., szerk., jegyz.: Berze Nagy János. Kultúra Ny., Pécs, 1940.
- ENGEL 2000 = Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok*, 134:2 (2000), 267-321.
- FNESZ = Kiss LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
- GYÖRFFY 1963 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
- KÁLDY-NAGY 1960 = *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Közzéteszi: Káldy-Nagy Gyula. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 103.)
- KISS 1937 = Kiss Géza: *Ormányság*. Sylvester Rt., Bp., 1937.
- KISS-KERESZTES 1952. = Kiss Géza – Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.
- PESTI 1973 = Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. (Gyűjtési útmutató). Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs, 1973.
- PESTI 1974 = Pesti János: A Baranya megyei földrajzinév-gyűjtés ellenőrzésének módszere. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Sorozat 3*. Pécs, 1974. 57-70.
- PESTY 2019 = Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára*. Közreadja: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019.
- SZABÓ 1961 = Szabó T. Attila: Az Isztambul-, illetőleg a Malomba-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez. In: *Magyar nyelvjárások. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének évkönyve*, 7 (1961), 3-22.
- TEMESI 2002 = Temesi Mihály: *Az Ormányság nyelvjárása 1939 és 1949 között*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2002.

Emlékek tarlójáról

Főiskolás voltam, amikor Baranya megye földrajzi neveinek gyűjtése elkezdődött. Pesti János tanár úr kérésére Kriegler Teréz barátnőmmel közösen elváltunk egy gyűjtőutat.

Egy téli hétvégén el is indultunk Kölkedre. Én sem Kémesről utaztam, hanem barátnőméktől, Dunaszekcsőről. Hiszen autó nélkül egy kis településről eljutni egy másikra föler egy expedícióval. (Még ma is, hát még akkor!) Buszjáratokban még így sem válogatthattunk. Reggel 7 óra körül kissé álmosan már ott dideregtünk a sötét, ködös kölkedi utcán. Jobb ötletünk nem lévén betértünk a helyi kocsmába, ahol elég nagy feltűnést keltettünk. Az ott üldögélő férfiak ajánlottak adatközlőnek egy középkorú asszonyt, aki nem akarván eltérni a nagymosástól, továbbküldött minket egy idős emberhez. Ő nagy örömmel fogadott bennünket, a gyűjtés mégis nehézkesen döcögött. Végül mérgesen kifakadt - Hagyjanak engem békén! Én egész életemben iparosember voltam, nem dolgoztam a határban, nem is tudom a dülőneveket.

E sikertelen kísérlet és némi szünet után kaptunk egy újabb ajánlatot: a saját falunkat. Teri ment Dunaszekcsőre, én pedig elfogadtam Kémest, Szaporcát és Drávapiskit. (Laci öcsém pedig Cúnt és Tésenfát.)

Bár közhelyként hát, de elmondhatom: nekem nem térkép e táj, hiszen Szaporcán születtem, és éltem 14 éves koromig, Kémes pedig lassan 60 éve a lakóhelyem. A szüleim, Tarr István és Döme Anna Ibolya is e két faluból valók, ebből adódóan az első adatközlőim és mindvégig a legfőbb segítő is ők voltak. Több rokonomat is be tudtam vonni a gyűjtésbe. E körülmények nagyban megkönnyítették a dolgomat.

A neveket hallva meglevenedett előttem a táj: a játék, a fürdés, a kószálások és a mezei munka színterei. Minél jobban belemerültem a föltérképezésbe, annál nagyobb kedvvel végeztem a munkámat. A saját tudásom is gyarapodott. Például, amit én egyszerűen Galmbosként ismertem, arról kiderült, hogy több neve is van: Nagy-, Hazai-, Ennenső- Galambos. Ehhez a dülőhöz egy különleges élmény is fűz: életem egyetlen olyan aratása, ahol nemcsak víz- és ételhor-dó voltam, hanem komolyabb munkát végeztem. Három testvéremmel együtt sokféle paraszti munkát megtanultunk. Kapálnunk minden nyáron kellett, 13-14 éves korunkra már jó kapásoknak számítottunk. De aratás csak ez az egy volt, Galamboson. 10 éves voltam ekkor. Kötelet dobáltam Judit nővéremmel együtt. Édesanyánk szedte a markot, és természetesen édesapánk volt a kaszás. (Első kaszásnak tartották Szaporcán.)

Az én életem arról is szól, hogy a régi paraszti élet és a régi szokások elmúlását kell megélnem.

A földrajzi nevek összegyűjtése is csaknem a 24. órában történt. Hálás vagyok érte, hogy ebben a jelentős munkában részt vehettem.

Az adatközlőim is szívesen működtek együtt velem. Hamar rájöttem, hogy a lejegyzés előtti személyes beszélgetés, érdeklődés oldja a tartózkodást, megnyitja az emberek lelkét, a munka így gördülékenyebben megy. Szép emlékeket őrzök ebből az időből. Szaporcán adatközlőm volt a neves pásztorfaragó, Hoffer János. Nyugodt, megfontolt, kedves embernek ismertem meg. Szinte az utolsó pillanatban gyűjthettem tőle, mert már költözőfélben volt a lányához.

Á leg többet tudó adatközlőimhez többször is visszatértem. Így esett meg, hogy a szintén szaporcai Ledő Józsi bácsi kíváncsian érdeklődött: - A Csöme Mária többet tudott-e? Márka nénje hasonlókat kérdezett. Mindkettőjüktől számos mondaszerű történetét hallottam. Édesanyám is sok ilyent mesélt.

Édesapámnak köszönhetem a falucsúfolók legtöbbjét, hiszen ő cimbalmosként sok ormánsági faluban megfordult, ahol hallhatta ezeket, és még is jegyezte őket. Néhány falucsúfolót és a helyi mondákat később tanítottam is a kémesi általános iskolában.

Kémesen néhány régi névre csak anyai nagyapám, Döme János emlékezett. Alig fejeztem be a kémesi gyűjtés, amikor ő elhunyt. Adatközlőim közül ő távozott elsőként az élők sorából. Aztán sorban elmentek a többiek is. Örülök, hogy a múlt időben munkámmal és a nevük megörökítésével emléket állíthatam ezeknek az egyszerű, de kiváló embereknek, akik készségesen megosztották velem tudásukat.

A gyűjtést egyszer be kell fejezni. (Vagy inkább abbahagyni.) Bármikor előkerülhet egy új adat. Ezen a nyáron a kákicsi Kiss Géza-ünnepségen egy régi ismerősöm említette néhai apósa, a tésenfai Berta Lajos kedvenc mondását:

Kákics, Budmér, London,

Úgy van, ahogy mondom!

Borsy Károly szerepe a Baranya megye földrajzi nevei létrejöttében

A *Baranya megye földrajzi nevei* két kötetes gazdag adattár 1983-1984-ben a Baranya megyei Levéltár kiadásában jelent meg Pécssett Pesti János szerkesztésében. A kötet a levéltár, a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete együttműködésével, és számos adatgyűjtő, adatközlő munkájával jött létre. Az adattár színvonalához még neves történészek, nyelvészek járultak hozzá, a lektorálást négy szakember végezte. A helységek népességtörténetét Timár György¹ írta. A közreműködők felsorolása szinte betölti a címlap hátoldalát, a kolofont. A hatalmas munkával létrehozott mű megszületése, fizikai megjelenése a Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat kaposvári üzemében történt.

A *Baranya megye földrajzi nevei* kötetének műszaki szerkesztését és tipográfiaját Borsy Károly² végezte el. Borsy Károly nyomdász és helytörténész, nyugdíjba vonulása után a történeti kutatások mellett továbbra is folytatta a könyvek gondozását, nyomdai megjelenésének megvalósítását, mint például a Baranya megyei Levéltár évkönyveinek, sorozatainak szinte minden egyes kötetének ő volt a műszaki szerkesztője.

A műszaki szerkesztőnek kulcsszerepe volt a kéziratok könyvvé válásában, a könyv fizikai tulajdonságait, végső formáját, használhatóságát az ő munkája határozta meg. A szerzőktől, szerkesztőtől a kézirat a műszaki szerkesztőhöz került, az ő feladata volt a könyv belső megjelenésének megtervezése. Elsőként a betűmennyiséget kellett felmérnie, hogy ez alapján meghatározhassa a hasz-

¹ Timár György dr. (Pécs, 1932. május 25. – Pécs, 2010. november 27.) r. kat. pap, történész. Borsy Károllyal nemcsak munkakapcsolatban, hanem meleg barátságban is állt.

² Borsy Károly (Pécs, 1917. augusztus 27. – Pécs, 2003. május 22.) 1938-tól nyomdában dolgozott előbb a Dunántúlnál, majd 1949-ig a Taizs József Könyvnyomdában, 1949-től 1977-ig, nyugdíjazásáig pedig a Pécsi Szikra Nyomdában. Könyvtermelési vezetőként részese volt a nyomdából kikerülő minden könyv születésének. Történelmi érdeklődésének köszönhető a pécsi nyomdászat történetének felkutatása, valamint számos, Pécs városát és a pécsi egyházmegyét érintő téma feldolgozása, ennek eredményeképp jelent meg mintegy 200 tanulmánya, cikke és két könyve. Szerteágazó érdeklődése a nyomdászat tárgyi emlékeinek összegyűjtésére is kiterjedt, amely a 127 000 darabos képeslapgyűjteményével együtt a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltár gyűjteményét gazdagítja. Társadalmi és szakmai egyesületekben végzett munkája közül kiemelendő a pécsi Nyomdász Egylet újrarendezésében (1994) betöltött szerepe. Felesége Gereben Györgyi (Pécs, 1917. december 13. – Pécs, 2012. július 8.), leányai: Veronika, Márta, Eszter, Judit.

nálандó betűtípusokat, hiszen ez a várható terjedelmet lényegesen befolyásolta. Egy olyan nagy terjedelmű két kötetes munka esetében, mint amilyen a *Baranya megye földrajzi nevei*, különösen gondosan kellett mérlegelni a betűnagyságot, a szedéstükröt, vagyis a könyv oldalán elfoglalt szedés területét. A kézirat szerkezetének ismeretében lehetett kialakítani a fejezetek címeinek, alcímeinek, a fejezetkezdő oldalaknak az elrendezését, az ábrák, jegyzetek elhelyezését, méretezését.¹

A műszaki szerkesztő által megtervezett kézirat a nyomdába került, azonban még távol állt attól, hogy a nyomást elkezdhessék. A nyomdai gyártáselőkészítőnek a műszaki szerkesztő tervei alapján meg kellett határoznia a legkedvezőbb kivitelezési módot, amire a nyomda a technikai adottságai alapján képes volt. Az így megtervezett munka időszükséglete és a nyomdai kapacitás felmérése alapján a nyomda ütemezte a feladatokat, megállapította azoknak az időpontját és a könyv elkészülésének határidejét, amit vállalni tudott.² A munka ütemezése azért volt rendkívül fontos, mivel a kézirat, majd a korrektúra több fordulón ment keresztül, és a határidőket mindkét félnek, a nyomdának és a megrendelőnek egyaránt be kellett tartani ahhoz, hogy a könyv időben megjelenhessen. A *Baranya megye földrajzi nevei* többszerzős munka volt, könnyű belátni, hogy csak az egyik szerző csúsztatása is milyen problémákat vetett fel. Nagy nehézséget okozott például, hogy a két kötetes könyv tervezésekor még nem készült el minden kézirat, a második kötetben szereplő Mohácsi járás anyagát csak az első kötet megjelenése után adták le.

A műszaki szerkesztő és a nyomdai gyártási előkészítő utasításaival ellátott kézirat a szedőterembe került, ahol a gépszedők a kiszedett hasábokról levonatot készítettek. Ez a kézirat első lenyomata, aminek az ellenőrzése a korrektor feladata volt. A hibákat a levonat szélén korrektúra jelekkel javította ki, majd a szedők ez alapján a hibás sorokat kijavítva újra szedték. Ezeket a javított sorokat a tördelő cserélte le, majd a hasábokat oldalmagasságra tördelte. A tördelt oldalról készült második levonatot már a megrendelő is megkapta, hogy korrigálja. A javítások elvégzése után a korrektúra visszakerült a nyomdába, ahol a szedő és a tördelő ugyanúgy járt el, mint az első levonat esetében. A megrendelő kérhetett még egy korrektúra fordulót, de ha nem volt túl sok hiba, akkor „imprimatur” (nyomható) felirattal látta el a korrektúrát, ami azt jelentette, hogy a jelzett hibák kijavítása után nyomható.

Borsy Károly feljegyzéseinek segítségével áttekinthetjük, hogyan lett a *Baranya megye földrajzi nevei* kéziratából könyv.³ A kézirat szedésétől a könyv nyomtatásáig több fordulóra volt szükség. Az első levonat 1982 októberében

¹ Borsy Károly: Az írótól az olvasóig. *Dunántúli Napló*, 29:220 (1972. szept. 17.), vasárnapi melléklet, 7.

² Borsy Károly: Az írótól az olvasóig. *Dunántúli Napló*, 29:250 (1972. okt. 22.), vasárnapi melléklet, 7.

³ Borsy Károly asztali állónaptárjának feljegyzései a családi események, ünnepek, utazások mellett kiemelten részletezte a munkájával kapcsolatos telefonokat, látogatásokat, az elvégzett munkáit. Borsy K. jegyzetei

csomagban érkezett Pécsre. „Megjött Kaposvárról az első 8 hasáb a Baranya földrajzi nevekből” – olvasható Borsy Károly jegyzeteiben.¹ Ezután folyamatosan jöttek mentek a levonatok, korrektúrák, tördelt anyagok, sőt a tördelt anyag „után-nézőre”. A kéziratokat Kaposvárról legtöbbször személyesen hozta el Borsy Károly, aki műszaki szerkesztőként a *Baranya megye földrajzi nevei* készülése idején szinte folyamatosan úton volt. A kaposvári nyomdába busszal, vonattal, vagy a kiadó Baranya megyei Levéltár, illetve a Baranya megyei Múzeum gépkocsijával ment.² A kaposvári személyes látogatásokra különösen az első időkben nemcsak a gyorsaság miatt volt szükség, hanem a felmerülő problémák, kérdések megbeszélése miatt is. A nyomda igazgatójával, Farkas Bélával szakmai kérdésekről folytatott hivatalos tárgyalás az idők során baráti beszélgetéssé vált.

A feljegyzések szerint 1982 és 1984 között 22 csomagot küldött a kaposvári nyomda postán Borsy Károly lakcímére, aki a korrektúra javításának azonnal nekilátott, és ha nem kellett más szerzőnek átnéznie, még aznap vitte a postára az 5-6 kilós csomagot, hogy mielőbb visszakerüljön a nyomdába: „Kaposvárról megjött az első tördelt anyag, átvezettem a már kigyűjtött hibákat, és visszaküldtem csomagban” – számolt be a történetekről.³ A nyomott ívek ugyanis kisebb-nagyobb adagokban érkeztek, amiket újra ellenőrizni kellett nemcsak a hibák, hanem a nyomás minősége szempontjából is. Az első levonat után nyolc hónappal, 1983. június 17-én a kézirattal kapcsolatos munka lezárásaként megérkezett az újabb „csomag Kaposvárról: az I. kötet teljesen kinyomva.”⁴

A további munkák már kevésbé terhelték a műszaki szerkesztőt, a nyomott ívek hajtogatása és „összehordása,” fűzése a könyvkötészetben történt. A mellékleteket, a könyvtest tábláját, burkolóját külön készítették a grafikai terv szerint, ezt ellenőriznie, és jóváhagynia kellett a műszaki szerkesztőnek: „Reggel megjött Kaposvárról a csomag. Burkoló tábla egész szép. Jöttek az elmaradt ívek, térképek is.” – írta a jegyzeteiben.⁵ A burkoló lakkozását azonban kifogásolta, amire a nyomda másnap válaszolt: „Telefonon hívott Schmidtné a kaposvári nyomdából, szerrinte kétszer lakkozták a burkolót.”⁶ A könyvtestet a könyv táblájába helyezték, préselték, és ezzel elkészült a könyv műszaki példánya, amit még újra alapos ellenőrzésnek vetettek alá. 1983. augusztus 2-án három csomagban érkezett meg a hat műszaki példány, mellyel szerencsére már nem volt probléma.

1980 és 1984 között Borsy Károly műszaki szerkesztő és a kötet szerkesztője, Pesti János szoros munkakapcsolatban álltak, számtalan telefonbeszélgetés és találkozó zajlott le közöttük. Pesti János gyakran járt Borsy Károly József

¹ Borsy K. jegyzetei, 1982. okt. 8.

² Ez utóbbira azért volt lehetőség, mivel Borsy Károly ezzel egy időben Füzes Miklós *Sásd* című munkáján is dolgozott, így az akkori múzeumi igazgatóhelyettesnek lehetősége volt a múzeumi autót igénybe venni.

³ Borsy K. jegyzetei, 1983. feb. 15.

⁴ Borsy K. jegyzetei, 1983. jún. 17.

⁵ Borsy K. jegyzetei, 1983. júl. 25.

⁶ Borsy K. jegyzetei, 1983. aug. 3.

Attila utcai otthonában, a munkák nem ritkán késő estig folytak. Máskor Borsy Károly kereste fel őt a Tanárképző Főiskolán, vagy akár a balatoni nyaralójában. Előfordult, hogy a reggeli balatoni vonattal ment, hogy egy kéziratot elhozzon Pesti Jánostól. Más esetben a hosszú közös munka első kézzelfogható eredményét, a *Baranya megye földrajzi nevei* I. kötetének műszaki példányát akarta fáradságot nem kímélve a lehető leggyorsabban eljuttatni Pesti Jánosnak. „1/2 8-kor levéltár gépkocsijával Kaposvárra BHtt írás [Baranyai Helytörténetírás, a megyei levéltár évkönyve] kéziratát vittem, továbbá tördelni valót, a Mohácsi járást végig, Mohács nélkül. Kaptam a II. kötet tördeltből 8 ívet. Innen elmentem Boglárlellére Pesti Jánoshoz, vittem a könyvet, igen meghatódott” – olvashatjuk jegyzeteiben.¹

Az első kötet 1983 októberére elkészült, és könyv alakban megjelent. Ekkor már a második kötet kéziratának munkálatai is javában folytak. Komoly feladatot jelentett a névmutató elkészítése, amely a második kötet terjedelmének negyedét jelenti. A 307 oldalas, három hasábos névmutató Borsy Károlyné Gereben Györgyike, fáradhatatlan munkáját dicséri. Az adattárban szereplő helyneveket cédulákra írta, a községekre és térképen szereplő helyekre utaló számokkal. 1981. márciustól 1982. októberig, több mint másfél év alatt összesen 71 197 darab cédulát készített el. A cédulák gépelését többen végezték, a mutató ellenőrzésében, összeolvasásában az egész család részt vett.²

A *Baranya megye földrajzi nevei* készítése, és ebben a korban általában a könyvkiadás a szakemberek együttműködésére épült. A kéziratból a lehető legjobb minőségű könyv előállítása gyakori találkozásokat, a határidők pontos betartását, a közös munkát, egymás munkájának ellenőrzését és a kritika elfogadását, a hibák folyamatos javítását feltételezték. Megemlítendő még, hogy a kapcsolattartás eszközei a postai levelezésre, személyes találkozásra, egymás otthonában tett látogatásokra korlátozódtak, hiszen még vezetékes telefonja is viszonylag kevés magánszemélynek volt.

A két vaskos kötetből álló mű nem csak tartalma miatt érdemel elismerést, hanem az eltelt 40 év alatt könyvként is kiállta a próbát, ami a gyakran használt kézikönyvek esetében különösen figyelemre méltó.

Felhasznált irodalom

Kéziratos forrás

Borsy Károly jegyzetei, 1982-1983. A Borsy család tulajdonában

Források az egykorú sajtóból

Dunántúli Napló, 1972

¹ Borsy K. jegyzetei, 1983. aug. 16.

² A mutató összeolvasásában Jerneyné Borsy Márta, Borsy Eszter, a cédulák legépelésében Borsy Judit segédkezett, valamint Békei Piroska, a Pécsi Szikra Nyomda munkatársa végezte.

Függelék

Dokumentumok a *Baranya megye földrajzi nevei*
munkálatairól és szakmai fogadtatásáról

Gyűjtsük össze Baranya megye földrajzi neveit!

Dunántúli Napló, 22:152 (1965. jún. 30.), 3.

Az elmúlt esztendőben látott napvilágot Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága kiadásában egy impozáns kötet: *Zala megye földrajzi nevei*. Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak, nyelvészek és muzeológusok irányítása mellett gyűjtötték össze megyénk valamennyi községének földrajzi neveit, amelyeket azután 737 lapon, térképekkel illusztrálva bocsátottak a honismereti és tudományos kutatók rendelkezésére.

Fel kell vetnünk a kérdést: Pécsen, ahol olyan nagy tábora van a földrajzi nevek kutatásának, miért nem kezdődött már meg egy hasonló munka szervezése? Reuter Camillo, Zsolt Zsigmond, Pesti János, Rubint Károly, Temesi Ernő és még sokan mások foglalkoznak a még élő földrajzi nevek, illetve a történeti anyag kutatásával, s a múzeum néprajzi osztályának is gyűjtőkörébe vág ez a munka.

Ki kell adnunk Baranya megye földrajzi neveit!

A társadalmi gyűjtők és pedagógusok, főiskolai hallgatók, a honismereti szakkörök és a szakemberek mozgósításával és összefogásával, a Zala megyei tapasztalatok felhasználásával két esztendő alatt össze lehet gyűjteni az anyagot, s ha megyénk tanácsának megszokott áldozatkészsége nem marad el, újabb egy év múlva már el is hagyhatná a nyomdát Baranya földrajzi neveinek gyűjteménye.

A társadalmi gyűjtők számára kiírt Baranyai néprajzi gyűjtőpályázatok már eddig is jelentős földrajzi név anyagot eredményeztek sok más értékes gyűjtés mellett, reméljük, hogy a továbbiakban (talán ennek a kis írásnak hatására is) még több ilyen jellegű pályázatot kapunk. A legtöbb földrajzi névhez történeti hagyományok vagy babonás történetek is fűződnek, az elnevezések egy része a hagyományos gazdálkodás művelési ágaira utal vagy pedig a régészeket segíti újabb lelőhelyek feltárásához – így mind a honismeret, mind a tudomány sokat nyer az ilyen anyag összegyűjtésével.

Ne feledkezzünk meg még egy fontos tényezőről! A mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a határok összevonásával és tagosításával a régi, kisebb egységeket jelölő földrajzi nevek (néhányik községben 200–300 is akad!) hamarosan kivesznek. Az új, most felnövő generációtól tizedét sem lehet összegyűjteni annak az anyagnak, amely a mai öregek emlékezetében még elevenen él!

Természetesen az élő földrajzi nevek közreadása a névtudományi kutatásoknak csak egy fázisa, a történeti anyaggal való összevetés és az elemzés is szükséges az anyag megszólaltatásához. Ne merüljünk azonban bele ennek a tudományos problémának boncolgatásába. annak a kérdésnek vizsgálatába,

hogy a kiadandó kötet tartalmazza-e a történeti anyagot és az elemzést is, hiszen még csak az előmunkálatok tervezésénél tartunk: össze kell gyűjteni az élő anyagot!

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya szívesen vállalja a szervezés munkája mellett az anyaggyűjtés egy részét, hiszen a tervezett Baranyai Regionális Néprajzi Atlasz hamarosan meginduló munkálataihoz szervesen kapcsolódhat a földrajzi nevek kérdőíves gyűjtése is, majd pedig a kötet gondozását, először azonban számba kell venni az erőket: kikre számíthatunk a földrajzi nevek gyűjtésénél.

Múzeumunk jövő évi munkatervébe be fogja illeszteni a földrajzi nevek gyűjtését, illetve a gyűjtőmunka irányítását, s ezúton is kérjük az érdeklődőket, hogy mind a Baranyai néprajzi gyűjtőpályázatnál, mind további más munkáiknál fordítsanak figyelmet a földrajzi nevek gyűjtésére, és ezt a szándékukat jelezzék a JPM Néprajzi Osztályának is (Pécs, Rákóczi út 15.), hogy a tervezésnél mindenkit figyelembe vehessünk.

Mindenkire számítunk, ki szívügyének tekinti Baranya kutatását!

[WALLINGER ENDRE] W. E.

**Önkéntes néprajzosok a pécsi főiskolán.
Magnóval – falura**
„Tegye csak el a térképet!” – Ki a jó gyűjtő? –
Ki a jó adatközlő?

Dunántúli Napló, 27:289 (1970. dec. 10.), 6.

A néprajztudósok munkáját önkéntes gyűjtők százai segítik. Közéjük sorolhatjuk a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelv és néprajzi tudományos diákkörét is, ahol rendszeres irányítás ellenőrzés mellett végzi munkáját a kör tíz tagja. A tudományos diákkörben a fiatalok elsajátítják a kutató munka módszereit. Pályamunkájukhoz ketten oktatásmódszertani, nyolcán néprajzi, nyelvjárási témát választottak. Ez utóbbiról kértünk interjút a diákkör vezetőjétől, dr. Pesti János adjunktustól.

– A most folyó munkát dr. Rónai Béla docens indította el. A diákkör tagjai mindenekelőtt megismerkednek a választott téma tudományos irodalmával; elméletben a gyűjtőmunka módszereivel, és gyakorolják a fonetikus lejegyzést. Ez azért fontos, mivel a gyűjtőmunka forrásértékét növeli a fonetikai pontosság. Az a követelmény, hogy a pályamunka pontos, szakszerű leírást adjon pl. egy népi kismesterségről, természetesen annak a nyelvi, nyelvjárási sajátosságaival együtt.

– Milyen témakörben dolgoznak a hallgatók?

– Földrajzi és személynevek gyűjtése; népi hiedelemmondák; egy Vas megyei kislány egy falu nyelvében előforduló közmondásokat gyűjti; ketten falusi kismesterség leírását és műszó-kincsét választották. Általában a néprajzi témák rendkívül sokoldalúak. Minden néprajzi pályamunka fontos nyelvjárási anyagot is tartalmaz. És fordítva is. Jelenleg a magnóra gyűjtött anyag lejegyzésénél tartanak. A kéthetenkénti foglalkozásokon bemutatják gyűjtéseiket és elmondják a feldolgozás elképzeléseit. Ezt közösen megvitatjuk, tehát műhelymunka is a tudományos diákkör.

– Akkor nyilván kicserélik a gyűjtés tapasztalatait is?

– Erről is szó esik. Elmondják a kérdés módszereit egymásnak és bemutatják a válaszokat is.

– Mi a tapasztalat: ki a jó adatközlő?

– A túl idős emberek ritkán... A legkiválóbbak a 40–60 év közöttiek. S főleg – asszonyok, mert ők jobb hagyományápolók, mint a férfiak. Jó, ha több adatközlő is jelen van, bár ennek is meglehetnek a hátrányai. Ha viszont férj

és feleség egyidőben adatközlő, akkor meg elég nehéz igazságot tenni: ki emlékszik jobban erre, vagy arra a népi szokásra, mesterségre stb.

– Volt már, hogy megtagadták a gyűjtőmunka támogatását?

– Előfordul néha. Ilyenkor a városi „táskás embert” látják bennünk, főleg a nagyon öregek. Egyszer meg földrajzinév-gyűjtésnél velem történt meg Somogyban, hogy teljesen félreértették a dolgot. Hiába érveltem: fontos tudományos gyűjtéshez kérem a segítségüket. Azt, hogy emlékezzenek: ezt a horhost, vagy azt a dűlőt hogy hívták? Ahogy elővettem a kataszteri térképet, rögtön azt bizonygatták: „Nekünk megfelel a tsz, tegye csak el azt a térképet...”

– De talán a babonák, hiedelmek gyűjtőinek a legnehezebb. Erről nem szívesen nyilatkoznak: hátha feltételezzük, hogy még hisznek benne. Ezért visszatérő szöveg ilyenkor mindig a magnótekercsen, hogy „ezt csak az öregek mondták ám!...” De olyan 40 éves adatközlővel is találkoztam, aki hitte is nem is... Ritka, de érdekes mai találkozási pont az ilyen: elfogadja a rádió, a tv mai valóságát... de azért hátha, mégis igaz a Kati vagy Juli néni „tudománya”.

– Milyen hatással van a gyűjtőmunka a hallgatókra?

– Különösen a városi gyerekeknek nagy élmény a *fölfedezés*. A falu, a parasztember gondolatvilága, szókincse, amely semmivel sem szegényebb a városi emberénél. S a néprajzi nyelvjárási gyűjtőmunka összefügg a falu helytörténetével. Abban bízunk, hogy aki ezt most megismeri, megkedveli, feltehetően tanár korában is folytatja majd...

Összegyűjtik a megye földrajzi neveit

Dunántúli Napló, 30:194 (1973. júl. 26.), 5.

Összegyűjtik Baranya megye földrajzi neveit. A mezőgazdasági fejlődés és az urbanizáció következtében ugyanis a tájak nagy változáson mennek keresztül, dűlőket szántanak össze, települések szűnnek meg.

Most több mint két éves munka kezdődik a földrajzi nevek összegyűjtése érdekében. A Pécsi Tanárképző Főiskola már eddig is összegyűjtötte közel 100 baranyai falu földrajzi neveit. Most dr. Pesti János adjunktus irányításával, akit erre a célra, és erre az időre függetlenítettek az egyéb tanszéki feladatoktól, a teljességre törekvő gyűjtés kezdődik meg. De bekapcsolódik a munkába a főiskola két nemzetiségi tanszéke is, a német és a délszláv tanszék.

A Baranya megyei Tanács e célra 250 ezer forintot biztosít, mégpedig 50 ezret 1973-ban az 1972. évi többletbevételekből képzett tartalék terhére, aztán 100–100 ezer forintot az 1974, illetve 1975-ben a tanácsi költségvetés keretében.

Elhatározták, mégpedig a Megyei Tanács végrehajtó bizottságának ülésén, hogy a gyűjtést a megye minden városában és községében el kell végezni. E munkáért a Pécsi Tanárképző Főiskola nyelvi tanszékei, a magyar, a német és a délszláv tanszékek a felelősök, valamint a Baranya megyei Levéltár. A gyűjteményből egy úgynevezett „adatbankot” állítanak össze, vagyis egy rendbeszedett, névsorba állított cédulaanyagot. Ezt két példányban készítik el, egyet a Baranya megyei Levéltár, egyet pedig a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvtudományi tanszéke számára. Ezen a két helyen áll majd az „adatbank” a tudományos kutatás, valamint az állami és gazdasági szervek rendelkezésére. A gyűjtést a megye pedagógusai, az önkéntes néprajzi gyűjtők, népművelők, a honismereti szakkörök tagjai, a főiskolai hallgatók, középiskolai tanulók végzik és mindazok, akik erre önként vállalkoznak.

PESTI JÁNOS

Baranya megye földrajzi nevei (Gyűjtési útmutató)¹

Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs, 1973. 37 p.

I. A földrajzi nevek gyűjtésének jelentőségéről

A földrajzi nevek szerepe az, hogy elősegítsék a környezetünkben való tájékozódást. Mivel a táj egy-egy részlete aránylag rövid idő alatt is változik, a földrajzi nevek folyamatosan keletkeznek és pusztulnak. Új szükségletek kielégítésére új neveket alkotunk, illetve feledésbe merülnek a régi nevek.

Bizonyos események az átlagosnál nagyobb változást idéznek elő a névkészletben. A felszabadulás után – a földosztás mellett – a mezőgazdaság szocialista átszervezése hozott lényeges változást földrajzi neveink életében. Napjainkban a keskeny parcellák, a kisebb dűlők összeszántása következtében szerepüket vesztik a táj egyes részeinek megnevezései, és ezáltal az emlékezetből is gyorsabban kihullanak azok a földrajzi nevek és megjelölések, amelyek fontos helytörténeti, néprajzi, régészeti, nyelvészeti emlékei múltunknak.

Számítanunk kell arra, hogy a névanyag változására (1945-től máig) nemcsak a szegényedés a jellemző, hanem a gyarapodás is. Olyan objektumok, helyek kaptak nevet, amelyek eddig névtelenek voltak; vagy a korábban egy néven emlegetett tájegységet ma már részei szerint is megnevezheti egy-egy falu lakossága.

Ma tehát a földrajzinév-gyűjtés a régi nevek feljegyzésével lehetővé teszi múltunk beszédes emlékeinek megmentését, másrészt az új nevek feltérképezésével adatokat szolgáltatunk a jelenkor agrár- és ipartörténetének tanulmányozásához.

A földrajzi nevek gyűjteménye kitűnő forrása lesz majd megyénk településföldrajzának. – A talajviszonyok megismerését is segítik a földrajzi nevek. – A törökdúlás idején elpusztult települések helyének lokalizálását (a megye egész területére vonatkozó névgyűjtemény hiányában) nem tudták elvégezni

¹ Az eredetileg a szövegben, zárójelben elhelyezett szakirodalmi utalásokat lábjegyzetbe helyeztük és formailag ugyan egységesítettük, de nem alakítottuk át a kötet közlési szabályzatának megfelelően. Az idézeteket mindenütt dőlttel szedtük, viszont a szöveg eredeti kiemelései közül megőriztük az aláhúzásokat. A szöveg végéről elhagytuk a tájékoztató bibliográfiát, a példaként közölt bajcsai gyűjtés eredményeit, valamint az adatfelvételi űrlapok sablonjait.

történezszeink, jöllehet e helyek fontos régészeti kutatóhelyek is egyúttal. A baranyai földrajzinév-gyűjtés tehát szerencsésen segítheti a régészeti topográfia országos méretű kutatásait.

A gyűjtésnek gyakorlati haszna – többek között – az, hogy tudatosítja a régi utca- és határrésznevek megőrzésének fontosságát, és elősegíti a hagyományokra épülő új névadási gyakorlat kialakítását.

A földrajzi nevek gyűjtése országos jelentőségű tudományos feladat Zala megye példájára hazánkban hatalmas méretű gyűjtőmozgalom bontakozott ki. Alig van olyan megyéje már az országnak, ahol szervezett névgyűjtés ne folya-
na.

1971 végéig Baranya megye 319 községe közül mintegy százban végez-
tünk gyűjtést. Ez a jó alap megyénkben lehetővé teszi, hogy viszonylag rövi-
debb időt fordítsunk a gyűjtés munkálataira.

Terveink szerint a földrajzi nevek gyűjtését a megye pedagógusai, az ön-
kéntes néprajzi gyűjtők, a honismereti szakkörök tagjai, megyénk egyetemi és
főiskolai hallgatói végzik, illetve mindazok, akik erre a munkára önként vállal-
koznak. A gyűjtők ugyan tiszteletdíjat kapnak, de tudjuk, hogy ezzel közel sem
lehet munkájukat megfizetni.

A gyűjtőmunka időtartama egy év (1973. október 1-től 1974. október 1-ig).
A gyűjtés befejezése után nyelvész szakemberek végzik majd a névanyag ellen-
őrzését.

A gyűjtés irányítását a Megyei Tanács kérésére az MTA Nyelvtudományi
Intézete, a Baranya megyei Levéltár és a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar
nyelvtudományi tanszéke vállalta.

II. A földrajzi név fogalma

*„Földrajzi névnek nevezünk minden olyan nyelvi alakulatot, amelyet a földfelszín
természetes (hegy, patak, sziget, sivatag stb.) vagy mesterséges (csatorna, út, dűlő, te-
lepülés) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak.”¹*

Össze kell tehát gyűjtenünk a települések belterületén az utcák, utak, terek,
közök, átjárók, falurészek, jelentősebb udvarok, házcsoportok, egyedülálló
házak, nevezetes épületek neveit, a határban pedig a határrészek, dűlők, dűlő-
részek, hegyek, dombok, magaslatok, sziklák, várromok, völgyek, gödrök, szán-
tók, rétek, kaszálók, gyümölcsösök, szőlők, horgosok (mély utak), források,
árkok, patakok, csatornák, folyók, tavak, halastavak, mocsarak, dűlőutak, gya-
logutak, ösvények, keresztek, szobrok, erdők, erdőrészek, erdészházak, les-
helyek, léniák, vágások, irtások, fasorok, névvel jelölt fák, töltések, gátfeljárók,
régimalmok, csárdák, legelők, delelőhelyek, csapások, itató-kutak stb. neveit,
ha ezek egy-egy hely azonosítására (más területektől, helyektől való meg-
különböztetésre) szolgáló tulajdonnevek.

¹ Fábrián Pál – Földi Ervin – Hőnyi Ede: *A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabá-
lyai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 6-8.

Nem mindig könnyű megállapítani, hogy egy-egy földrajzi köznév mikor válik tulajdonnévvé. A Legelő, Irtás nevek még inkább köznévi szerepűek, de tulajdonnévként is használhatók, főleg akkor, ha az egykori legelő ma már szántó, illetve az irtás helyén erdőt telepítettek. Vagy az öt fa megjelölés lehet alkalmi jellegű, de mihelyt az öt fát kivágják, megszűnhet a névadás alapja, ill. az is előfordulhat, hogy az öt fa mellé erdőt telepítenek, vagy csárdát építenek, s akkor az Ötfa (Ötfai csárda, Ötfai erdő) már mindenképpen földrajzi tulajdonnévnek számít. „Ha a község határában egyetlen hegy van csak, annak a neve lehet egyszerűen Heggy, ha azonban több is akad, akkor csak az egyik, rendszerint a településhez legközelebb eső viselheti az egyszerű nevet. Általában azonban, mihelyt több is van valamely földrajzi fogalomból, akkor már mindegyik kap valamilyen megkülönböztető jelzőt, vagy más nevet. Így lehet Belsőhegy, Külsőhegy, Kishegy, Nagyhegy.”¹

Ha gyűjtőink nem tudják megállapítani a nevek köznévi vagy tulajdonnévi jellegét, jelezzék bizonytalanságukat! Határozatlanságuk oka legtöbbször az, hogy a földrajzi köznéből földrajzi tulajdonnévvé válás nyelvi folyamata eléggé hosszadalmas, s a kettő között átmeneti fokozatok is lehetségesek.

A földrajzi nevek sajátos csoportját, a településneveket (község- és városneveket, tanyák stb. neveit az ún. magyar államigazgatási nevekét²) tanulmányozhatjuk ugyan a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott *Magyarország helységnévtára* 1967 c. kötetből, de gyűjtőmunkánk során győződünk meg arról is, hogy a helységnévtárban szereplő neveket ismeri-e a lakosság. Lehetséges ugyanis, hogy a hivatalos nevek népi neveket szorítanak ki a nyelvhasználatból, s az is elképzelhető, hogy a helységnévtár adatai nem pontosak.

Mínt hogy a földrajzi nevekhez hasonló szerepűek a földrajzi megjelölések,³ ezeket is gyűjteni kell!

A földrajzi megjelölések nagyobbik része köznév (hegy, völgy, csárda, gyár, iskola; diófa, gépállomás stb.), Ha az efféle nevekhez a helyzetre (alsó, felső, külső, belső, hátsó, elő, keleti, délkeleti stb.), a nagyságra (nagy, öreg = nagy, kis stb.), időre (régi, ő, új stb.), formára (görbe, lapos, sim stb.) utaló melléknév is járul, a köznévi alapú jelzős szerkezetet földrajzi tulajdonnévnek tekinthetjük. Ilyen nevek: Alsó Iskola, Öreg Iskola, Új Iskola, Felső-mező, Nagy-mező, Görbe-oldal.

A Janus Pannonius Múzeum, Nádor Szálloda, Városi fürdő, Park mozi típusú nevek ugyan nem kifejezetten a földfelszín egy-egy részletének azonosítására szolgálnak, de egyedi dologra utaló tulajdonnévi jelentésükkel éppúgy segítik tájékozódásunkat, mint a „szabályos” földrajzi nevek.

¹ Kálmán Béla: *A nevek világa*. Gondolat Kiadó, Bp., 1969. 107.

² Fábíán-Földi-Hőnyi: i.m. 6.

³ Fábíán-Földi-Hőnyi: i.m. 6

III. A gyűjtés segédeszközei

A gyűjtést végzők a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvtudományi tan-
székétől az alábbi segédanyagokat kapják:

- A/ 2 db törzslapot, amelyre fel kell írni a településre vonatkozó főbb ada-
tokat;
- B/ Nyomtatott gyűjtőlapokat szükség szerint;
- C/ 1 db 1:10,000-es méretű átnézeti térképet;
- D/ cédulákat szükség szerint;
- E/ 1 db gyűjtési útmutatót;
- F/ Mintanyomtatványukat /törzslapot, gyűjtőlapot kitöltve, megrajzolt tér-
képet és egy adattári mintát./

E segédeszközök használatáról az alábbiakat kell jól megjegyezniük a
gyűjtőknek:

A/ Minden községről, várossal két darab törzslapot kell kiállítani. Erre az aláb-
bi adatokat kell felírni:

- 1/ A helység mai hivatalos nevét,
- 2/ a helység népi nevét (vagy neveit) kiejtés szerint, fonetikus írással,
- 3/ a helység kialakulására és nevének eredetére vonatkozó népi magyará-
zatokat, mondákat,
- 4/ a helység (és a szomszédos helységek) csúfnevelt, és az ezekkel kapcsolatos
történeteket, adomákat, falucsúfolókat, népdalokat stb.
- 5/ a helység nevének hol? honnan? hová? kérdésre felelő határozóragos és -i
melléknévképzős alakjait,
- 6/ a helység lakóinak számát,
- 7/ határának területét (kat. h.-ban),
- 8/ az adatközlők nevét, életkorát,
- 9/ a kataszteri térkép készítésének évét,
- 10/ a gyűjtő nevét, foglalkozását, a gyűjtés idejét, a gyűjtő egyéb megjegy-
zéseit.

A helységek népi neve sokszor alig tér el a köznyelvi formától (Berkesd,
Berkösd; Tékes, Tékös). Néhány falunak több népnyelvi alakváltozata is van.
(Csikóstöttös népi nevei: Tüttös, Tüttös, Tüjtös stb.) – Igen fontos azt is feljegyezni,
hogy az adatközlők mit tudnak a falu nevének eredetéről, alakulásáról és a falu
korábbi helyeiről. Ha két község ma közigazgatási egység, ezt az összevonást is
jelezzük. Így: Gödre + Kiskeresztúr = Gödrekeresztúr (1954); Cselegöröcsöny +
Cseledoboka = Göröcsönydoboka (1944); Mecsekjános + Kisbattyán + Komló +
Mecsekfalva = Komló (1954). Az évszám az egyesítés éve!

A falucsúfoló rigmusokról, adomákról nem szívesen beszélnek az ember-
ek, a szomszéd falu csúfnevét viszont készséggel magyarázzák. Néhány minta
a falucsúfolókra: „Göröcsöny göröcsöláb, Gadány fakanál, Arányos gyíkénygyáros,
Pázdány papogó, Zók zokogó, Kisbicsérd kisbicska, Nagybicsérd nagybicska...”

„Lapáncsán a lisztös hordót csapra verték.

Kássádon a papucsot káposztává főzték.

Illocskai határba vargyuk kodácsúnak.

Beremendi malomba verebet pakúnak.”¹

Nagyon fontos, hogy a településnevekhez járuló határozóragokat a népnyelvi kiejtésnek megfelelően írjuk fel! Tehát ne köznyelvi formában, hanem így: Vékény -- Vékembe, Vékembü, Vékembe, vékényi; – Szászvár -- Szászon, Szászru, Szászra, szászi.

A kataszteri térképről a neveket át kell másolni az 1:10.000-es léptékű térképre. Minthogy a kataszteri térképek nem egyidőben készültek, hanem a múlt század közepétől napjainkig, a térképek készítésének évét is fel kell tüntetni. (Pl. Hosszúhetény 1864.)

Az egyéb megjegyzések rovatába (vagy külön lapra) a gyűjtés közben szerzett tapasztalatok kerüljenek. E ponthoz írjuk a községen belül pontosan helyhez nem köthető, de a helységre vonatkozó népi adatközlést (településtörténeti adatok: be- és kitelepítések, gazdaságtörténeti adatok, néphagyományok stb.)

B/ A gyűjtő munkáját kétféle gyűjtőlap segíti.

Az I. számú a belterületi, a II. számú a külterületi nevek gyűjtéséhez készült. A gyűjtés hitelességét, forrásértékét az alábbi adatok teszik teljessé:

- a gyűjtés helye, ideje,
- a gyűjtő neve, foglalkozása,
- az adatközlők neve és foglalkozása

Az I. sz. gyűjtőlap (lásd: a minták között!) 5 rovatból áll.

Az 1. rovatba a névnek a gyűjtésünk befejezése után készített térképvázlatunkon szereplő végleges számát írjuk. Ez a szám biztosítja a földrajzi helyek, terptárgyak azonosítását. A neveket tehát nem ábécé rendben közöljük, hanem a névvel megjelölt hely (helyek) térbeli egymásutánisága szerint, azaz földrajzi elv szerint. (Lásd: az útmutató 4.c/ fejezetét!)

A 2. rovatba a belterületi hely népnyelvi változatait kell beírni. természetesen úgy, ahogy az adatközlők mondják. Így pl.: Borgyus-kut, Főő-högy stb. Ha a számmal megjelölt helynek több népi neve is van, ezeket ugyanebben a rovatban kell feltüntetni, de az adatközlők sorszámanak a névváltozat mellé történő odaírásával jelöljük, melyik adat, melyik adatközlőtől származik!

Első helyre lehetőleg azt a nevet írjuk, amelyik általánosan ismert a községben. Jelöljük azt is, ha egy-egy nevet csak kevesen használnak. Példa a népi névváltozatok lejegyzésére: Finánc-horó ~ Csajántelevi-horó (2) ~ Csántelevi-horó (3) (R). A sorrend azt jelzi, hogy az első név az ismertebb, a második kevésbé, a harmadik pedig igen ritka (R = ritka). Az itt felsorolt három név a térképen egy számot kap, a gyűjtőlapon a 2. sz. rovatba kerül, mert e névváltozatok egy földrajzi helyet jelölnek, csak éppen többféleképpen.

¹ Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok, II. kötet*. Kultúra Ny., Pécs, 1940. 594-595.

A 3. rovat a mai hivatalos név bejegyzésére való. Ebben a rovatban tüntessük fel, ha a hivatalos nevet nem, vagy ritkán használják! A hivatalos neveket a tanácsai dolgozók jól tudják!

A 4. rovatba írjuk a név néprajzi ill. folklór-adatait! Ha történet, monda stb. olyan részletes, hogy leírni a gyűjtőlapra nem lehet, vegyük fel magnóval, és a teljes szövegét később jegyezzük le! A 4. rovatban a monda, történet stb. lényegét rögzítsük! Így: „Mocsolád valamikó a Pusztaszentégyház-dülőbe vót. A falut a templomával együtt a törökök lërombúták. A népek ëmenekűtek, osztán később a mai Főősarokba, a Pohár-gödörbe telepöttek lë.”

Az 5. rovatba ilyen mondatok kerülnek: „A Pusztaszentégyház-dülőben az eke májig sok csontot meg cserepet vet ki a földbü.”

A II sz. gyűjtőlap 1., 2., 3. rovatának kitöltése lényegében ugyanolyan elvek szerint történik, mint az I. sz. gyűjtőlapé. (Lásd fentebb!)

A 3. rovatba a mai hivatalos térképek (1:10.000-es mértékű) és a kataszteri térképek minden nevét fel kell írni, mégpedig a térképek helyesírásának megfelelően. Így: Ráztető (kat. 1865.), vagy Ketskehát (Kat. 1864).

A 4. rovatba a domborzatra és egyéb természetföldrajzi viszonyokra vonatkozó közlések kerülnek. Ilyenek:

árok ~ patak ~ csörge	lejtős
bérc	major
csapás	mélyenfekvő
domb	mocsár
domboldal	patak
dombos	sík terület
dombtető	szakadék (os)
forrás	szobor
fennsík	tető'
gödör ~ gödrös	tó, halastó
hegy	út
hegycsúcs	vizenyős
hegyoldal	vízmosás
hegyes	vizesés
hegytető	völgy
kereszt	verem stb.
kút	
ösvény	
lap ~ lapos	
lejtő	

Az esetleges térszíni változásokat (rét helyén ma halastó; erdő helyén irtás; feltöltés, lecsapolt mocsár stb.) is a 4. rovatba írjuk. Ide jegyezzük azokat a meghatározókat, amelyek a térképen lévő számozásból nem derülhetnek ki (kiterjedés, más helyhez viszonyított elhelyezkedés stb.).

A jelenlegi művelési ág megnevezése az 5. rovatba kerül. Pl.:

akácos,	kert
bokros ~ bozótos	legelő
csemetés	legelőerdő

dűlő
erdő
fenyves
gyümölcsös
kaszáló

parlag
rét
szántó
szőlő
tó, halastó

Az 5. rovatba gazdaságtörténeti adatok is kerülnek: vagyis e pontban fel-tüntetjük az esetleges művelési ágváltozás idejét, jellegét (Cser-erdő: nagyon régóta erdő volt, majd 1960-ban kiirtották. Jelenleg irtás és legelő). Fontosak azok a népi tapasztalatok, amelyek ma is érvényesen jelzik, hogy egy-egy hely mire való, milyen vetemények kedvelik elsősorban, függetlenül a jelenlegi vetésforgótól. (Pl. a Szomjújhat név jelzi, hogy a hely talaja könnyen kiszárad és „szomjazik.” Igen silány lehet a talaja a Kövecses-partnak is. – A talaj minőségével kapcsolatos évszázados népi tapasztalatok felderítését megyénk földrajzi neveinek összegyűjtésével ma még lehetségesnek tartjuk.

A 6. rovatban a névmagyarázatokhoz kerül az adatközlőktől származó minden adat (monda, dal, szólás stb.). Ide kell írni a név eredetére vonatkozó népi névmagyarázatot (népetimológiát), még akkor is, ha az alaptalan, naiv fejtegetésnek tűnik a gyűjtő számára. Pl. „Az Ördöglük neve unnan van, hogy ott gyűtt föl az ördög a pokolbu... stb.” A gyűjtő a saját véleményét ne írja az efféle mondatok mellé! Esetleg nagyon határozottan elkülönítve tüntesse fel, nehogy zavarja a népi adatközlést!

Ha a monda hosszabb, örökítsük meg magnetofonnal is! A monda előadójának nevét külön is jegyezzük fel!

A 7. rovatba írjuk a régészeti leletekről kapott adatokat. Ezzel kapcsolatban legjobban a helyi pedagógusok és a földmunkát végzők (egykori kubikusok) tudnak felvilágosítást adni.

Az adatközlők nevét és korát a megfelelő rovatba kell írni!

Minden lapra legalább 3 adatközlő neve kerüljön! Ha az egyik kérdőpontnál eltérő adatot kapunk, a közlés után jegyezzük oda az adatközlő sorszámát!

Ne hagyjuk kitöltetlenül a gyűjtés helyére, idejére utaló rovatot sem! A gyűjtő neve éppúgy hozzátartozik e munkához, mint az adatközlőké.

C/ A gyűjtésben nélkülözhetetlen az 1:10.000-es léptékű átnézeti térkép. A térképkészítés munkájáról a 4. fejezetben /A gyűjtés munkájáról/ szólnunk részletesen.

D/ Az 1/8-ad méretű cédulákra kell majd átvezetni a gyűjtőlapok végleges adatait. (A gyűjtőlapok dokumentumként a Baranya Megyei Levéltárba kerülnek, a cédulák pedig a névanyag tudományos feldolgozását segítik.)

E/ E gyűjtési útmutató szerepe az, hogy szervezze, irányítsa a gyűjtők munkáját. Megismerése nélkül a gyűjtést pontosan, jól végezni nem lehet.

F/ A mintanyomtatványok (kitöltött törzslap és gyűjtőlapok, megrajzolt térképek, adattár) bizonyára elősegítik majd a kérdőívek egységes értelmezését.

IV. A gyűjtés munkájáról

A/ A gyűjtés alapelvei, követelményei

A gyűjtés legfőbb követelménye az alaposság, a pontosság, Adatfelvételeink akkor lesznek megbízhatóak, ha ragaszkodunk legalább három adatközlő megkérdezéséhez.

Gyűjtésünk tudományos vizsgálatok számára csak akkor használható, ha a névanyag teljes, ha a nevek lokalizálása (helyhez kötése) megbízható.

Végül: megyénk földrajzi neveit úgy kell összegyűjtenünk, hogy a gyűjtemény adatai ne csak a nyelvtudomány, hanem a néprajz, a régészet, a település- és művelődéstörténet, a növény- és állatföldrajz is hasznosítani tudja. Éppen ezért minden, a nevekkel kapcsolatos „legapróbb” adat is lényeges a gyűjtemény számára! Ne intsük le az adatközlőket, ha sok a mondanivalójuk egy-egy névről!

B/ A tanácsházán végzendő munkák

Az 1:10.000-es méretarányú térképen piros szaggatott vonallal húzzuk meg a belterület határát! Ezt méretarányosan nagyítva (ha szükséges a nagyítás) készítsük el a belterület térképvázlatát!

Tüntessük fel ezen a folyóvizeket, az utcák és terek hálózatát (a hivatalos névvel nem jelölt közöket, átjárókat, zúgókat is!), a belterületről kivezető utakat, valamint a nevezetesebb középületeket!

Az utakat kettős fekete vonallal (ceruzával), a folyókat, patakokat egy kék színű vonallal jelöljük. A falu határát piros folyamatos vonal jelzi.

A községi tanácsok a választások alkalmával készítettek ilyen térképvázlatot. Ha ez megfelel a mai állapotnak, megelégedhetünk ennek lemásolásával. A térkép megrajzolásában és általában a helyi pontos tájékozódásban kérjük a gyűjtők a tanácsi vezetők és a tsz-vezetőség segítségét.

A belterületi térkép megrajzolása után a tanácsházán található kataszteri térkép (1860 körül készült!) nagy összefoglaló neveit a korabeli térkép eredeti (a maitól eltérő) helyesírásával írjuk rá a fénymásolatra! Ezt zöld színű irónnal végezzük! Ha sok a név a kat. térképen, a kiírás helyett jelöljük a neveket csak római számmal! A mai neveket pedig mindig arab számmal jelöljük!

Külterületi térképnek a mai kataszteri térkép 1:10.000-es fénymásolatát célszerű használni. Ha a település terjeszkedett, jelölni kell a belterület növekedését; illetve az is előfordulhat, hogy határ-kiigazítások történtek. E kérdésekben a tanácsiak adnak felvilágosítást, hisz ők a kataszteri térképet és a terepviszonyokat is jól ismerik.

Mivel arra nincs elég hely, hogy a mai (élő) neveket ráírjuk a térképekre, ezért a térképen csak számmal jelezzük a hely és a név azonosítását. Minden területegységnek, földrajzi pontnak, tereptárgynak – ha a valóságban neve van – folyamatosan sorszámot adunk, és ezt a térképen a név előfordulási helyére írjuk. A nevek pontosabb adatait a gyűjtőlap tünteti fel.

Ha egy földrajzi helynek több neve is van (névtani, hangtani, alaktani változatok), a hely akkor is csak egy sorszámot kaphat, mert a számozásban nem a jelölőből (a névből) hanem a jelöltből (= a földrajzi egységből) indulunk ki.

A sorszámozás a belterület északi részén kezdődik, s a számok mindig balról jobbra és dél felé haladva növekszenek. Tehát a belterületi térkép jobb alsó szélén lesz a belterület legmagasabb sorszáma. Ezt a sorszámozást a külterület bal felső részén folytatjuk, s a haladás az előbbieket szerint történik.

A számozás folyamatos. Nem szabad al- és törtszámokat használni! Az összefoglaló értelmű neveknek jelezni kell, hányas sorszámú nevek tartoznak alá.

Mivel a lokalizálásban gyűjtőinktől csak megközelítő pontosságot követelhetünk meg, nem látjuk értelmét a területi határok nyilazással vagy más módon való megjelölésének.

C/ A terepen végzendő munkák

Mivel ez a munka az adatközlők kérdezgetését jelenti, szólnunk kell arról, hogy igen fontos a jó adatközlők megkeresése. Kor szerint akár a 7 éves gyermekek is lehetnek jó adatközlők. A zalai tapasztalat szerint a legkiválóbb adatszolgáltatók a középkorú (40-50 éves) paraszt emberek, s főleg azok, akiknek a határ minden végében volt földjük. Természetesen sok nevet ismernek még a falvak jó emlékező tehetségű matuzsálemei. A legújabb nevek eredetére vonatkozóan a falu fiatalsága tud felvilágosítást adni. Mivel az új nevek teremője a legfiatalabb korosztály (gyakran a gyerekek), a gyűjtés során érdemes meghallgatni az általános iskolás tanulókat is. Pécssett pl. gyermekek alkották a Csacsis ovi (csacsiszobor áll az óvoda előtt) és a Kisi (Kiserdő az Uránvárosban) neveket.

Kiváló adatközlők még a volt mezőőrök, csőszök, erdőkerülők, erdészek, favágók és fuvarosok.

Legjobb adatközlőnkkel járjuk be a határt! A határ bejárása nélkül becsületes, pontos munkát végezni nem lehet! Kérdezzük meg minden határrész, minden földrajzi hely, tereptárgy népi nevét, s jegyezzük fel az adatközlő kiejtésének megfelelően! A nevek helyét a térképen számmal jelöljük meg!

A helyszíni gyűjtést egy vastag füzetbe írjuk fel! Csak egy-egy belterületi, ill. külterületi nyomtatott gyűjtőlapot viszünk magunkkal mintának. A gyűjtés anyagát csak a gyűjtés teljes befejezése, ellenőrzése után vezetjük át a sokszorosított gyűjtőlapokra.

A terepen járva jegyezzük fel a neveket a gyűjtőfüzetbe! A füzetnek egyik oldalára, – és itt is „levegősen” – írjuk fel a neveket, hogy az esetleges későbbi betoldásokra legyen helyünk! Ne ijedjünk meg, hogy a sorszámozás a gyűjtés folyamán igen sokszor változik! Ne féljünk a korrigálástól, a radirozástól! A térképre csak ceruzával (igen puha fekete írónnal) írjuk a számokat!

Fontos azonban az, hogy gyűjtésünk befejezésekor a gyűjtőlapokon, illetőleg a térképen szereplő számok megegyezzenek egymással.

A határ teljes bejárása után a faluban mégegyszer kérdezzük meg a gyűjtőlapok kérdéseit legalább 2-3 idősebb, helybeli születésű embertől, hogy munkánk alapos legyen.

A nevekre vonatkozó objektív adatok (sík, szántó, dombos, legelő stb.) összegyűjtése csak figyelem és pontosság kérdése; de nagyon vigyázzunk a mondák, babonás történetek, népetimológiák és más folklór -természetű adatok

feljegyzésére. A folklór-adatokat legalább 2-3 adatközlő tájékoztatása alapján írjuk fel. Ha ilyen közlés csak egy embertől származik, nem tekinthető adatnak!

Ne kényszerítsük arra az adatközlőt, hogy szorult helyzetben (időzavar, figyelem hanyatlás) kitalált neveket mondjon! Bár ezek a kitalált, gyanús nevek értékesek lehetnek, hisz mögöttük elrejtve ott lappanghat az eredeti alak, amelynek felidézése a gyűjtő ügyességén fordul meg. Az adatok felvételének egyik alapvető módszere ezért a több oldalról közelítő kérdések feltevése. Nem elegendő a „Hogyan nevezik ezt a helyet, fát, stb.?” kérdések ismételtetése, mert lehet, hogy néha nem maga a hely, hanem a hozzá fűződő munka, történet, hiedelem, szokás stb. idézi fel a nevet. A hiedelmeken, stb. alapuló földrajzi nevek általában babonás történetekkel kapcsolatban kerülnek elő.

Számítania kell a gyűjtőnek arra, hogy a múlt századi kataszteri térképen rögzített nevek nem egyeznek meg mindig a paraszti névadás helyi szokásaival, vagyis nem biztos, hogy használták-e, legalábbis abban az alakban a kataszteri térképen közölt neveket. Éppen ezért világosan meg kell mondanunk, hogy mi nem a kataszteri térkép neveit kérdezzük, hiszen az adatközlők ennél többet tudnak: jobban ismerik a határt, mint a száz évvel ezelőtt élt térképészek. Ezt mondjuk tehát az adatközlőknek; ez azonban nem mentheti fel a gyűjtőt a kataszteri térkép alapos tanulmányozásától!

A gyűjtés során sok hibalehetőségre lehet számítani. A legjobb adatközlő is elkövetheti azt a hibát, hogy köznyelvesíti az egykor (s ma is) tájnyelvi alakban ismert földrajzi neveket. Pl. Kenderföldeki-dűlőt mond a Kendőrföd helyett, Parlag-ot a Pórag helyett stb.

A gyűjtés során fel kell keresni a helységhez tartozó lakott helyeket is! A Dunántúlon, így Baranyában is lehet lakott hely a puszta, a tsz-major, az Ág-major, a tanya. Magyarország helységnévtára 1967 közli e települések neveit. Ha e helyeken csak 1 lakóház van, s ezt 1 család lakja, a nevet Lh (= lakott hely) rövidítéssel a külterületi nevek közé vegyük fel! Ha viszont a külterületi lakott helyen több lakóépület áll, s a lakók száma legalább 10, a nevet a belterületi nevei között kell feltüntetni. Természetes példáulul, hogy Komló város belterületi neveit gyarapítják az egykor önálló, de jelenleg Komlóhoz tartozó községek (Mánfa, Mecsekfalu, Mecsekjánosi) belterületi nevei. Vigyázat! Az említett helységek külterületi nevei is Komlóhoz tartoznak!

Erdők, irtások, nevezetes fák nevét a falvak lakossága nem ismeri pontosan. E nevek minél teljesebb összeírása érdekében kapcsolatba kell kerülnünk a Megyei Erdőfelügyelőséggel, hogy a részletes üzemi térképek alapján az erdőkben is jobban tudjunk tájékozódni.

Vannak olyan tréfás hangulatú földrajzi nevek, amelyek határrészt, vagy falurész jelölnek és a jelölés, a megnevezés mellett újabb funkciójuk is kialakult: a gúnyolódás, csúfolódás. Fontos tehát, hogy az adatközlők feljegyezzék, milyen hangulata van a névnek. Efféle adatokra gondolunk: „*Keziticsókolom utca... hát ez ujan bolondos név.*” – „*Kolompár sor... ezért haragusznak ám, akik ott laknak.*” – „*Csak újabban veszik sértésnek az Asó-sarokiak, ha Palesztinának hívják a Sarkot.*” – Az adatközlők nem szívesen beszélnek a kellemetlen hangulatú, vagy durva jelentésű nevekről. A Lófingató, Kurvadomb típusú nevekre tapintatosan kérdezzen rá a gyűjtő!

A nevekre való kérdezés soha ne legyen közvetlen! Helytelen az ilyen kérdés: „Mi a neve a Hajdinásnak?” A válasz ez lehet: „Hát az, amit most kérdezett!” Az a helyes kérdésfeltevés, ha körülírjuk a név által kijelölt helyet. Így: „Mi a neve a Halastói-rétektől északra eső rétnek?” A válasz: „A Halastói-réttől északra van a Királ-rét.”

Az első gyűjtés idején rámutatással kérdezzen a gyűjtő. Ellenőrzéskor már kérdezhet körülírással. Előfordulhat, hogy néhány külterületi név a szomszédos falu névanyagához tartozik, ill. ott bukkan fel. Nagypeterden alig tudnak a Budicsi névről; ismerik ellenben a rózsafaiak, akik a Budicsin áthaladva jutnak el a botykai szőlejükhöz. Ha egy-egy névről kiderül, hogy egy adott helységben ugyan ismerik, de az a szomszédos fáu névanyagához tartozik, ezt is jelezze a gyűjtő!

Sok egyesített tsz működik ma már megyénkben. Mivel a külterületi határok (mesgyék) eltűnnek, feltehetően növekedhet egy-egy helység lakosságának névkincse. A mágocsiak jól ismerik pl. a mocsoládi határ neveit és fordítva. Ügyelni kell tehát arra, hogy ne keveredjen össze a szomszédos falvak névanyaga.

A hagyományosnak tartott földrajzi nevek mellett (Almási-högy, Csengőpart, Szücs-oldal stb.) minden faluban vannak olyan nevek, amelyek még nagyon újnak számítanak. Ilyenek: A Dühöngő, Köpködő, Kongó, Téesz-halastó stb. Ezeket a térképen még nem szereplő neveket is össze kell gyűjteni!

Megkísérhetnék a gyűjtők a földrajzi köznevek (árok, tető, gát, sió, hegy, fok stb.) értelmezését. Ezek egy része ma már kihalt vagy kihalóban levő közszónak, ill. tájszónak számít. Ilyenek: a kápa' hegytető, hegygerinc; mocsila' mocsaras, pocsolás hely; kelő' átkelő hely a folyón stb.

Ha a gyűjtő az értelmezést meg tudja oldani, végezze el!

A nevek menyisége elsőrangú kérdés. Ha a gyűjtő nagyon kevés nevet irt, valószínűleg felületesen végezte munkáját: nem járta adatközlőjével a határt! Ha kevés a név, a gyűjtést megismételtetjük, kiegészítettetjük.

A kötelező névminimumot Baranya megyében úgy állapítottuk meg – az országos gyakorlat szerint, – hogy 1000 kat. holdaként minimum 40 földrajzi név várható a gyűjtés során. A névminimum megállapításakor vegyük figyelembe, hogy a népi nevek alakváltozatai is növelik egy-egy falu neveinek számát. Pl. Asó-Pörös ~ Hajdina-dűlő ~ Hájdenás.

Ne akarjuk mindenáron külön (más) földrajzi helyre utaló névként feltüntetni az egy helyre vonatkozó neveket csupán azért, hogy a számozott földrajzi helyek, pontok neveit gyarapítsuk!

Egy határrésznek (dűlőnek, rétnek stb.) vagy földrajzi pontnak (fa, kereszt stb.) több neve is élhet az egynyelvű közösségekben. Így: Szücs-oldal ~ Csicsódomb; Bába-kút ~ Zrínyi-forrás. Az ilyen ún. „párhuzamos nevek” között akkor tud eligazodni a kutató, ha a gyűjtő jelzi, melyik név a gyakoribb, ismertebb, – és melyik ritkább, a kevésbé ismert. – Ha egy helynek kettő vagy ennél több neve is van, meg kell állapítani, melyik névalak a gyakrabban használt forma, s melyiket ismerik kevésbé, esetleg melyik az a név, amelyet csak néhány nagyon idős ember ismer. A nevek sorrendjével utalunk a párhuz-

zamos nevek gyakoriságára. Így: Nagy utca ~ Templom utca ~ Lóhugy utca. (Alsómocsoládon a Rákóczi u. legismertebb népi neve a Nagy utca, ritkábban Templom utcának is hívják, mert itt áll a falu temploma, – végül igen ritkán, a gúnyolódás szándékával Lóhugy utcának is nevezik.

V. Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése

Baranya megye a XVI. század óta a hazai nemzetiségek egyik nagy kohója. Mivel megyénk vegyes ajkú, lakossága is alkot párhuzamos földrajzi neveket (Alsó utca ~ Unter Gasse; Külső-hegy ~ Weinberg; Vörösrépa utca ~ Rotrüben Gasse; Szilvás-dűlő ~ Slivik; Kopasz-hegy ~ Goló brdo stb.)

„...a hazai több nyelvű területek névanyagának kifejezetten magyar szempontú kutatása is csak akkor lehet eredményes, ha ez az ott előforduló valamennyi, különböző nyelvű elnevezés együttes vizsgálatán alapul. Az egyes nyelvek több évszázados szimbiozisa rányomja bélyegét a tulajdonnevekre; így a különböző nyelvű megnevezések egymással szoros kapcsolatban, többszörös vonatkozásban állnak, gyakran csak együttes elemzéssel értelmezhetők.”¹

Az idegen nevek gyűjtésére vonatkozó módszertani tanácsaink nem különlegesek, vagyis a német és szerb-horvát neveket lényegében éppen olyan módon kell összeírni, mint a magyar névanyagot. A több nyelvű területeken induló névgyűjtésnek azonban van néhány sajátos problémája. Ezek a következők:

1. A vegyes lakosságú településeken először is a lakosság összetételét kell megismernünk! E helyeken vannak bizonyára magyarul is jól tudó lakosok, illetve az idegen nyelvitel a bilingvizmus (kétnyelvűség) különböző fokozatain állnak. Ezért *„a gyűjtést e két csoportban külön-külön célszerű végezni, általában azzal a réteggel érdemes kezdeni, amelyik feltehetően több nevet ismer, vagy valamelyikről tudjuk, hogy a névadásban elsődleges szerepet játszott.”²*

2. Az idegen nyelvi adatokat lehetőleg az adott nyelvet anyanyelvi fokon beszélő lakosoktól kérdezzük! Ezt az elvet már az adatközlők kiválasztásakor vegyük figyelembe!

3. Mivel nem összefüggő szöveget vészünk fel, a kérdéses nyelve lehet a magyar is, de nagy előnyt jelent, ha a gyűjtő nemcsak ismeri, hanem jól is beszéli az idegen nyelv helyi dialektusát. Ha a gyűjtő nem ismeri a nemzetiségi nyelvet, nyelvjárást, kérje az illető nyelvet beszélő pedagógus vagy más munkatárs segítségét!

4. Ügyeljenek a gyűjtők arra, hogy az irodalmi nyelv hatására ne korrigálják a nyelvjárási alakváltozatokat! Vagyis írják le egy-egy helynév népnyelvi adatait, s ha lehet írják mellé a név köznyelvi megfelelőjét! Így: *„Khirixəwált*

¹ Pogány Irén – Zellinger Erzsébet: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése. *Magyar Nyelv*, 68:4 (1972), 401.

² Pogány–Zellinger: i.m. 402.

~ *Khirixəwált* (*Kirchenwald*) a németek nyelvében; a magyarok Lencse-erdő néven ismerik. Egyházi erdő volt régen; ma szántó és részben erdő.”

„*Sáskovicá* ~ *Saskovic* a szerbek nyelvében. A magyarok nyelvében: *Sáskovica*.”

„*Sás*~ (szerbek) ~ *Ásək*, *Ásək* (németek) ~ *Sásos*, *Sársos*, *Sásas*, *Sársas* (magyarok).”

A gyűjtők szigorúan úgy jegyezzék le a neveket, ahogy hallják!

5. A köznyelvi alak feltüntetése azért fontos, mert az efféle népnyelvi alakváltozatok (*Krépámvizn* ~ *Kripámvizə*) szótározható alakját (*Grünbaum-wiesen*) elég nehéz „íróasztali” munkával kikövetkeztetni. Természetesen elég sok olyan név van, amelynek ma már lehetetlen a köznyelvi megfelelőjét pontosan megadni. Ilyen név Bikalon a német *Tukáu*, a szerb *Gránári*, az *Otovica*, a *Sásə* stb.

6. Az ellenőrzés munkáját megkönnyítendő, érdemes lenne az idegen nyelvi névanyagot magnetofon segítségével is rögzíteni! (Magnetofonszalagot biztosítsunk a gyűjtéshez!)

7. Lehetőleg minden nevet és alakváltozatot gyűjtsünk össze! A hozzájuk kapcsolódó magyarázatok, még ha naivak is, érdekesek.

8. A településnevek *hol?* *honnan?* *hová?* kérdésre felelő idegen nyelvi megfelelőit össze kell írni! Úgy, mint a magyar neveknel!

9. „Miután nyelvenként párhuzamosan összegyűjtöttük az anyagot, a következő munkafázisban feltétlenül ajánlatos a kapott adatok összevetése. Tehát meg kell kérdezni, hogy magyarul hogyan használják, illetőleg egyáltalán használják-e vagy legalább ismerik-e a másik nyelv neveit azok, akik magyar anyanyelvűek. Ha igen, fel kell jegyeznünk, hogy hogyan ejtik ezeket; az idegen neveket alkalmazzák-e egy bizonyos terület említésekor; vagy van külön magyar neve; a magyar név szemantikai tartalma azonos-e az idegenekével stb. Mindezt fordítva, az idegen nyelv viszonylatában is nagyon tanácsos megkérdezni. Így derül fény ugyanis egyrészt a tényleges névhasználatra, másrészt a nyelvi kölcsönhatás működésére.”¹

Ne erőszakoljuk ki a magyar nevek idegen nyelvű megfelelőit, főként akkor ne, ha a magyar az általánosan használt forma a nemzetiségek körében is. Ez fordítva is követelmény: ne akarjunk mindenáron magyarra fordítani idegen nyelvű névváltozatokat, hisz ezek nagyrészt a magyar lakosság névkincsébe is bekerültek. (Bikalon pl. a *Gránári*, *Otovica*, *Saskovica*, *Sztára-bodó* szerb neveket a magyar és német nyelvű lakosság egyaránt ismeri és használja; ezért nincs is magyar, német megfelelőjük!)

10. Az idegen nyelvi névanyag gyűjtésekor különösen fontos, hogy előzetesen is tájékozódjunk a terepen! Legalább hozzátétőlegesen legyen fogalmunk arról, hogy a községben beszélt nyelvjárás milyen típusú. Ismernünk kell hangrendszerének, nyelvtanának főbb jellemzőit!

Bár a nyelvjárási alakváltozatok rendkívül sokfélék, mégis meg kell alapítani, hogy az erősen egyedi ejtései „gyanús” nevek kizárásával melyik névalak ismertebb, ill. általánosabb egy-egy közösség nyelvében. Például: ha Virágoson a *Grünbaum-wiesen* nevet hat adatközlő *Krépámvizə* alakban

¹ Pogány-Zellinger: i.m. 402-403.

mondja (s ugyanigy a falu lakossága), akkor nem lehet perdöntő az, hogy egy adatközlőtől Kripámvizé alakban is feljegyeztük.

Ha van rá mód, feltétlenül állapítsuk meg a nevek szociális érvényűségét!

VI. A nevek nyelvjárási alakváltozatainak hangjelölése nagyolt fonetikus eljárással

A földrajzi nevek lejegyzésének egyik legfőbb követelménye az, hogy úgy kell leírni a neveket, ahogy halljuk. Ezért gyűjtőinkkel meg kell ismertetnünk a baranyai nyelvjárás főbb jellemzőit.

Megyénk a déli nyelvjárástípushoz tartozik. Főbb hangtani jellemzői:

- az ö-zés (köll, embör, gyerök; Görönyös, Mökönyös);
- a rövid u, ü, i magánhangzók (uj-hid, Hosszú-dülő);
- a zárt szótagban lévő l kiesése, és az előtte levő magánhangzó megnyújtása (Kis-ódal, Ávég, Kendörföd);
- ritkábban zártabb magánhangzók (Küjes-ut, Sütét-horó);
- a j helyén előforduló gy-zés, ty-zés (Vargyu-domb, Borgyus-kert, Balog dombgya, Irtás-föd laptya);
- az n helyén az ny-ezés (Bodon-cserje ~ Bodony, Alsófenyeres, Csollányos)
- az ny ~ gy váltakozás (Monyorós ~ Mogyorós);
- a szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (zaB, doB; KisfőD, Szivás-domB);
- a magánhangzóközi helyzetben lévő mássalhangzó nyúlása (Nyillas, Széllös-mező, Tanittóföd).

Nagyon fontos, hogy a helyi kiejtésnek megfelelően írjuk le a köznyelv ly-t tartalmazó szavait. Minthogy Baranya megyében nem ejtenek ly hangot (csak a palóc nyelvjárásban van meg ez az l+j-szerű hangunk), ezekben a szavakban vagy l vagy j hang szerepel. (Pl.: Körtélés ~ Körtéjés; Góla-rét ~ Gója-rét; Bivaljárás ~ Bivaj-járás.)

A baranyai nyelvjárásban az ë (zárt e) megfigyelése egyik legnehezebb feladat: ugyanis az ë-zés, ö-zés foka megyénkben nem egyforma. Ha a gyűjtő bizonytalan az ë jelölésében, utaljon erre!

A pótlónyúlás jele a betű fölé írt vízszintes vonal: ā; ē; Ávég; vagy Ódal-dülő.

A nevek fonetikus lejegyzése ne terjedjen ki a nyelvészfülek számára is nehezen felfogható hangszínárnyalatok, a kettőshangzók, a félhosszú magán- és mássalhangzók jelölésére. Ez ugyanis jelentékenyen nem növeli a névtani gyűjtemények tudományos értékét, és egyébként is meghaladja az önkéntes gyűjtők nyelvészeti felkészültségét.

A hangkapcsolatok jelölésének fő elve ez: azt írjuk, amit hallunk! Jelöljük tehát a részleges hasonulást (Hetfehel ~ Hedvehel; Öttenhódas tábla ~ Ödvenhódas; Kössék-kut; Aran-bánya ~ Aram-bánya), a teljes hasonulást (Cser-ajj, Kertök ajja), az összeolvadást (Papné főggye, Balog dombgya), a hangkiesést (Paffod, Rokkan/t/-dülő), a hangrövidülést (Bük-kut ~ Bikut).

VII. A földrajzi nevek helyesírása

Földrajzi neveink között ma már igen kevés az egyelemű (egyszerű) név. Az összetett (többtagú) földrajzi nevek egybe- ill. különírása az akadémiai helyesírás szabályai szerint történik.¹

Belterületen az utcák, terek, kertek nevét kötőjel nélkül írjuk. (Petőfi utca, Béke tér.) A tereptárgyak neveit viszont kötőjellel írjuk: Vas-híd, Vörös-köröszt.

Egybe kell írni a falurész-, városrész-neveket! (Ávég, Fővég, Rácváros, Kertváros.)

A határrésznevek nagy részét kötőjellel kell írni! (Alsó-pörösi-mező; Felső-Gyükes, Közép-dülő stb.)

VIII. A földrajzi köznevek értelmező szótára

A gyűjtés során földrajzi köznevekkel a névmagyarázatokban vagy az összetett tulajdonnevek utótagjaiban találkozunk. Nyelvészeti (névtani), sőt földrajzi, agrártörténeti szempontból is fontos, hogy ezeket a közneveket összegyűjtsük, meghatározzuk a helyi jelentésüket, használatuk formáját. A dülő, lap, alj, fok, gyepű, torok, vágás, mező, tag stb. értelme ugyanis vidékenként különbözik. Ezek feljegyzése része lesz a tájszótárak anyagának, és segítségével tanulmányozni lehet majd nyelvjárásaink szóföldrajzi jellegzetességeit is.

Egy-egy falu közneveit így mutassuk be:

alj, ajj (ajjat, ajja).

1. A domb lábánál levő lankás terület. („*Kaszád le ott az ajjat!*”)

2. Valaminek a központi, résztől távolabb eső sokszor szintkülönbségeket is mutató része. „*A kertők ajján lopakodott haza*”.

3. Valamely helytől D-re eső terület. (Alvég: a falu központjától D-re van.)

gödör, gödör (– t, gödre). Nagyobb mélyedések a föld felszínén. „*Mi a fölvégon, a Pohár-gödörbe lakunk.*”

Vannak olyan földrajzi neveink, amelyek magyarázó jellegű utótag (köznév) nélkül is egyértelműek egy-egy közösség nyelvén. Ha valaki Alsómocsoládon a Pörös nevet említi, természetes, hogy mezőre, dülőre, szántóra stb. gondol. Vagyis a Pörös névhez nem kell feltétlenül a dülő köznév! Zala megyében a dülő szó névelemként akkor fordul elő, ha jelentésfunkciója van, ha utal a hely művelési ágára. A Homok ~ Homoki-dülő névpárokat úgy kell értelmeznünk, hogy a második név szociális szempontból kisebb érvényű, de mértani szempontból teljesebb, pontosabb alakzat.

¹ Fábián–Földi–Hőnyi: i.m.

Ilyen névpárok is lehetnek: Homoki-dűllő ~ Kántor-földek. E névpárban mindkét név egyenlő értékű, mert közszói utótagjukkal egyértelmű pontossággal utalnak a terület művelési ágára.

Van olyan dűlő utótagú n év, amely nélkül értelmetlenné válna. A Kis-dűlő, Nagy-dűlő, Pap-dűlő nevek Kis, Nagy, Pap formában földrajzi tulajdonnévként alig képzelhetők el! Vagyis nem mondhatunk ilyet: „Apám a Kis-be ment szántani!” vagy „Fölszántottam a Pap-ot”.

Az efféle nevek gyűjtésekor – Markó Imre Lehel szerint – a következőket kell figyelembe venni:

„1. Névpárként használatos-e a név, s melyik a szociális’ érvény szerinti erősebb alakzat? A lejegyzéskor ezt a szociális érvényű nevet írjuk első helyre, a másikat pedig utána.

2. Viszont ne törekedjünk arra, hogy mi magunk alkossunk egyelemű nevet oly módon, hogy egyszerűen elhagyjuk a dűlő stb. szókat. Ha azonban valamiképpen használatos a kételemű név, akkor okvetlenül jegyezzük le.

3. De arra is vigyázzunk, hogy esetleg a névalkotó elem megmentése érdekében ne erőltessük az adatközlőtől, hogy a második elemet is hozzámondja a névhez, holott azt sohasem használják.”¹

IX. A földrajzi nevekhez kapcsolódó helyi mondák lejegyzéséről

A földrajzi nevekhez kapcsolódnak terjedelmes történeti és hiedelem mondák is. Ezeknek megörökítése nemcsak a név értelmezése miatt, hanem elsősorban néprajzi szempontból szükséges.

Baranya megyében dr. Berze Nagy János, dr. Vargha Károly, dr. Rónai Béla és dr. Muszty László gyűjtő-feldolgozó munkájának eredményeként jelentős mondaanyag áll a kutatók rendelkezésére.

Ennek ellenére megyénkben a népi epikai hagyományok teljes összegyűjtése és megmentése tekintetében sok még a teendő. Talán most van az utolsó alkalma annak, hogy a történeti és hiedelemmondák mellett a betyártörténetek helynevekhez kapcsolódó változatait is megörökítsük. (A Pila út név Alsómocsoládon a Kotri Pila nevű betyár nevét őrzi.) A hiedelemmondák egyes típusaiban is sok földrajzi név szerepel, tudniillik az ördög, a tüzesembőr, a kisértet, az ijesztők, vagy a kincskeresők ténykedéseit, viselt dolgait ezek a történetek mindig helyhez és személyhez kötik.

Az ilyen mondákat magnetofonnal célszerű gyűjteni, s a lejegyzés már ott-honi munka. (Magnetofonszalagot biztosítunk!) A mondák lejegyzése csak akkor hiteles, ha feltüntetjük az adatközlők nevét és egyéb adatait.

¹ Markó Imre Lehel: A földrajzi köznevek egyik típusáról. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969.* Szerk.: Kázmér Miklós – Végh József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. (Nyelvtudományi Értekezések, 70.) 386-387.

Munkánk hitelességét növelhetjük azzal, hogy a jellegzetes határrészekről, műtárgyakról, műemlék jellegű építményekről (régí parasztházakról) fényképeket készítünk. Ez azonban nem követelménye ennek a gyűjtő munkának!

Baranya megye földrajzi nevei. A névanyag egyharmada már együtt van

Dunántúli Napló, 31:56 (1974. feb. 26.), 5.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete szakmai segítségével a Baranya megyei Levéltár és a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja összegyűjti Baranya megye földrajzi neveit. Az ide tartozó 4 város és 316 község bel- és külterületi földrajzi neveinek eddig egyharmadát sikerült összegyűjteni.

A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar, német és szerb-horvát tanszékének oktatóiból és külső munkatársaiból álló névanyagellenőrök tegnap, csütörtökön délután tartották meg első értekezletüket a nagyszabású munkával kapcsolatban, a Baranya megyei Levéltárban.

Hasonló átfogó kiadvány a Dél-Dunántúlon eddig Zala és Somogy megyéről látott napvilágot. Ilyen jellegű gyűjtőmunkát fejezett be, és adott közre a közelmúltban Ördög Ferenc nagykanizsai tanár. A „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című impozáns kiadvány anyagát Ördög Ferenc nyolc év alatt gyűjtötte össze, 82 falu 47 087 lakosának vezetéki és keresztnévét, valamint becéző és ragadványnevét jegyezte fel.

Ebből is látszik, hogy a „Baranya megye földrajzi nevei” nem kis feladatok rónak a gyűjtésben, előkészületi munkálatokban résztvevő munkatársi kollektívára,

A kézirat, amelyhez az anyaggyűjtést és feldolgozást, valamint a nyomdakész állapotra történő előkészítést dr. Pesti János főiskolai adjunktus irányítja, a tervek szerint 1977 végére készül el.

CSUTI JÁNOS

Földrajzinév-adattár Baranyában. Gyűjtőmozgalom segítette

Dunántúli Napló, 32:158 (1975. jún. 11.), 6.

Épp 110 évvel ezelőtt: 1865-ben fejeződött be az első földrajzi név-összeírás Baranya megyében Pesty Frigyes útmutatásával. Az értékes névjegyzék eredetije az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjtésében, másolata mikrofilmen a Baranya megyei Levéltárban található. Ugyanígy a kutatók rendelkezésére állnak Hatos Gusztáv 1871–73 között kelt levelei is, melyek még nem publikált baranyai neveket tartalmaznak. Németh Béla ismert helynévkutató, pécsi ügyvéd kéziratosa munkája a Baranya megyei Levéltárba került.

Megyénkben az élő (szóbeli) névanyag nagyarányú gyűjtését 1939-ben kezdte meg Reuter Camillo egyetemi tanár és fia. Utóbbi háromévtizedes kutatás után létrehozta Baranya 120 ezer cédulából álló névanyagadattárát. Berze Nagy János, Hegedűs Lajos, Kiss Géza szintén vizsgálták megyénk földrajzi elnevezéseit, de adataik „szórvány-jellegűek”.

Kutatómunka eredménye

Az első szervezett névgyűjtést 1954-ben a Megyei Tanács művelődésügyi osztálya indította el, dr. Zsolt Zsigmond, Reuter Camillo és Vargha Károly pedig önzetlenül támogatta. Dr. Zsolt Zsigmond többek között 12 zselici települést járt be, Vargha Károly pedig a zselici nemzetiségek lakta falvakban gyűjtött. Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete 1961-ben adatszolgáltatásra kérte fel a községeket, de válasz alig néhány helyről futott be.

A Megyei Tanács 1973. július 25-én a földrajzi nevek „megmentését” határozta el és jelentős anyagi támogatást nyújtott. Két bázis-intézmény: a Pécsi Tanárképző Főiskola és a Megyei Levéltár részéről dr. Temesi Mihály, dr. Pesti János és Szita László irányította a gyűjtőmozgalmat, de segített az MTA Nyelvtudományi Intézete is.

A gyűjtők zöme több mint száz főiskolai hallgató volt, ezen kívül hatvan pedagógus, helytörténész, muzeológus, tanácsai dolgozó is tevékenykedett, akik 1973 októberétől 1974 végéig felkutatták a 316 helységet és négy várost. Ma a „feltárt” teljes élő-földrajzi névanyag közel 150 ezer névből áll.

Az előrejelzések szerint a kétharmad része határ-, vagyis dűlőnév. Arányosan fordulnak elő magyar, német, szerbhorvát megnevezések. A kettősségre a

nagybudméri Obere-Vezovác példája szolgál, hiszen előtagja német, utótagja szerb szó. Bicalon a szláv Otovicát, Saskovicát a magyarok is használják, de ez fordítva is érvényes például a magyar Kápás esetében.

Falunevek rigmusban

Jónéhány falucsúfolót írtak össze: egy Szaporca-környékinek a terjedelme meghaladja a nyolc oldalt. Egyszerre több falunevet szedtek rigmusba: „*Piski, Kórós, Adorjás, mind a három pazderjás*” (vagyis kendertermelő). Némelyiket csak jelzővel illették: „*Nyalka Rád, vérszopó Siklós, fürtös Matty, sáros Szabolcs*”, vagy tömör szókapcsolatok születtek, mint „*tésenyfai szúnyogok*” (vékony emberek), „*piski nyuszkák*” (ijedősek). Gyakran kötekedtek egy hosszabb lélegzetű mondatban: „*A drávacsepeliek tüzet raktak a cseresznyefa alatt, hogy a cseresznye megpiruljon*”. Néhány minta még az általában titkolt csúfolok közül: „*Görcsöny görcsös láb*”, „*Zók zokogó*”, „*Gadány fakanál*”.

Kihalt, ma már ismeretlen jelentésű szavak is felbukkantak, így az Ormánságban a kiemelkedés jelölésére a Dörömb, de Ellenden már a Doromb szolgál. Szabadszentkirályon fennmaradt a forrás régi elnevezése, a Fejeték és a Forraték. Bogádon egy Árpádkori vízrajzi köznév, a séd tűnt fel a ma használatos Sidfőben, melyet 1015-ben a Pécsváradi Apátság alapító levele Sedfey formában említ.

Mondák sokasága

A tervek szerint külön kötetben lát napvilágot a feljegyzett mondák sokasága. Eredetmondákban épp Dél-Baranya bővelkedik. Megörökítették a történeti és hiedelem-mondákkal együtt a betyártörténeteket is. Kotri Pila betyár nevét ma Alsómocsoládon a Pila út őrizte meg.

Előfordul, hogy egy szomszéd falu közössége nevezi meg egy másik település határrészét. Nagypeterden alig él a Budicsi szó, míg a rózsafaiak sűrűn emlegetik, hisz a Budicsin áthaladva érik el botykai szőlőtelkeiket.

A felsorolt példákból is kiderül, hogy a nyelvészeknek, helytörténészeknek, néprajzosoknak, hagyományokat tisztelőknak egyaránt hasznos forrásnak bizonyulhat a gazdag névanyag.

Ebben az évben a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi, szerb-horvát tanszékének tanárai elvégzik a helyszínen a térképészeti, népnyelvi ellenőrzést és kialakítják az adattárjellegű gyűjteményt. A rendszerezett és pontosított gyűjtemény a Megyei Levéltárba kerül és „*Baranya megve földrajzi nevei*” címmel a Baranya-monográfia sorozat részeként 1978-ban nyomtatásban megjelenik.

[DUNAI IMRE] D.I.

Baranya megye földrajzi nevei. Félmillió névszó két kötetben

Dunántúli Napló, 39:134 (1982. máj. 18.), 3.

A Megyei Levéltár „Baranya” monográfiasorozata hamarosan érdekes kiadvánnyal bővül: közel egy évtizedes kutatómunka eredményeként elkészült a „Baranya megye földrajzi nevei” című kétkötetes lexikon. Ebből az első, mintegy 1300 oldalas kötet, amely a komlói, a szigetvári, valamint a volt pécsi járás és a megyeszékhely földrajzi neveit tartalmazza, még idén megjelenik. A baranyai helységnévlexikon szerkesztője dr. Pesti János, a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara magyar nyelvtudományi tanszékének docense:

– Nem könnyű röviden összefoglalni e hatalmas tudományos munka történetét. 1973 júliusában kapott megbízást a földrajzi névgyűjtés megszervezésére a Baranya megyei Levéltár és a Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvtudományi Tanszéke a megyei tanácstól, amely mindvégig kiváló mecénása volt ennek a tudományos kutatásnak. Ilyen jellegű földrajzi névgyűjtésre már korábban is voltak kezdeményezések, de olyan teljes, mint amit ez a kétkötetes lexikon foglal össze, nemcsak hogy Baranyában nem volt eddig, de más megyékben sem akad hozzá hasonló. A gyűjtés 1973-ban kezdődött és 1974-ben fejeződött be. Kétszáz önkéntes – többségükben helytörténészek és főiskolások – segített a kutatásban. Ezt követően négy évig az összegyűjtött névanyag történeti adatokkal való egyeztetése folyt a Baranya megyei és a Somogy megyei Levéltárban. Ezután újabb 3 év kellett a két kötet megszerkesztéséhez.

– Mit talál majd az olvasó ebben a két vaskos kötetben?

– Baranya mind a 320 településének összesen megközelítően 100 000 névszóra terjedő élő névanyagát, amelyhez mintegy négyszer ennyi történeti névanyag járul, vagyis körülbelül félmillió földrajzi névszót. Minden település külön szerepel bel- és külterületi térképével és földrajzi névszavaival, a falunév etimológiájával, s annak népi változataival, valamint a település népességének rövid történetével. Ahol szükséges és lehetséges volt, az élő névanyagot egybevetettük a történeti névanyaggal is. Szerepelnek a gyűjteményben az egyes falukra vonatkozó csúfolódó szólások. „anekdoták”, mert ezek többségének néprajzi vagy gazdaságtörténeti jelentősége van.

-
- *A tudományos kutatók számára mit jelent ez a kötet?*
 - Haszonnal forgathatják a nyelvészek, a néprajzkutatók, a helytörténészek, a régészek, és a térképészek egyaránt... Az utóbbiak különösen azért, mert lehetőség lesz arra, hogy a térképeken is megőrizzék földrajzi helységneveinket. Csak egy példa: a mostani térkép Pécs közelében Vasasi-árkot jelöl, pedig a település lakói ezt ma is Hodos-nak nevezik, hiszen ez Árpád-kori vízrajzi név. Kár lenne, ha elfelejtődne.

Baranya megye földrajzi nevei

Új Könyvek. Könyvtárak állománygyarapítási tanácsadója, 21:13 (1984), 4.

400

B 30

Baranya megye földrajzi nevei / szerk Pesti János ; (az I. és II. köt. közlétevéői Balogh Lajos et al.] ; [a helységek népeségtörténetét Timár György, a helységnevek etimológiáját Kiss Lajos írta]. — Pécs : Baranya m. Lvt., 1982 [1983] — 25 cm. — (B aranya monográfia sorozat, ISSN 0134 — 1723)

ISBN 963 01 4360 7)

* Baranya megye

809.451.1 — 311(439.127)

Baranya megye — Földrajzi nevek

908.439.127:801.311

Magyar nyelv — Névtan — Földrajzi nevek

M t.: Pesti János (szerk.). — Balogh Lajos (közrem.). — Timár György (közrem.). — Kiss Lajos (közrem.)

1., Sásdi járás, Szigetvári járás, Pécsi járás, Pécs város. — 1982 [1983], — 1055 p. : ill. + 10 térk. ; (22X31 cm)

ISBN 963 01 4361 5 kötött : 242,— Ft

b K

A kötet több szempontból is szervesen illeszkedik a hazai helyismereti-helytörténeti irodalomba. Zala, Somogy és Tolna után ez a megyei földrajzi névtárak negyedik kötele, egyben a baranyai monográfiásorozat nyolcadik kötete. A gyűjtőkollektíva vezetője, Pesti János bevezetőben ismerteti az adatgyűjtés előzményeit, forrásait és irányelveit. Az élő nevek gyűjtésénél specifikus feladatot je len tett a nemzetiségek névanyagának lejegyzése s a mai nyelvjárási állapottal való egyeztetése. A délszláv és német helynevek m ellett számos cigány földrajzi nevet is találtak, elsősorban a mohácsi járás falvaiban. Az élő földrajzi nevek történeti vizsgálata feltételezi az írásbeli adatok feldolgozását. A kötet szerkesztői terjedelmi okokból a 18. század elejét választották az adatolás alsó határának. Teljességre törekedve a kéziratos térképek és a Pesty Frigyes-féle gyűjtemény névanyagát dolgozták fel, de esetenként hasznosítják a helyszíni szemlék, határjárások, birtokperek, úrbéri iratok, erdő- és vízgazdasági üzemtervek adatait is. A lakott helységek népesedéstörténetét nemzetiségtörténeti szempontok szerint ismerteti a gyűjtemény. A török adóösszeírásokat és a 18-19. századi adatokat egybevetve pontos képet kaphatunk a lakosság kontinuitásáról és a későbbi betelepülésekről. Ezt a földrajzinévanyag még abban az esetben is alátámasztja, ha időközben a nyelvi-nemzetiségi viszonyok megváltoztak, módosultak.

Az első kötet a sásdi, szigetvári és pécsi járás 190 helységének adatait közli. Az egyes helységcikkek tartalmazzák a község nevének alakváltozatait, etimológiáját, a számozott bel- és külterületi neveket és az azok lokalizálását segítő térképvázlatot. Ezt a nem azonosítható írásbeli nevek felsorolása zárja. A kötetet a gyűjtők és közzétevők névsora teszi teljessé.

Baranya megyében helyismereti törzsanyag, délszláv és német nemzeti-ségi báziskönyvtárak számára is fontos a beszerzése.

IMRE SAMU

Baranya megye földrajzi nevei (I.)

Dunántúli Napló, 40:271 (1983. okt. 1.), 11.

A felszabadulás utáni magyar nyelvtudománynak szaktudományi szempontból igen jelentős, méreteit tekintve pedig leghatalmasabb vállalkozása az ország teljes földrajzinév-anyagának (a határrészneveknek és a belső településrészek, utcák stb. elnevezésének) összegyűjtése. Ennek a névanyagnak a gyűjtését a debreceni, valamint a kolozsvári egyetem hallgatói – Csűry Bálint, illetőleg Szabó T. Attila professzorok irányításával – már a '40-es évek elején elkezdték, de a háborús események sok más kezdeményezéshez hasonlóan ezt a munkát is félbeszakították, és szervezett újraindítására csak az 1960-as évek elején került sor az MTA Nyelvtudományi Intézetében kialakult elképzelések alapján. Ekkor azonban már nem csupán szorosabb értelemben vett szaktudományi érvek szóltak a munka mielőbbi megindítása mellett, hanem a magyar mezőgazdaságban bekövetkezett szerkezeti változások is halaszthatatlanul sürgőssé tették a földrajzi nevek – mindenekelőtt a határrésznevek – összegyűjtését.

A kis egyéni parcellák megszűntével, illetve a közös, gazdaságok hatalmas tábláinak kialakulásával egy-egy falu határának a területi tagolódása teljesen átalakult, a kisebb területi egységek megnevezései elvesztették funkciójukat, s csupán idő kérdése hogy meddig maradnak még meg az emlékezetben, s mikor vesznek teljesen a feledés homályába. Ez a névanyag azonban népünk szellemi terméke, történelmi, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi emlékekről vallanak az őket kérdezni tudó szakembereknek, nyelvünk, névadási szokásaink ősi emlékei-kövületei tükröződhetnek bennük. Így a pusztulástól való megmentésük nemzeti kötelességünk.

Ez a hatalmas méretű anyaggyűjtés azonban – több mint háromezer település úgy egymilliónyi névadatának a helyszínen történő pontos összegyűjtéséről van szó –, messze meghaladta volna a nyelvtudomány személyi és anyagi lehetőségeit, ezért a Nyelvtudományi Intézet szélesebb társadalmi háttérrel igyekezett biztosítani a munkálat számára – s ez teljes mértékben sikerült is. Államigazgatási szervek (elsősorban a megyei és a helyi tanácsok) anyagi és erkölcsi segítsége adott szilárd alapot a munkához. Felsőoktatási intézmények, múzeumok, művelődési házak dolgozói vállalták a munkálatok helyi szervezését és irányítását, a Hazafias Népfront

honismereti szakköreinek tagjai, pedagógusok, diákok és más önkéntes gyűjtők kapcsolódtak be a munkába.

S ez a társadalmi összefogás szinte a várakozást is fölülmúló eredményt hozott. Az ország megyéinek nagy többségében a gyűjtés megtörtént, folyik vagy éppen a megindulás stádiumában van. Nyomtatásban is megjelent négy megye (Zala, Somogy, Vas, Tolna) teljes földrajzinév-anyaga, más megyékből (pl. Heves, Szabolcs-Szatmár, Veszprém) egy vagy több járása, ismét másokból egy-egy földrajzi egysége (pl. Csepel-szigeté), esetleg egy-egy településé.

S ehhez a sorozathoz csatlakozott legújabban Baranya megye. A nemrégén megjelent I. kötet a sásdi, a szigetvári és a pécsi járás 189 településének valamint Pécs városának anyagát tartalmazza; a rövidesen megjelenő II. kötet pedig a megye több, részét foglalja magában; s a két kötetet egy összesített névmutató egészíti ki, ami igen nagy mértékben megkönnyíti majd a teljes anyag használatát.

Baranya megye földrajzi neveinek összegyűjtése és nyomtatásban való közzététele szintén széles körű társadalmi összefogás – és jól átgondolt szervező munka – eredménye. A munkálat anyagi fedezetét a Baranya megyei Tanács és a Baranya megyei Levéltár biztosította, a szakmai irányítást az anyaggyűjtéstől a kiadásig a Baranya megyei Levéltár, a pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete végezte – személy szerint Szita László, Pesti János és Ördög Ferenc; Pesti János végezte a szerkesztés sok gonddal és felelősséggel járó munkáját is. Magában az anyaggyűjtésben 117 főiskolai hallgató és 60 önkéntes gyűjtő (pedagógus, tanácsi dolgozó, középiskolai diák stb.) vett részt, s az egyéb munkálatokba (ellenőrzés, közzétevés, lektorálás, szerkesztés, különböző segédletek összeállítása stb.) további jelentős számú szakember kapcsolódott be. Azaz: ez a kiadvány több mint 200 ember együttes munkájának az eredménye. Minderről a címlap, ill. a „Bevezetés” név szerint is pontos képet ad ugyan, mégis úgy gondolom, hogy a munkálat már említett három irányítója mellett szükséges és méltányos legalább a közzétevők nevét felsorolni: Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Túrós Lászlóné, illetőleg Tímár György, Kiss Lajos, B. Gereben Györgyike. S közülük külön is ki kell emelni Temesi Mihályt, a főiskola magyar tanszékének nyugalmazott professzorát, akinek igen nagy érdemei vannak a munkálatok megindításában.

A földrajzinév-anyag közzétételének a gyakorlatban kialakult már egy bizonyos, jól bevált mechanizmusa, és helyesen – a baranyai kötet is lényegében ezt követi. Illetőleg: az előzményektől való esetleges eltérésekben is mindig megmaradnak a közzétevők a realitás határain belül, igazodva a terület és az anyag megkívánta sajátosságokhoz.

Baranyában több nemzetiség él, viszonylag sok a vegyes lakosságú település. Egészen természetes tehát, hogy a német és a délszláv helynevek is helyet kaptak a kötetben. Annál is inkább helyes ez, mert az egyes nemzetiségek a helynévadásban hatottak is egymásra, kölcsönöztek is egymástól.

Közl a kötet az élő helynevek mellett írásos forrásokból – régebbi kataszteri térképekről, különböző összeírásokból – is adatokat. Sőt tájékoztatnak a szerkesztők arról is, hogy ebből az „írásbeli” névanyagból melyek élnek, használatosak ma is, és melyek ismeretlenek a település lakói előtt. Ez az eljárás több szempontból is gazdagítja a névanyag jellegére, annak életére vonatkozó ismereteinket. Ugyanakkor azonban csak helyeselni lehet a közlétevének azt az eljárását, hogy ennek az anyagnak a közlésében nem mentek túl a 18. századon. A régebbi okleveles anyag feldolgozása ugyanis az anyaggyűjtést jelentős mértékben megnehezítette volna.

Felétlenül szerencsés „újítás”-nak tekinthető a szerkesztők részéről, hogy megadják egy-egy település lényegesebb népesedéstörténeti adatait is, ami sok esetben segíti a névanyag egyes adataiban illetőleg a névanyag egészében végbement mozgásnak-változásnak a jobb megértését.

Közli a kötet az egyes hely nevekhez kapcsolódó helyi mondákathiedelmeket, valós történelmi eseményeket, s hasznosak azok a magyarázatok is, amelyek a terep bizonyos régi állapotát tükröző nevekre vonatkoznak. S csak egyet lehet érteni a közlétevével abban, hogy ilyen jellegű megjegyzéseiket imponáló tömörséggel adták meg. Emeli a kötet értékét, hogy közli az egyes települések nevének az eredetét, etimológiáját.

(...)

IMRE SAMU

Baranya megye földrajzi nevei (II.)

Dunántúli Napló, 42:72 (1985. márc. 15.), 6.

Lapunk 1983. október 1-i számában ismertettük a „Baranya megye földrajzi nevei” című gyűjtemény I. kötetét. Ennek során röviden tájékoztattuk olvasóinkat a földrajzinévanyag — tehát a határrészek, a belső településrészek, utcák, terek stb. nevei — összegyűjtésének akkori állásáról.

Tájékoztatta ez az ismertetés olvasóinkat arról is, hogy milyen gazdasági-társadalmi okok tették elodázhatatlanul szükségessé a földrajzinévanyag mielőbbi — a lehetőség szerinti — teljes összegyűjtését. így ezekről az önmagukban is érdekes és fontos kérdésekről most újból nem kívánok szólni.

Az ismertetés kitért arra is, hogy a Baranya megyei földrajzinévanyag I. kötete módszertani vonatkozásban hogyan is illeszkedik bele ebbe az országos folyamatba, illetőleg, hogy melyek a baranyai anyaggyűjtésnek és anyagközlésnek a sajátos, újszerű jegyei.

A baranyai névanyag most megjelent II. kötete az anyaggyűjtés, az anyagközlés, a szerkesztés koncepcióját és gyakorlatát illetően természetesen azonos az I. kötetrel — így általában ezek újból való ismertetését sem tartom szükségesnek.

Ez a kötet azonban nem egyszerűen az I.-nek a folytatása; azaz: nem csupán azt a helynévanyagot tartalmazza, amely abba az imponálóan testes kötetbe már nem fért bele, hanem egyéb, a teljes névanyag felhasználása szempontjából fontos, az anyagban való jobb tájékozódást segítő részei is vannak a II. kötetnek; s ebben az ismertetésben elsősorban ezekről szólnék egy kissé részletesebben.

Ez a kötet két járás — a mohácsi és a siklósi — településeinek névanyagát tartalmazza: összesen 130-ét, az I. kötet 190 településével szemben. Előző ismertetésünkben is volt ugyan már szó róla, de most is szükségesnek tartom felhívni a figyelmet arra a tényre, amit ennek a kötetnek az előszava úgy fogalmaz meg: „A baranyai szógyűjtemény egyik specialitása, hogy a magyar földrajzi nevek mellett bemutatja a cigány, a német, a szerbhorvát és a szlovák nyelvű helyneveket. A többnyelvű közösségek nevei — a múltra és a mára vonatkoztatóan egyaránt — jól bizonyítják megyénk nyelvi állapotának sokszínűségét, a magyar és a nemzetiségi falvak lakosságának erős hagyományőrző készségét, társadalmi-politikai értelemben pedig a soknyelvű Baranya népeinek békés együttélését.”

Ehhez a tömör és találó összegezéshez mindössze két rövid megjegyzés kívánczik. Az egyik az, hogy a baranyai nyelvek felsorolása még nem is teljes, hiszen – ahogy az Adattárból kiderül – közöl a kötet jiddis nyelvű adatokat is. A másik: a kötet említett „specialitása”, a soknyelvű adatközlés – ennek a kötetnek is. tudományos szempontból egyik legnagyobb érdeme.

Izgalmasan érdekes részei a kötetnek az egyes községekről feltárt és közölt településtörténeti adatok, amelyek általában a török hódoltság koráig nyúlnak vissza – hol eléggé részletesen, hol inkább csak vázlatosan, nyilván az idevágó, hozzáférhető anyagtól függően. Csak példaként említem Mohács város településtörténetét, amely magyar, német, szerb, sokác, cigány, zsidó, sőt görög csoportok létéről, történetéről ad nagyon hasznos tájékoztatást – majdnem három lap terjedelemben. De még olyan, Mohácsnál sokszorta kisebb és kevésbé történelmi jelentőségű falvakról, mint az alig 300 lakosú Mogyoródról vagy az alig valamivel nagyobb Kisnyárádról is fontos településtörténeti adatokat közöl a kötet.

Ahogy említettem már, két olyan fejezete is van ennek a kötetnek, amely a teljes anyagra vonatkozik. Az egyik: „Baranya megye magyar földrajzi közneveinek értelmezése” (951–958). Ezt Morkó Imre Lehel állította össze Pesti János közreműködésével. A másik a „Névmutató” (959–1275), amit B. Gereben Györgyike készített, Borsy Károly segítségével.

A két közlemény közül – ahogy a terjedelem már önmagában is sejteti – az utóbbinak van, elsősorban gyakorlati szempontból, nagyobb jelentősége. Az ún. „földrajzi köznevek” értelmezése is hasznos fejezete ugyan a kötetnek, még ebben a szemelvényes formában is – ugyanis csak a „fontosabb földrajzi köznevek” értelmezését tartalmazza. Hasznos ez a fejezet azért, mert olyan köznevek értelmezése, mint pl. ág, bakhát, csuhus, göcsös, kopolya, láz, mái stb. segíti az egyes földrajzi nevek jelentésének kialakulásának jobb megértését.

A „Névmutató” viszont, amely az Adattár valamennyi élőnyelvi adatát – tehát a magyar mellett a többi nyelvét is – tartalmazza, szoros ábécérendben, az Adattár használója számára nélkülözhetetlen segédeszköz. A mintegy 2000 lapnyi anyagban enélkül eligazodni, egy-egy adatot megtalálni ugyanis szinte lehetetlen.

Egy ilyen mutató gyakorlati értékét az határozza meg, hogy a vállalt keretek között teljes-e és pontos-e. Szűrőpróbaszerűen megpróbáltam választ keresni ezekre a kérdésekre is. Úgy látom, az adattár és a mutató adatai általában könnyen azonosíthatók – így a mutató lényegében pontosnak mondható.

A „teljesség” kérdésében már nem ennyire pozitívak a tapasztalataim. Itt már nem példátlan az adathiány sem. Így: a 213/18. Posta adata benne van a mutatóban, a német Pouszt, Post’ nincs – bár ilyen címszava van a mutatónak. Vagy: a 213/20. „Reisz-Wirtháus” megtalálható a mutatóban, a Kocsma nem – sőt ilyen címszó sincs. Lehet persze, hogy az effajta hiánynak

is megvan a maga belső oka-logikája, csak erre – nekem – nem sikerült rájönnöm. S talán még egy megjegyzést ezzel kapcsolatban. Hogy milyen és mekkora munka egy ilyen adattárnak az összeállítása, azt az tudja igazán megítélni, aki ilyet valaha maga is csinált. De az azt is tudja, hogy ebben a műfajban teljesen hibátlan munkát végezni – gyakorlatilag lehetetlen.

A két utóbb tárgyalt fejezetnek név szerint is megemléctem az összeállítóit. Úgy gondolom, méltányos az adattár készítőinek a nevét is felsorolni: Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hollmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Ördög Ferenc, Pesti Iános, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Túrós Lászlóné, illetőleg Kiss Lajos és Tímár György. – A kötetet Pesti János szerkesztette; főszerkesztő: Szita László, a Baranya megyei Levéltár igazgatója. A jelentős vállalkozás tudományos tanácsadója Ördög Ferenc volt. A két kötet térképeit Swierkiewicz József rajzolta.

S engedjék meg kedves olvasóink, hogy a Baranya megye földrajzi neveinek II. kötetéről készített ismertetésemet lényegében ugyanazokkal a gondolatokkal fejezzem be, amelyekkel az I. kötet ismertetését is lezártam.

Nincs mód arra, hogy ennek a rövid ismertetésnek a keretében a kötet tudományos értékéről részletesebben szóljak. Annyit azonban feltétlenül meg kell mondanom, hogy ez a gyűjtemény a magyar nyelvtudomány – ezen belül is elsősorban a névtudomány –, a művelődéstörténet, a gazdaság- és településtörténet kutatói számára szinte kimeríthetetlen kincsesbánya, amelynek minden értékét ma még talán nem is látjuk eléggé.

Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy ez a kiadvány érdekes olvasmány – foglalkozásuktól függetlenül – mindazok számára, akik Baranya megyét tekintik szűkebb hazájuknak, akik ma is itt élnek, vagy éppen azért emlékeznek szívesen erre a tájra, ahol egykor születtek, mert a baranyai táj számukra ma is *„messzeringó gyerekkoruk világa”*. A szülőföld emléke – nemegyszer már elhalványult vagy éppen elfeledett emléke – tükröződhet vagy éppen újulhat fel ezeknek a köteteknek a forgatása, böngészése közben.

Köszönet és elismerés mindazoknak a személyeknek és intézményeknek, akik és amelyek áldozatos munkával ezt az anyagot mindnyájunk köz-kincsévé tették.

KÁLMÁN BÉLA

Baranya megye földrajzi nevei.

Szerk. Pesti János. Kiadta a Baranya megyei levéltár.
Pécs, 1982. (I. 1055, II. 1239 oldal¹)

Magyar Nyelvőr, 110:3 (1986. júl.–szept.), 373–375.

Zala, Somogy, Tolna, Vas után megjelent Baranya megye helyneveinek adattára. Két tekintélyes nagyságú kötet 316 községből óriási tömegben tartalmaz élő és történeti helyneveket. Mi okozza ezt a bőséget? Hiszen Baranya nem tartozik sem területére, sem lakosainak számára nézve a legnagyobb megyék közé, inkább középhelyet foglal el.

A terjedelmet a következő tényezők magyarázhatják: A megye tipikusan aprófalvas település. De Zala és Vas megye is ilyen. Másrészt Békés mellett Baranya a legtarkább nemzetiségi szempontból. A mai sásdi és mohácsi járás területére a török kiűzése után (a 18. sz. elején) nagy számban telepítettek az uralkodók és a földesurak Hessen tartományból, főleg Fulda környékéről származó német nyelvű földműveseket. Ez a baranyai német-ség nyelvében mindmáig őrzi a rajnai-frank (fuldai) nyelvjárás jellegzetességeit.

A gyakori két-, ritkán három-, sőt négynyelvűség (mert néhány helységben román anyanyelvű cigányok is laknak) a magyar jelentésmegadásokkal együtt ugyancsak megnövelik a helynevek terjedelmét.

További ok: egyik eddigi megyei monográfia sem használt fel ennyi történeti helynévanyagot. Ugyanilyen páratlanul gazdag mai vagy „tegnapi” anyagot és a nevekhez fűződő művelődéstörténeti és mondai kiegészítést tudott felderíteni a jól felkészült lelkes gyűjtő és ellenőrző gárda. Csak Mohács városából (11.215 hektár terület, 19.717 lakos) 1317 tétel található 105 oldalon. Önálló monográfiaként is megállna. De a szomszédos Kölked (6191 hektár, 1602 lakos) is 490 tételt tartalmaz 25 lapon. Különösen a háznevekkel (ahol eredetileg utcanév nem is volt) gazdagabb ez a gyűjtés az eddigiekénél.

¹ A két kötet közzétevői (szerzői): Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Ördög Ferenc, Pesti János, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Túrós Lászlóné.

A változatos, igen mozgalmas történeti eseményeket a falvak és városok szintjére lebontva minden település után közli a BMFN. Ebből lassankint kialakul a következő – az egész megyére vonatkozó – kép. Baranya megye az Árpádok korában átnyúlt a Drávától délre fekvő területekre is. Lakossága akkor szinte teljes egészében magyar volt. A helységnevek óriási többsége magyar névadás eredménye. A török elől menekülő délszlávok északra húzódása már a 14. század végén megindult, s a hódoltság idején a bevándorlás folytatódott. Rákóczi szabadságharca idején a délszlávok egy része valószínűleg a császári csapatokat támogatta, mert a kurucoktól való félelmükben a délszláv lakosság egy része elköltözött lakóhelyéről. Helyüket németek és más vidékről jött magyarok foglalták el. A Tolna megyei bonyhádi, valamint a Baranya megyei sásdi járásban átnyúlva a szomszédos járásokba összefüggő német tömböt alkottak. Schwäbische Türkeinek, Sváb Törökországnak is nevezték egyes német források a bécsi „becenév” alapján (érdekes, hogy a magyarságra való utalás hiányzik is a névből). E területen a falvak többségében elenyészően kicsi volt a magyar lakosság, csak néhány községben volt német-magyar vagy magyar-német.

A Révai lexikon (1915.) szerint német többségű volt az egykori pécsváradi, mohácsi és baranyavári járás. A pécsváradi más járásokba olvadt, a baranyavári nagyrészt Jugoszláviához került. Igen csekély magyar többséggel rendelkezett a hegyháti (ma sásdi) járás. A pécsi, siklói és szentlőrinci járásnak és Pécs városának volt nagy magyar többsége.

A falutörténetekből azt is megtudjuk, hogy a délszláv lakosság egy része a trianoni béke után „haza” költözött az akkor megalakult Jugoszláviába. Az elcsatolással és a kivándorlással az 1910-es mintegy 8%-nyi délszláv lakosság 1930-ban 4,8%-ra csökkent. A németek egy része a második világháború után részben önként vándorolt el, részben kitelepítéssel került német nyelvterületre. így az egykori teljesen vagy erősen német többségű falvak száma megcsappant. A legtöbb egykori német községben csak kisebbségként vannak jelen. Ma a megyében 170 a magyar, 94 a magyar többségű, 4 a német, 41 a német többségű, 1 a horvát, 8 a délszláv többségű falu, kettőben van jelentős román nyelvű cigány lakosság. A népesség nemzetiségi megoszlása 1910-ben majdnem azonos az 1772-es összeírással.

Noha az elvándorolt és kitelepített német lakosság helyére szlovákiai magyarokat, csángókat és bukovinai-székelyeket hoztak, a lakosság száma általában fogyott az 1930-as népszámláláshoz viszonyítva. Erős növekedés csak a városokban és egyébként is nagyobb, összesen 6 településen található (Komló, Szigetvár, Pécs, Szentlőrinc, Harkány, Siklós). Tetemes a növekedés 14 községben (Szászvár, Sásd, Csertő, Nagydobsza, Molvány, Nemeske, Hidas, Bükkösd, Kővágószőlős, Görcsöny, Beremend, Cún, Sellye). Csekély növekedés észlelhető 71 településen, szinten maradás 26-ban, fogyás 129-ben, erős fogyás 49-ben, 12-ben pedig pusztulás, mert annyira megritkult a lakosság, hogy már csak névben tekinthető községnek.

A névváltoztatási téboly, amely egy évszázadra tönkretette és elszíntelenítette utcaneveinket, Baranyában is dúl. Egyesek azt hiszik, hogy Lenin, Kossuth, Petőfi, Ady, József Attila neve feledésbe merülne, ha nem kapnának minden faluban és városban egy-egy utcát vagy teret. A tömérdek *Szabadság utca* meg *tér* elnevezés olyankor keletkezett, mikor a szabadság fénye ugyancsak elhalványult. Mennyivel segíti az eligazodást, hogy Gödre faluban az egykori *Országút* hivatalosan ma a *Vörös Hadsereg útja* nevet viseli, a *Köves út* pedig *Rákóczi u.* lett? Gyűrűfű ma már elnéptelenedett falu egyetlen volt utcája a *Béke utca* nevet kapta. Ma már nyugszik is a falu békében.

Kisebb volt országos viszonylatban is a helységnevek változtatása. A községegyesítéseket követő névösszevonások nem mindig a legszerencsésebbek. Egyes közigazgatási tisztviselők jobban félnek a *Szent-* kezdetű falunevektől, mint a legendákban és népmesékben az ördög a szenteltvíztől. Szerencsénkre Baranyában nagyon mérsékelt volt a változtatás, a sok szent közül csak az egyetlen *Erzsébet* volt kénytelen *szent* előnévétől megválni (pedig az egyik Erzsébet magyar szent volt). Nem volt szerencsés névváltoztatás a *Büdösfa* > *Rózsafa* sem. Ha az országos helynévbizottságban csak egyetlen szakértőt (helytörténészt vagy névtanhoz is értő nyelvészt) meghagytak volna, akkor nem ilyen Ludas Matyiba illő névváltoztatás történt volna, hanem visszakapta volna eredeti korábbi (a népetimológiás torzulás előtti) *Vidosfa* nevét.

Nagyon érdekes és tanulságos a községnevek alakulása a nem magyar anyanyelvűeknél. Mint más vidékeken, itt is többféle lehetőség volt a községek elnevezésére akkor, ha teljesen elpusztult, lakatlanná vált községbe nem magyar lakosságot telepítettek. Különösen érdekes az említett Schwäbische Türkei, mert itt nem szórványosan élt, mint például Fejér megyében, hanem egy kisebb vármegyényi területen egységes német lakosság alakult ki elenyésző magyar és itt-ott délszláv kisebbséggel. Ezért maradhatott meg a 18. század elejétől-közepétől a második világháború végéig, amikor is az elvándorlás és a kitelepítés alaposan szétzilálta az eddig szinte egységes tömböt. A dűlőnevekben és falurész-elnevezésekben a nagyrészt német eredetűeket átvette a magyar (felvidéki, csángó, székely) és délszláv lakosság is. A községnevek azonban általában megmaradtak ősi formájukban. Szerencsénkre Baranya is azon 15 vármegye között van, amelynek árpádkori történeti földrajza már évtizedekkel ezelőtt megjelent (azóta is türelmetlenül várjuk a következő kötetet). Így ellenőrizhetjük, hogy a nem magyar nyelvű lakosság zömében átvette a korábbi magyar lakosságtól használt névalakot. Többségükben természetesen saját nyelvük hangrendszeréhez igazodott, néha népetimológiával egy kissé torzult, csak nagyritkán lett fordítás vagy új név az átvétel eredménye. A száznál több német, délszláv és román-cigány elnevezésből néhány példát közlök:

a) Átvette a betelepült lakosság a korábbi nevet a saját nyelvéhez való hangtani „igazítással” (a magyar fonetikával leírt német és egyéb név előtt a község sorszáma a BMNF-ben található, utána zárójelben a magyar hivatalos név és egyéb megjegyzések következnek): 1. *Mékniss Mekenics* (Mekényes), 21. *Hájmás* (Nagyhajmás), 3. *Titis ~ Tidis* (Tüttös), 5. *Pikál* (Bikal), 7. *Kozárt* (Kozár), 10. *Kérinis* (Görényes), 13. *Tofi* (Tófű), 54. *Prádar* (Barátúr), 65. *Cséving* (Csebény), 207. *Kécsin* (Görcsöny), 212. *Ksnárát* (Kisnyárád), 217. *Szuargédi* (Szederkény); délszláv példák: 134. *Pécsuj* (Pécs), 143. *Sáros* (Sarlós), 160. *Kukiny* (Kökény), 204. *Szécsuj* (Szekeső), 223. *Muvács* (Mohács); román-cigány *Más Máséz* (Mohács), 225. *Kurke* (Kölked).

b) Népetimológias változás: 17. *Nájgyák* (vö. *neu*, Nagyág, ma Ág), 23. *Vaszar* (vö. *Wasser*, Vaszar), 59. *Akarvé* (vö. *Acker*, Okorvölgy), 73. *Szolamon* (vö. *Solomon*, Szulimán, a magyar név is népetimológias < Szöllőmál), 159. *Jud* (vö. *Jud*, Gyód), 195. *Poudd* (vö. *Boden*, Boda), 198. *Szándaséva* (vö. *Sand*, Szentersébet, ma Erzsébet), 201. *Schombérh* (vö. *Berg*, Somberek), 203. *Nimssháuz* (vö. *nimmer*, Himesháza).

c) Rövidítés: 18. *Szálák* (Szalatnak), 61. *Hétfé* (Hetvehely), 64. *Poldikász* (Boldogasszonyfa), 70. *Mámélik* (Almamellék), 118. *Posztd* (Pusztakisfal), 180. *Tévacs* (Devecser), 256. *Jákfál* (Kisjakabfalva).

d) (Részben) fordítás vagy párhuzamos elnevezés: 47. *Ungrisszék* (Magyarszék), 224. *Krósznárád* (Nagynyárád), 228. *Klábudmér* (Kisbudmér), 277. délszláv *Martinéi* (Felsőszentmárton), 191. *Krizsovce* (Drávakeresztúr).

e) Más elnevezés: 111. *Klőszhita* (*Glashütte* „üvegkuta”, Obánya), 134. *Fünfkiriga* (*Fünfkirchen* „öt templom”, Pécs); szláv példa: 292. *Dravljance* (Rév-falu).

A kétkötetes thesaurusról még egyszerűen lehetne írni, de így is tanulmányi duzzadt az ismertetés. Még a dűlőneveket, vízneveket, domborzati és egyéb sok-sok ezer elnevezést nem is érintettem, az utcanevéről csak egy mondat erejéig szóltam. Véleményemet így foglalhatom össze: ez a nagyszzerű mű nemcsak a magyar, hanem a hazai német, délszláv, sőt román-cigány névtudomány kimeríthetetlen tárháza, sőt a településtörténeté, néprajzé, művelődéstörténeté is. Különböző szempontú feldolgozása számos szakdolgozatnak, sőt doktori disszertációnak lehet fő forrása. Köszönet érte minden személynek és intézménynek, akik és amelyek megjelenését lehetővé tették.

HAJDÚ MIHÁLY

Baranya megye földrajzi nevei I-II.

Szerkesztette: Pesti János. A Baranya megyei
Tanács végrehajtó bizottsága megbízásából kiadja
a Baranya megyei Levéltár. Pécs, 1982. [1984.]
1055, 1279 1., 19 térkép

Hungarológiai Értesítő, 8:1-2 (1986), 276-278.

Magyarország helyneveinek összegyűjtése a végéhez közeledik. Baranya megye, nagy területével, számtalan apró falvával egyik legnehezebben közzétehető anyagot tartalmazó terület. Mutatja ezt a kötetek terjedelme is, de megmutatkozik a közreadás módjában is. Ez a kettős kötet gazdagabb történeti anyagot tartalmaz, mint az utóbbi időben napvilágot látott helynévtárak.

A mű bevezetése a szóbeli (élő) nevek gyűjtésének történetét ismer-teti. Különösen fontosak a nemzetiségi (német és szerbhorvát) nevek ösz-szeszedésének nehézségeiről szóló részek. Az írásbeli (történeti) nevek összegyűjtése terén nem csupán a kéziratos térképek anyagát mentették át e kötetbe, hanem Szita László áldozatos munkájával a Baranya megyei Levéltár határszemeinek, határpereinek iratanyagában szereplő helynevek is bekerültek a gyűjteménybe.

A közzététel elvei megegyeztek az eddigi megyei helynévtárakéval, s ez vonatkozik a népnyelvi adatok lejegyzésének fonematikus módjára is. A népességmozgalmak bemutatására – csak helyeselhetően és méltány-landóan – nagyobb teret és jelentősebb kutatómunkát szenteltek a közzé-tevők, így helytörténeti forrásmunkául, tanítási segédeszközzül is hasz-nálható a gyűjtemény. Ezeket a kutatásokat Tímár György végezte el.

A bevezetést a gyűjtők majd a közzétevők neveinek felsorolása követi, majd az adattár használatára kapunk hasznos és szükséges útbaigazításokat. A rövidítések föloldása után német és szerbhorvát nyelvű összefoglalását találjuk meg a bevezetésnek.

Maga az adattár adja a két vaskos kötetnek 90 százalékát. Ebben já-rásonként nyugatról keletre, illetőleg északról dél felé haladva találjuk meg az egyes községekben, városokban föllelt névadatokat. A települések névanyagának közlése a következő rend szerint történik. A helység mai hi-

vatalos neve a cím. Ezt követik a nyelvjárási (szóbeli) alakváltozatok *hol? honnan? hová?* kérdésekre felelő ragos formáikkal és *-i* képzős melléknévi alakjukkal együtt. Ugyanezeket az adatokat német vagy szerbhorvát nyelven is megkapjuk, ha a település nemzetiségek által is lakott volt, vagy ma is az. Ezután következnek a helység nevének történeti följegyzései szögletes zárójelben, a forrásmunka jelzetére való hivatkozással. Végül az első bekezdést a terület nagyságára és lakosságának számára vonatkozó számadatok zárják az 1969. és 1973. évi Helységnévtár alapján. Számottevő újítás, hogy itt a terület nagyságát hektárban és katasztrális holdakban is megtaláljuk.

A második bekezdés elején demográfiai és településtörténeti adatok találhatóak, majd ezt követi a lakosság származására vonatkozó néphagyomány és a helységnév eredetével kapcsolatos népetimológia. A második bekezdést a falucsúfolók zárják. A nemzetiségi szövegeket nemcsak fonetikus lejegyzésükben olvashatjuk, hanem magyar fordításaikat is megkapjuk. A harmadik bekezdésben a helységnév etimológiája következik Kiss Lajos könyvének tömörített idézeteivel. A negyedik bekezdés a belterületi neveket tartalmazza a szokásos módon: nyugatról kelet illetve északról dél felé haladva folyamatos számozással. Az ötödik bekezdés a külterületi neveket tartalmazza. A következő bekezdés az adatközlők által nem ismert írásbeli (történeti) neveket tartalmazza. Ezek egy része lokalizált, a térképen számmal jelölt, mások viszont ma már lokalizálhatatlanok (főleg a Pesty-féle múlt századi gyűjtés adatai). Majd újabb bekezdésben találjuk felsorolva az írásbeli nevek forrásait, a gyűjtők és adatközlők neveit, foglalkozásukat, életkorukat.

Valamennyi helység mellett méretarányos külterületi térkép áll, rajta a helynevek sorszámával. A belterületi térképek nagyobb formában találhatóak meg általában, mert a méretarányosakon olvashatatlanok lennének a számok.

Baranya megye földrajzi közneveit Pesti János közreműködésével Markó Imre Lehel értelmezte és tette közzé a II. kötetben. Hat településen végzett helyszíni gyűjtés alapján értelmezték az utótagokban szereplő névelemeket a már eddig megszokott módon.

A névtáraknak igen fontos része, mintegy a kutatók számára segédanyag és munkájukat megkönnyítő, még azt is merem mondani, hogy lehetővé tevő alkotóeleme a jó mutató. E két vaskos kötet mutatóját Borsy Károly közreműködésével B. Gereben Györgyi készítette. Szerepel benne valamennyi élő név, s az írásbeli nevek közül is azok, amelyek nagyobb mértékben eltérnek az élő, népnyelvi formától. Egyáltalán nem érthető a mutató készítőinek az az álláspontja, amely szerint a címszavakat, a többtagú neveket nem bontották szét névelemeire, az egyes névelemeket nem vették föl a mutatóba. Nem lehetnek olyan takarékosági követelmények,

amelyek félmunka végzésére kényszerítsék tudományos igényű művek munkatársait!

Hatalmas anyagú, gazdag tartalmú és hihetetlen értékű munkát tettek használhatatlanná a kutatás számára az elnagyolt mutatóval.

Baranya megye földrajzi nevei

Dunántúli Napló, 45:7 (1988. jan. 20.), 6.

A Baranya Megyei Tanács, a Baranya Megyei Levéltár, az MTA Nyelvtudományi Intézete és a JPTE Tanárképző Kara Péccsett 1988. május 20-án tudományos ülést rendez „A földrajzi nevek szerepe mai társadalmunkban” címmel. A konferencia keretein belül szeretnénk nyilvánosan is köszönetét mondani azoknak az önkéntes munkatársainknak, akik 1974–80. között gyűjtőként vettek részt a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kétkötetes névadattár munkálataiban.

Kérjük a baranyai névadattár gyűjtőit, hogy levélcímüket küldjék el mielőbb erre a címre: Baranya Megyei Levéltár, 7621 Pécs, Kossuth L. u. 11. Jelezzék azt is, hogy részt tudnának-e venni a május 13-i tudományos ülésen.

Meghívó

Baranyai Művelődés, :3 (1989), 2.

Az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága,
az MTA Nyelvtudományi Intézete,
a Magyar Nyelvtudományi Társaság,
a Baranya Megyei Tanács,
a Baranya Megyei Levéltár,
a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja,
a JPTE Tanárképző Karának Nyelvi és Kommunikációs Intézete,
valamint a TIT Baranya Megyei Szervezete a

BARANYA MEGYEI FÖLDRAJZI NEVEI

című névadattár megjelenése alkalmából
1988. május 20-án

Pécsett, a Művészetek Házában (Széchenyi tér)
Helynévi adattáraink szerepe a tudományos kutatásban
címmel

TUDOMÁNYOS ÜLÉST

rendez.

A rendezvényre tisztelettel meghívjuk.

PROGRAM:

- 8.00 TAKÁCS GYULA, a Baranya Megyei Tanács elnökhelyettese megnyitja az ülést.
- 8.10 HERMAN JÓZSEF akadémikus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója köszönti a gyűjtőket és a közzetevőket.
- 8.20 A Pécsi Egyetemi Kórus énekel. Vezényel: TILLAI AURÉL.
- 8.30 KÁLMÁN BÉLA akadémikus bemutatja és ismerteti a „Baranya megye földrajzi nevei” c. névadattárat.
- 8.55 MOLLAY KÁROLY, a nyelvtudományok doktora: A BMFN germanisztikai és névtani értékeiről.
- 9.30–9.50 SZÜNET

-
- 9.50 BARICS ERNŐ tanszékvezető: A BMFN mint a szláv névtan és dialektológia fontos forrása.
- 10.15 ÖRDÖG FERENC kandidátus: Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai.
- 10.40 ANDRÁSFALVY BERTALAN kandidátus: A BMFN néprajzi vonatkozásai.
- 11.05 KISS GÉZA kandidátus: Történelem a földrajzi nevekben.
- 11.30 TÍMÁR GYÖRGY helytörténeti-kutató: A kéziratos térképek névanyagának kérdéseihez.
- 12.00–13.00 EBÉDSZÜNET
- 13.00–15.00 Előre bejelentett hozzászólások.
- 15.00 A tudományos tanácskozás tanulságainak összegezése (Elnöki zárszó)

A kötet szerzői¹

Barics Ernő CSc nyelvész, ny. egyetemi docens (Pécs)

Borsy Judit ny. főlevéltáros (Pécs)

Csibi Norbert PhD történész, egyetemi adjunktus (PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, Pécs)

Erdős Zoltán PhD történész, egyetemi adjunktus (PTE BTK HFMI Művelődéstudományi Tanszék, Pécs)

Gábor Olivér PhD régész, főmuzeológus (Janus Pannonius Múzeum, Pécs)

Gerstner Károly PhD nyelvész, tudományos főmunkatárs (ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest)

Gózszy Zoltán PhD történész, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető (PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, Pécs), főlevéltáros, igazgató (MNL Baranya Vármegyei Levéltára)

Pesti János dr. univ. nyelvész, ny. egyetemi docens (Pécs)

Tarr Ágnes ny. tanár, gyógypedagógus (Kémes)

Turós Lászlóné ny. általános iskolai tanár (Vajszló)

Vörös Ferenc PhD nyelvész, tanszékvezető főiskolai tanár (ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely)

Wéber Adrienn történész, helyismereti könyvtáros (Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye, Pécs)

¹ A szerzők intézményi affiliációja nem a konferencia megrendezésének, hanem a kötet megjelenésének időpontját tükrözi.

A Csorba Győző Könyvtár kiadványai

A sorozatban megjelent kötetek

1. Gyánti István – Katona Anikó – Szabolcsiné Orosz Hajnalka (összeáll.): Pécs Város Közművelődési Könyvtárától a Csorba Győző Könyvtárig. 70 éves a közművelődési könyvtár Pécssett (1943–2013). Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2013. 175 p.
2. Kerekes Imre (szerk.): Öttorony vonzásában. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2014. 142 p.
(Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 1.)
3. Gyánti István – Kiss Zoltán (szerk.): A mohácsi busójárás bibliográfiája (1862–2014). Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2015. 207 p.
4. Gyánti István – Kiss Zoltán (szerk.): Történetek Baranyából. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2016. 263 p.
(Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 2.)
5. Gyánti István – Kiss Zoltán (szerk.): A harkányi gyógyvíz és fürdőkultúra bibliográfiája (1825–2015). Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2016. 293 p.
6. Wéber Adrienn (szerk.): „A múltat kutatni pedig szükséges...” A 2016. szeptember 21–22-én rendezett helytörténeti konferencia tanulmányai. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2018. 168 p.
(Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 3.)
7. Wéber Adrienn (szerk.): Évszázados történetek Pécsről. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019. 225 p.
(Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 4.)
8. Pilkhoffer Mónika – Wéber Adrienn (szerk.): Pécs–Baranya évszázadai 1. Csorba Győző Könyvtár – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2022. 171 p.
9. Erdős Zoltán (szerk.): Mindent elolvasva. Tanulmányok Kiss Zoltán tiszteletére. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2023. 265 p.
(Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből, 5.)

10. Csibi Norbert – Wéber Adrienn (szerk.): Pécs–Baranya évszázadai 2. Csorba Győző Könyvtár – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2023. 263 p.
11. Erdős Zoltán (szerk.): HelyNévTörténet. Tanulmányok a baranyai névtudomány köréből. Csorba Győző Könyvtár – Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2025. 232 p.